BERNARD LEWIS

TARİHTE ARAPLAR

BEŞİNCİ BASIM 5

AĞAÇ

TARİHTE ARAPLAR

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI : 65
TARİH : 1

Kitabın adı:
TARİHTE ARAPLAR

Yazan:
BERNARD LEWİS

Çeviren
Hakkı Dursun YILDIZ

ISBN: 978-975-6628-49-2

5. Basım, Şubat 2009, İstanbul (Ağaç Kitabevi Yayınları'nda 4. basım)
Ofset hazırlık : AĞAÇ
Baskı/Cilt : İstanbul Matbaacılık

Yayıncı Sertifika No: 12866

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI
Merkez: Ağaç Kitabevi Fevzipaşa Cad. Şehit Kubilay Sk. No:6 (ptt yanı)
Fatih/İstanbul
Tel: 0212 621 83 31 Faks: 0212 621 84 52
Şube: (Yayınevi) Çatalçeşme Sk. Yücer Han No: 46/8
Cağaloğlu Eminönü/İstanbul
Tel: 0212 514 53 54 Faks: 0212 514 53 55
www.agackitabevi.com

TARİHTE ARAPLAR

BERNARD LEWIS

Çeviren
Hakkı Dursun YILDIZ

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

İkinci Basıma Önsöz..... : 9
Çevirenin Önsözü..... : 11
Yazarın Önsözü..... : 15

Giriş..... : 17
I. İslâmiyet'ten Önce Arabistan..... : 33
II. Hz. Muhammed ve İslâmiyet'in Doğuşu.. : 53
III. Fetihler Çağı..... : 71
IV. Arap İmparatorluğu..... : 91
V. İslâm İmparatorluğu..... : 111
VI. İslâm'da Mezhep İsyânları..... : 133
VII. Araplar Avrupa'da..... : 155
VIII. İslâm Medeniyeti..... : 177
IX. Araplar'ın Sahneden Çekilişi..... : 195
X. Batı'nın Tesiri..... : 219

Kronoloji Cetveli..... : 237
Bibliyografya..... : 245
Dizin..... : 255

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

İnsanlıkla birlikte ilk uygarlık oluşumlarına beşiklik yapan geniş bir coğrafi alan, Batı sömürgeciliğinin egemenliğiyle birlikte Orta Doğu diye tanımlanmaya başlandı.

Avrupa'yı merkez kabul edip diğer bölgeleri söz konusu merkeze göre tanımlayan bu yaklaşım, bilimsel olmaktan çok ideolojik bir bakış açısının ürünüdür.

Avrupa merkezci bu bakış açısı tarafından Orta Doğu olarak tanımlanan bölge, modern dönemde sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle ve insan kaynaklarıyla sömürgecilerin ilgisini çekti.

Bu bölgeye özgü, ekonomik, kültürel, siyasal ve dinsel her türlü olgu dikkatle incelenmeli, bölgeye yönelik fiilî sömürünün teorik projelendirilmesi yapılmalıydı. İşte Batı'da oryantalizm adı verilen ve çok haklı olarak "emperyalizmin keşif kolu" olarak nitelendirilen bilgi kolu, askerî ve siyasal sömürü için hazırlanan projelere zengin bir veri tabanı teşkil etti.

Oryantalizm çerçevesinde ortaya konan eserlerin bir kısmı, üzerinde çalışılan konuyu anlamaya yönelik bir perspektifle ele alındığı için, sunumun olabildiğince nesnel verilere dayalı olarak yapılmasına gayret edilir. Bu tutum, tanımlamaya ve manipüle etmeye dönük diğer oryantalist tavırdan farklı olduğu için özellikle İslâm Dünyası içerisinde "insaflı" ve "bilimsel" olarak nitelendirilir.

Bernard Lewis'in elinizde bulunan bu eseri de Araplar konusunda anlamaya dönük bir perspektife sahip olduğu için olabildiğince nesnel veriler üzerine temellendirilme-

ye çalışılmış.

Her oryantalist eser için geçerli olabilecek temkinlilikle okunması gereken bu kitabın belki de en özgün tarafı, tarihsel bir dizge içerisinde Araplar'ın özellikle toplumsal ve ekonomik yaşantıları üzerine yoğunlaşmış olmasıdır.

Olayları, sultanlar ve hükümdarlar ekseninde ele alan klasik tarihçi yaklaşımıyla kaleme alınmış eserlerde ancak satır aralarında bulabileceğimiz toplumun sosyal ve ekonomik hayatını derli toplu bir şekilde ortaya koyması, Bernard Lewis'in bu eserini okunmaya değer kılıyor.

AĞAÇ KİTABEVİ YAYINLARI

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Türk tarihinin uzun ve parlak devresi, X. yüzyılda Türkler'in Müslüman olmalarıyla İslâm tarihi çerçevesine girer. Türkler, İslamiyet'i kabullerinden kısa bir zaman sonra siyasî bakımdan İslâm dünyasının kaderine hakim olmuşlardır. Selçuklular ve özellikle Osmanlılar zamanında Türk tarihi ile İslâm tarihi artık içiçe girmiştir. İslâm medeniyetinin gelişmesinde de Türkler'in Araplar ve Farslar kadar hizmetleri olduğu bilinmektedir. Bunun için Türk tarihinin İslâm devresini incelerken İslâm tarih ve medeniyetini bilmek zarureti ortaya çıkmaktadır.

Ülkemizde İslâm-Arap tarihi üzerindeki ilmi araştırmaların geçmişi çok yenidir ve bu sahada yazılan eserler, duyulan ihtiyaca cevap vermekten uzaktır. Üstelik yapılan araştırmaların büyük bir kısmı İslâm tarihinin küçük bölümlerini içine almaktadır. Diğer taraftan İslâm tarihini konu alan, ancak tarih metoduna pek uymayan, buna rağmen sayıları oldukça kabarık olan yayınların büyük bir kısmı da gereksiz hissî görüş ve yorumları aksettirmektedirler.

Millî kültürümüz açısından son derece önemli olan İslâm tarih ve medeniyet sahasındaki bu boşluk çeşitli zamanlarda Batı ve Doğu dillerinden yapılan çevirilerle doldurulmaya çalışılmıştır. Mevlânâ Şibli-Süleyman Nedevî'nin **Asr-ı Saâdet**'i (Türkçeye çeviren Ömer Rıza, İstanbul 1921-27), L. Caetani'nin **İslâm Tarihi** (çeviren Hüseyin Cahit, İstanbul 1924-27) Brockelmann'ın **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi** (çeviren Neş'et Çağatay, Ankara 1954) ve J. Welhausen'in **Arap Devleti ve Sükûtu** (çevi-

ren Fikret Işıltan, Ankara 1963) bu tercüme eserlerin başlıcalarını teşkil etmektedirler. Hem üniversitelerimizdeki tarih öğrencilerinin, hem de tarih meraklılarının İslâm tarihi konusundaki ihtiyaçlarına az da olsa cevap verebilmek düşüncesiyle, memleketimiz tarihçileri arasında haklı bir şöhret kazanmış olan ve dünyanın önde gelen şarkiyatçıları yer alan Bernard Lewis'in **Tarihte Araplar** adlı eserini dilimize çevirmeye bu açıdan faydalı buldum.

Tarihte Araplar'ın esasını Arap-İslâm tarihi teşkil etmekte ve diğer Müslüman milletlerin tarihine çok az yer verilmektedir. Bununla beraber eserde İslâm tarih ve medeniyetinin genel bir çerçevesi çizilmektedir. Hacminin küçük olmasına karşılık siyasî tarih yanında idarî, dinî, iktisadî, kültürel v.b meselelere de yer verilmektedir. Yazarın önsözde belirttiği gibi, eserin ana hedefi İslâm tarihinin temel meselelerini ortaya koymak ve bazı yeni yorumlar getirmektir. Bu açıdan bakıldığında eser başarılı bir terkip denemesidir. Başta Arapça olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiş olan **Tarihte Araplar** yavaş yavaş İslâm tarihinin klâsik eserleri arasında yer almaya başlamıştır.

İslâm ve Türk tarihi hakkında yabancı ilim adamları tarafından yazılan hemen bütün kitap ve makalelerde, farklı din ve kültüre bağlı olunması sebebiyle tek taraflı hüküm ve yorumlara rastlamak her zaman için mümkündür. Hatta aynı inancı paylaştığımız Arap ve İranlı tarihçilerin eserlerinde bile aynı hükümlerle karşılaşmaktayız.

Bu bakımdan yabancı ilim adamları tarafından yazılmış eserleri peşinen mahkum etmek söz konusu olmamalıdır. **Tarihte Araplar** benzerleri yanında mutedil fikirleri içermektedir. Bazı küçük noktalar varsa da eserin bütünü içinde bunlar büyük bir önem taşımamaktadır.

Tercüme Neuchâtel 1958'de yayınlanan Fransızca nüshadan yapılmıştır. Ancak bununla yetinilmeyip daha sonra 1964'te yapılan İngilizce üçüncü baskısı ile dikkatli bir şekilde karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sırasında Fransızca baskısında bazı hatalar ve atlamalar görülmüştür.

Eserini Türkçe'ye çevirmeme izin verme lütfunda bulunan muhterem Profesör Bernard Lewis'e, daha önce tercüme etmeye başladığı halde benim çevirdiğimi duyunca ilk üç bölümün müsveddelerini bana veren Prof. Dr. Ercüment Kuran'a, İngilizce metniyle karşılaştırmaya yardım eden Doç. Dr. İnci Enginün, Aysel San ve özellikle Dr. İsmail Erünsal ile büyük bir titizlikle haritaları çizen Füsun Arman'a şükranlarımı belirtmek isterim.

Hakkı Dursun YILDIZ

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Bu eser, bir Arap tarihi olmaktan ziyade tarih olaylarının bir tefsir denemesidir. Çünkü böyle geniş bir konuyu olay ve tarihleri sıralayarak ortaya koymaktan daha çok Araplar'ın insanlık tarihinde yeri, hüviyeti, yaptıkları işler ve gelişme safhalarının belirli özellikleri gibi bazı esaslı noktalarını ayrı ayrı ele alıp incelemeye çalıştım.

Bu mahiyetteki bir eserde her olay ve değerlendirmenin kaynaklarını göstermek ne mümkün ve ne de lüzumludur. Şarkiyatçılar, geçmişin ve bugünün İslâm tarihi üstadlarından ne derecede faydalandığımı hemen farkedebilecektir. Ayrıca bu sayfalarda ortaya konulan Arap tarihi görüşünün meydana gelişine yardım etmiş olan bütün seleflerime, hocalarıma, meslekdaşlarıma ve öğrencilerime şükran borcumu ifade etmek isterim.

Eserin müsveddelerini okuyup tenkitlerini bildiren Profesör Sir Hamilton Gibb, Profesör U. Heyd, metni okuyup tenkitlerde bulunan müteveffa Profesör D. S. Rice ve birçok faydalı tavsiyelerde bulunan Profesör A.T. Hatto'ya bilhassa teşekkür ederim.

Bernard LEWIS

GİRİŞ

Arap nedir? Etnik terimlerin tarifi güçtür; Arap terimi de tarifi en güç olanlardandır. Kabulü mümkün görünen bir tarif, yani Arap teriminin belirli bir milleti vasıflandırdığı fikri, hemen bir tarafa bırakılmalıdır. Araplar bir millet olabilir; fakat, henüz hukukî manada bir millet değillerdir. Kendine Arap adını veren bir kimse pasaportunda Irak veya Ürdün, Suriye veya Lübnan, Yemen veya Suûdi Arabistan, Libya veya Sudan, Tunus, Cezayir veya Fas milliyetinden olarak kaydolunmuştur. Bir kimse eğer Mısırlı ise, Birleşik Arap Cumhuriyeti vatandaşı olarak kaydolunmuş olabilir; şu sebeple ki, bu ad 1958'de gerçekleşen Suriye-Mısır birliği esnasında kabul edilmiş ve birliğin bozulmasından sonra Mısır tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. Arap devletleri ve hatta Arap devletleri birliği mevcutsa da, bütün Araplar'ın milletdaş bulunduğu tek bir Arap devleti henüz yoktur.

Lâkin, hukukî muhteva taşımamasına rağmen Araplık bir gerçektir. Arap araplığından gurur duyar, kendini geçmişin ve bugünün Araplar'ına kuvvetle bağlı hisseder. O halde, birleştirici unsur acaba dil midir? Yani anadili Arapça olan kimse Arap mıdır? Bu basit ve ilk bakışta tatmin edici bir cevaptır; amma bütün güçlükleri halletmez. Arapça konuşan Irak veya Yemen Yahudisi, yahut Arapça konuşan Mısırlı veya Lübnanlı Hıristiyan

Arap mıdır? Bizzat adı geçen kavimler ve onların Müslüman komşuları bu soruya değişik cevaplar vereceklerdir. Çoğu kendilerini Arap sayarlar, fakat hepsi değil. Arap terimi, Mısır ve Irak'da, civar çöllerin bedevisini büyük nehir vadilerinin yerli köylülerinden ayırt etmek için, halk dilinde bugün bile kullanılır. Bazı çevrelerde, sadece Arapça konuşanları gerçek Araplar'dan ayırd etmek için, *"Arabofon"* kelimesine başvurulur.

Birkaç yıl önce, Arap liderlerinin bir toplantısında, Arap şu kelimelerle tarif olunmuştur: *"Ülkemizde yaşayan, dilimizi konuşan, kültürümüzde büyüyen ve şanımızla iftihar eden herkes bizdendir"*. Bunu, selâhiyetli ilim adamı, Harvard Üniversitesi'nden Profesör Gibb'in şu tarifiyle karşılaştırabiliriz: *"Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve Arap İmparatorluğu'nun hatırasını tarihin en önemli olayı sayan, buna ilaveten Arap dilini ve onun kültürel mirasını ortak ata yadigârı olarak kabul eden herkes Arap'tır."* Bunlardan ne biri, ne de öteki sırf dil esasına dayanıyor. İkisi de bir kültür vasfı, hiç olmazsa biri, dinî vasıf ekliyor. İkisi de tarih çevçevesinde yorumlanmalıdır; çünkü, Arap teriminin ilk çağlarda ibtidaî ve sınırlı kullanılışından bugünkü geniş fakat belirsiz sınırlı manasına geçişini anlamayı, ancak Arap denilen kavimlerin tarihini incelemek sayesinde ümit edebiliriz. Göreceğimiz gibi, bu uzun devir boyunca Arap kelimesinin manası değişmiştir. Değişme ağır ve esaslı olduğundan, Arap terimi belirli bir zamanda çeşitli manalarda kullanılmış ve bu yüzden, terimin sabit ölçüde genel bir tarifi nadiren mümkün olmuştur.

Dil uzmanlarının çeşitli izah tarzlarına rağmen, Arap kelimesinin kökeni karanlıktır. Bazılarınca, kelime *"batı"*

manasına gelen bir Sâmî kökten türemiş ve ilk önce, Mezopotamya ahalisi tarafından, Fırat Vadisi'nin batısındaki halklar için kullanılmıştır. Bu türev sırf linguistik esaslar çerçevesinde bile tartışma götürür. Ayrıca, terimin Araplar tarafından da kullanılmış olması itirazı gerektirir; zira, bir milletin başka birine nisbetle kendi coğrafî durumunu gösteren bir kelimeyi ad olarak aldığı pek vaki değildir. Kelimeyi göçebelik kavramına bağlayan denemeler daha semereli olmuştur. Bunlardan biri, Arap kelimesini kara ülkesi veya step ülkesi anlamına gelen İbranice *Arabha*'ya, diğeri karışık ve dolayısiyle teşkilatsız, yani göçebelerin reddedip hakir gördükleri yerleşik toplumların teşkilatlı ve düzenli hayatına zıd hayat demek olan *Erebh*'e bağlama girişimleridir. Göçmek veya vazgeçmek anlamını ifade eden ve muhtemelen *"İbranî"* kelimesinin iştikak ettiği *'abhar'* kökü ile de bağlantı kurmak istenmiştir. Bedevîleri Arapça konuşan şehirli ve köylülerden ayırd etmek için, bizzat Araplar'ın bu kelimeyi çok eski zamanlardan beri kullanmış olmaları ihtimali ve bugün bile kullanmaları keyfiyeti göçebelikle ilgiyi teyid eder. Kelimeyi "ifade etmek" veya "beyan etmek" fiilinden türeten geleneksel Arap türevi, hemen muhakkak ki tarihî gelişmenin tersine çevrilişidir. Buna benzer bir durum Almanca'da "deuten" (halka açıklamak) ile "deutsch" (ilk manası: halktan) kelimeleri arasındaki ilintide görülür.

Arabistan ve Araplar'a dair elimizde bulunan en eski tarihi kayıt, yarımadadaki birçok kavim ve bölgelerin ismen zikredildiği Tekvin kitabının onuncu bölümüdür. Bununla beraber, bu metinde Arap kelimesine rastlanmaz. Adı geçen kelime, ilk defa, Kral III. Salmanasar'ın

küçük âsi prenslerin bir ayaklanmasının Asur kuvvetleri tarafından bozguna uğratılışını anlattığı, M.Ö 853 tarihli bir Asur kitabesinde ortaya çıkar. Âsi prenslerden biri, müttefik kuvvetlere 1000 deve veren *"Gindibu Arabi"* idi. Babil kitâbelerinde Aribi, Arabu ve Urbî adlarına sık sık rastlanır. Bu kitâbelerin içeriği, çoğunlukla deve ve çöl menşeli diğer eşya olan vergilerin Aribi ülkesine yapılan seferleri anlatır. Daha sonraki kitabelerin bazılarına Aribi'lerin ve onların develerinin resimleri eklenmiştir. Aribi'lere karşı girişilen bu seferlerin fetih savaşları olmayıp, itaatten ayrılmış göçebeleri Asurîlere tabiiyet vazifelerini yerine getirmeye zorlamak amacıyla yapılmış tedip hareketleri olduğu açıktır. Bunlar Asurî sınır ülkeleri ve ulaşım hatlarının emniyetini sağlamak gayesine hizmet ediyordu. Kitabelerdeki Aribiler Arabistan'ın kuzeyinde, muhtemelen Suriye Çölü'nde yaşayan göçebe bir kavimdi. Asur kayıtlarında ayrıca zikrolunan Güneybatı Arabistan'ın mamur yerleşik medeniyeti bunun dışında kalıyordu. Aribi'lerin Tevrat'ın son kitaplarında bahsi geçen Araplar olduğu kabul edilebilir. M.Ö 530'a doğru, Arabaya terimi çivi yazılı Fars vesikalarında görülmeye başlar.

Klâsik çağın en eski kaydına Aiskylos'da rastlanır. Bu müellif, Prometheus'da sivri uçlu ok kullanan savaşçıların çıktığı uzak bir ülke olarak zikreder. Persler de Kserkses ordusunun kumandanlarından biri olarak adı geçen Magos Arabos'un da Arap olması mümkündür. İtalia v.b'ne benzer şekilde Arabia yer adını, ilk defa, Yunan metinlerinde buluyoruz. Herodotos ve ondan sonra birçok Yunan ve Latin müellifleri Arabia ve Arap terimlerini yarımadanın tamamına ve Güney Arabistan, hattâ

Nil Nehri'yle Kızıldeniz arasındaki Doğu Mısır Çölü dahil olmak üzere, kıtanın bütün ahalisine yayarlar. Şu halde, Arabia teriminin bu zamanda Sâmî dili konuşan kavimlerin oturduğu Yakın ve Orta Doğu'nun bütün çöl sahalarına teşmil edildiği sanılır. *"Sarazen"* terimi de, ilk defa, Yunan edebiyatında kullanılmıştır. İlk önce eski kitabelerde görülen bu kelimenin, Sina bölgesinde yaşayan bir çöl kabilesinin adı olması muhtemeldir. Bu terim Yunan, Latin ve Talmudî edebiyatlarında genel olarak göçebeler için kullanıldı; daha sonra, Bizans'ta ve Orta Çağ Avrupa'sında bütün Müslüman kavimleri için kullanılır oldu.

Kelimenin Arapça'da ilk kullanılışına, Hıristiyanlığın çıkışından az önce ve az sonraki yüzyıllarda, Arap kavimlerinin güney kolu tarafından Yemen'de geliştirilen parlak medeniyetin bakiyeleri olan eski Güney Arabistan kitabelerinde rastlanır. Bunlarda Arap, bedevî, çoğunlukla da yağmacı manasına gelir ve yerleşik halktan ayırt edilmek üzere, göçebeler için kullanılır. Kuzeyde ilk defa, M.S. dördüncü yüzyıl başlarına âit bulunup daha sonra klâsik Arapça haline gelecek kuzey Arap dilinde yazılmış en eski kayıtlardan biri olan Namara mezar kitabesinde rastlanmıştır. Nebatî Aramî harfleriyle Arapça yazılı kitabe *"Bütün Arapların Kralı"* İmru'l-Kays'ın ölümünü ve hayattayken yaptığı işleri anlatır. Lakin, kitabedeki ibareler, iddia olunan hükümdarlık nüfûzunun Kuzey ve Orta Arabistan göçebelerinden daha öteye yayılmadığını göstermektedir.

Yedinci yüzyıl başlarında İslâmiyet'in doğuşuna kadır, Orta ve Kuzey Arabistan'da Arap kelimesinin kullanılışına dair gerçek bir bilgiye sahip değiliz. Hz. Mu-

hammed ve çağdaşları için, Araplar çöl bedevîleriydi. Bu terim Kur'ân'da münhasıran bu manayı ifade edip Mekke, Medine ve diğer şehir halkları için kesinlikle kullanılmaz. Diğer taraftan, bu şehirlerde konuşulan dil ve bizzat Kur'ân dili, Arapça olarak vasıflandırılır. Böylece, Arapçanın en saf şekli, öz Arap yaşayış ve konuşma tarzlarını sadakatle korumuş bulunan Bedeviler'inki olduğu hakkında sonraki devirlerde yayılan fikrin tohumu ile ilk defa karşılaşıyoruz.

Hz. Muhammed'in vefatını takip eden büyük fetih dalgaları ve onun halefleri tarafından yeni İslâm cemaatinin başına hilâfetin geçirilişi, Arap adını Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları üzerine boydan boya yazdı ve bu adı insanlık tefekkür ve davranış tarihinin, uzun olmamakla beraber, hayati bir bölümüne başlık yaptı. Arabistan'ın Arapça konuşan göçebe veya yerleşik bütün kavimleri, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'yı kaplamak üzere Orta Asya'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurdular. Millî dinleri ve gaza çağrısı İslâmiyet, ganimetleri yeni imparatorluk olan Araplar ırk, dil ve dinleri ayrı bir sürü kavimlerle birlikte yaşamak zorunda kaldılar. Bunların ortasında, idare vazifesiyle mükellef bir fatihler ve efendiler azınlığı teşkil ediyorlardı. Kabileler arasındaki etnik ayrılıklar ve şehir halkıyla çöl halkı arasındaki sosyal farklar, bir müddet için, yeni imparatorluğun efendileriyle hakimiyetleri altına aldıkları çeşitli kavimler arasındaki ayrılıktan daha az önemli sayıldı.

İslâm tarihinin bu ilk devrinde, İslâmiyet sırf bir Arap dini ve Hilafet bir Arap krallığıyken, Arap terimi Arapça konuşanları, bir Arap kabilesinin soyca tam üyesi olanla-

rı kendisi yahut ataları Arabistan'dan neşet edenleri içine alıyordu. Bu terim onları, büyük fetihlerin Arap idaresi altına soktuğu İranlı, Suriyeli, Mısırlı v.b kütlesinden ayırt etmeye yarıyor ve "Dâr'ül-İslâm" dışındakiler arasında yeni hakim kavim için uygun bir ad olarak kullanılıyordu. Arap kelimesi ilk klâsik Arap sözlüklerinden şu iki şekilde gösterilir: Arab ve A'rab. Sonuncusu Bedevî manasına gelir, ilkiyse yukarıda tarif edildiği gibi daha geniş manada kullanılır. Eğer doğruysa -ilk Arap sözlüklerinde birçok kelimenin sadece lugavî değeri vardır- bu fark bahis konusu devirde husule gelmiştir. Daha önceleri mevcud olduğuna dair bir belirti yoktur; zaten, uzun zaman devam etmediği sanılır.

Sekizinci yüzyıldan itibaren, hilâfet yavaş yavaş bir Arap İmparatorluğu'ndan bir İslâm İmparatorluğu'na dönüştü. Burada idareci sınıfta mensubiyet, kökenden çok, itikada bağlı bulunuyordu. Hakimiyet altına alınan kavimler Müslümanlığı kabul ettikçe, İslâmiyet Arap fatihlerinin millî ve kabilevî dini olmaktan çıkıp, o zamandan beri taşıdığı genellik vasfını kazanıyordu.

İktisadî hayatın gelişmesi ve Araplar'ın başlıca üretim faaliyeti olan fetih harplerinin sona ermesi neticesinde, fütuhâtın yarattığı Arap askerî aristokrasisini bertaraf eden, ırk ve din bakımından homojen olmayan idareci ve tacirlerden mürekkep yeni bir hakim sınıf meydana geldi. Bu değişiklik hükümet teşkilatı ve idareci zümresine aynen aksetti.

Arapça tek resmî dil ve başlıca idare, ticaret ve kültür dili olarak kaldı. Hilâfetin birçok millete ve inanca mensup insanlar tarafından meydana getirilen zengin ve çeşitli medeniyeti, dil ve geniş ölçüde de üslûp bakımın-

dan Arap idi. Bu medeniyetin çeşitli yönlerinin vasıflandırılması için Arap sıfatının kullanılışı, *"Arap tıbbı"*, *"Arap felsefesi"* v.b'ye hizmet edenler arasında Arap kökeninden gelenlerin nisbeten az sebebiyle, çoğunlukla itiraza uğramıştır. Bu kültürün kurucularından pek çoğunun Hıristiyan ve Yahudi oluşu yüzünden, Müslüman sıfatı bile eleştirilmiştir. *"İslâmî"* sıfat, din ve kavmiyetten çok kültür kavramını ifade ettiğinden, bu hususta tercihe değer görülür.

Bununla beraber, hilâfet devri medeniyetinin aslı Arap vasıfları, sadece onu yaratan fertlerin ırkî kökeninin incelenmesinin tahmin ettirdiğinden daha kuvvetlidir. Kültür ve ırk kavrâmları arasındaki fark açıkça belirtildiği taktirde, Arap teriminin kullanılışı haklı sayılır. Diğer önemli bir husus da şudur ki, geniş manasında hilâfet devrinin Arap medeniyeti bugünkü Arapların maşerî vicdanında ortak miras sayılır ve onların kültür hayatında yapıcı bir etki oluşturur.

Bu arada Arap kelimesinin etnik içeriği de değişmekteydi. Hakimiyet altına alınan kavimler arasında İslâmiyet'in yayılışıyla birlikte Arapça da yayılıyordu. Bu oluş çok sayıda Arab'ın eyaletlere yerleşmesiyle hızlandı ve X. yüzyıldan itibaren yeni bir hakim ırkın, yani Türkler'in, gelişi üzerine, tabiiyet altına giren Arap fatihlerinin torunlarıyla Araplaşmış yerliler arasındaki fark bir anlam ifade etmez oldu.

İran'dan batıdaki hemen bütün eyaletlerde eski yerli diller ortadan silinerek, Arapça, konuşulan başlıca dil haline geldi. Abbasîler'in son zamanlarından itibaren, Arap kelimesi, daha önceki gibi, bedevîden çok, bir sosyal terim oldu. Haçlılar devri Batı vakayinamelerinin

birçoğunda bu kelime yalnız Bedevîler için kullanılıp, Yakın Doğu'nun Müslüman halk kütlesine *"Sarazen"* adı verilir. XVI. yüzyılda Tasso,

"Altri Arabi poi, che di soggiorno,
certo non sono stabili abitandi,"

(Gerusalemme Liberata, XVII 21)[1]

derken, muhakkak ki bu manayı kasteder. XIV. yüzyıl Arap tarihçisi, bizzat Arap soyundan gelen bir şehirli olan İbn Haldûn da Arap kelimesini bu anlamda sık sık kullanır.

Bu devirde toplumları sınıflandırmanın başlıca mihengi dindi. Çeşitli azınlık itikatları, her biri kendi reisleri ve kanunlarına tâbi olarak, dinî-siyasî cemaatler halinde örgütlenmişlerdi. Çoğunluk İslâm Ümmeti'ne mensuptu. Üyeleri kendilerini her şeyden önce Müslüman telakki ediyorlardı. Daha başka sınıflandırmalar gerektiğinde Mısırlı, Suriyeli, Iraklı gibi bölgesel veya şehirli, köylü, göçebe gibi sosyal sınıflandırma yapılıyordu. Arap terimi bu sonuncu grupa aittir. Terim etnik manasından o kadar uzaklaşmıştır ki, bazan Kürt veya Türkmen kökenli Arap olmayan göçebeler için bile kullanılmıştır. İslâm Ümmeti içinde hakim sınıf başlıca Türkler olduğu zamanlarda -bu durum Orta Doğu'da yüzyıllarca devam etmiştir- Arapça konuşan şehirli ve köylü tabakasına Ebnâ'ül-Arab veya Evlâd'ül-Arab adı verilmiştir ve bunlar böylece bir taraftan idareci Türk sınıfından, diğer taraftan da göçebeler veya öz Araplar'dan ayırd edil-

[1] "Başka Araplar da, yerleşik hayatın
şüphesiz ki devamlı sâkinleri değillerdir"

miştir.

Hakim sınıf olarak Türkler'in yerine başkaları geçmesine rağmen, halk Arapçasında bu durum günümüze kadar aynen kalmıştır. Fakat, Arapça konuşulan ülkelerin aydınları arasında, esaslı neticeleri olacak bir değişiklik meydana geldi. Bu ülkelerde Avrupalılar'ın faaliyet ve etkilerinin hızla artışı, ortak anavatan, dil, karakter ve siyasî gayeye sahip bir halk topluluğu şeklinde tasavvur olunan Avrupaî millet fikrini getirdi. 1517'den beri, Osmanlı İmparatorluğu Yakın ve Orta Doğu'nun Arapça konuşan halklarından çoğunu idare ediyordu. Batı emperyalizmi yüzünden şiddetli bir sosyal değişiklik buhranı geçirmekte olan bu halk üzerine milliyet fikrinin tesiri, bir Arap uyanışının ve müstakil devlet veya devletler kurulmasını gaye edinen bir Arap millî hareketinin ilk tezahürlerini doğurdu. Hareket Suriye'de başladı; sanıldığına göre, ilk liderler yalnız bu ülkeyi istiklâle kavuşturmayı düşünmüşlerdir. Daha sonra, hareket Irak'a yayıldı ve son yıllarda Mısır'daki, hatta Kuzey Afrika'nın Arapça konuşulan ülkelerindeki mahalli milliyetçilik hareketleriyle sıkı ilişkiler kurdu.

Arap milliyetçiliği teorisyenlerine göre, Araplar sınırları belirli bir bölgede yaşayan, Arapça konuşan ve geçmiş Arap şânının hatırasını yüceltenlerden oluşmuş, Avrupaî anlamda bir millettir. Bu sınırların nereden geçtiğine dair çeşitli görüşler vardır. Bazılarına göre, Arap bölgesi yalnız Güneybatı Asya'nın Arapça konuşulan ülkelerini içine alır. Diğerleri Mısır'ı da buna katarlar; bu husus tartışmalıdır; çünkü, birçok Mısırlı, milliyetçiliği sırf Mısır çerçevesinde mütalâa ederlerdi. Birçokları Fas'dan İran ve Türkiye sınırlarına kadar bütün Arapça konuşu-

lan ülkeleri Arap milletinin sahası sayarlar. Halk dilinde *"Arap"* kelimesinin *"bedevî"* manasına kullanılmasına rağmen, bu görüş noktasından, yerleşik ve göçebe Arap arasındaki sosyal engelin artık önemi kalmaz. Dinî itikadın uzun zaman hakim bulunduğu bir toplunda din engelinin bertaraf edilmesi daha güçtür. Hareketin sözcüleri her ne kadar vakıayı kabul etmezlerse de, birçok Arap, Arapça konuştukları halde Arap dinini ve dolayısıyla bu dinin beslediği medeniyetin büyük bir kısmını reddedenleri Araplık dışında bırakır.

Özet olarak, Arap terimi ilk defa M.Ö. IX. yüzyılda ortaya çıkar ve Kuzey Arabistan çölündeki Bedevîleri tarif için kullanılır. Civar ülkelerin yerleşik halkı arasında, terim birçok yüzyıl bu anlamı ifade eder. Yunanlılar ve Romalılar bu terimi vahaların yerleşik halkına ve güneybatıdaki nibseten ileri medeniyeti içine almak üzere, ilk defa olarak, bütün yarımadaya genelleştirirler. Yerleşik ve göçebe Araplar'ın ortak dili Arapça adını taşımasına rağmen, terimin bizzat Arabistan'da hâlâ göçebelere münhasır kaldığı sanılır. Adı geçen terim, İslâm fetihlerinden sonra ve Arap İmparatorluğu devrinde, Arapça konuşan idareci fatihler sınıfını hakimiyet altına alınmış kavimler kütlesinden ayırd ederdi. Arap krallığı bir kozmopolit İslâm İmparatorluğu haline gelince, Arap terimi -içten çok dışarı ülkelerde kullanılmak üzere- bu imparatorluğu, Arap dilinde, Arap zevk ve geleneği tesirinde olmakla beraber, çetişli ırk ve dinlere mensup insanlar tarafından yaratılan karışık kültürünü ifade etmeye başladı. Arap fatihlerinin Araplaşmış kitlelerle kaynaşması ve başka idareci unsurların ortak tabiiyeti altına girmesi neticesinde, Arap kelimesi milliyet muhtevasını yavaş

yavaş kaybederek aslî Arap yaşayış tarzı ve dilini diğerlerinden çok sadakatle korumuş olan göçebeleri niteleyen bir sosyal terim oldu. Arapça konuşan yerleşik halka, genel olarak sadece Müslüman denildi; bazan da bunlar, başka dil konuşan Müslümanlar'dan ayırd edilmek için, *"Ebnâ'ul-Arab"* veya *"Evlâd'ül-Arab"* adıyla anıldı. Belirli anlamlar kazanarak günümüze kadar gelen bu çeşit adlandırmalar yanında, Batı etkisi altında doğan bir yenisi, son elli yıldan beri, gittikçe önem kazandı. Buna göre, Arapça konuşan halklar ortak ülke, dil ve kültürün, ortak siyasî bağımsızlık özleminin birleştirdiği Avrupaî manada bir millet veya kardeş milletler topluluğudur.

Araplığın mekân bakımından bugünkü yayılışını incelemek çok daha kolay bir iştir. Arapça konuşan ülkeler Güney-Batı Asya, Mısır ve Kuzey Afrika olarak üç gruba ayrılır. Birinci gruptaki en geniş Arap ülkesi bizzat Arabistan Yarımadası'dır. Bunun en büyük parçasını, kabile teşkilatına sabip olup, petrol sanayiinin girişine rağmen, halâ geniş ölçüde çobanlık ve göçebelikle geçinen Suûdi Arabistan Krallığı kaplar. Yemen'de bunun benzeri bir krallık, 1962'de cumhuriyetçilerin bir hükümet darbesiyle ortadan kaldırıldı. Arabistan'ın güney ve güneydoğusu, her bölgede değişik derecede olmakla beraber, İngiliz nüfuzu altındadır. Kuzeyde, 1918'e kadar Osmanlı İmparatorluğu eyaletleri, şimdi de Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail devletleri olan Münbit Hilâl ülkeleri uzanır. Araplaştırma faaliyetinin en ileri gittiği, Araplık şuurunun en kuvvetli olduğu ülkeler bunlardır. Arap Asyası'na bitişik olarak, Afrika'nın kuzeydoğu köşesinde, ahalisi Arapça konuşan devletlerden en zengin, en geliş-

miş ve en homojen yapılı olanı, en uzun siyasî milliyetçilik geleneğine ve son çağlarda ayrı siyasî varlığa sabip olan Mısır uzanır. 1958 Şubat'ında, Mısır ile Suriye'nin birleşmesiyle bir Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu ise de, 1961'de Suriye birlikten ayrıldı. Kuzey Afrika'da eski İtalyan sömürgesi Libya, 1951 Aralık ayında müstakil oldu. Tunus ve Fas'ın istiklâlleri 1956'da tanındı. Cezayir de, uzun ve güç bir mücadeleden sonra, 1962'de istiklâlini kazandı. Bu ülkelerin çoğunda, özellikle Fas'da, halk karışıktır; çoğunluk Arapça konuşur, fakat Berberce konuşan azınlıklar vardır. Az miktarda Avrupalı da bulunmaktadır. Bu ülkeler en çok Avrupa iktisadî, kültürel ve siyasî nüfuzunda kalmış, daha az olarak da Arap uyanışı tesirini hissetmiştir. Son yıllarda Kuzey Afrika'da milliyetçilik hareketleri gittikçe kuvvetlenmiştir. Bunların gayesi henüz mevziiyse de, Yakın-Doğu'dan gelen Arap kültür tesirleri, özellikle Tunus'ta Doğu Arapları'yla akrabalık şuurunu arttırmaktadır. Bu ülkelerden başka, Ekvator Afrikası'ndaki eski İngiliz ve Fransız sömürgelerinde zenci çoğunluğu arasında yaşayan Arap toplulukları, İsrail, Türkiye ve İran'da önemsiz Arap azınlıkları mevcuttur. Asya ve Afrika'da Arapça konuşan halkların toptan sayısı yüzotuz ile yüzelli milyon arasında değişen rakamlarla tahmin olunur. Bunun otuzbeş milyondan fazlası Mısır'da kırk milyondan fazlası da Kuzey Afrika'da yaşar.

Bütün bu ülkelerin birçok ortak tarafları vardır. Hepsi de çölün ekili araziyle birleştiği sınır bölgesinde bulunup, en eski çağlardan bugüne kadar daima göçebelerin tehdidi meselesiyle karşılaşmışlardır. En önemlilerinden ikisi, Mısır ile Irak, ticaret anayolları ve en eski çağlardan

beri merkezi devletlerin kurulduğu yerler olan büyük nehirlerin suladığı vadilerdir. Hemen hepsi, esasında aynı sosyal düzene ve idareci sınıflara sahip ziraat ülkeleridir. Bununla beraber, bahis konusu ülkeler biribirinden ayrı olarak, çeşitli zamanlarda, çeşitli yollarda, çeşitli tempo ile Avrupa tesirine maruz kaldıklarından, herbirinin dış görünüşü ve hattâ sosyal gerçekleri değişmektedir. Arabistan'dan başka, hepsi büyük fetihler neticesinde Araplık ve İslâmiyet'e maledilmişler, hepsi de aynı büyük dil, din ve medeniyet mirasına tevarüs etmişlerdir. Fakat, dil, din, kültür ve sosyal gelenekte birçok yerel farklar görülür. Uzun ayrılıklar ve geniş mesafeler, Araplar'ın çeşitli yerli kültürlerle kaynaşarak, ortak gelenekten farklı, bazan Mısır'da olduğu gibi pek eski bir yerel millî şuurla da beslenen, sağlam bölgesel kültürler meydana getirmelerine sebep olmuştur. Tamamiyle hakimiyet altına alınan kavimlerin yanısıra, Irak'da Kürtler, Kuzey Afrika'da Berberîler veya Lübnan'da Marunîler, Mısır'da Koptlar gibi, fatihlerin dili veya dinini yahut ikisini de reddedenler, şurada burada, Araplar arasında yaşamakta devam edegelmişlerdir. Bizzat İslâmiyet içinde, bazan daha önceden mevcut itikatların etkisi altında, yeni mezhepler doğdu ve böylece Irak'ta Şiîler ve Yezîdîler, Suriye ve Lübnan'da Dürzîler, Yemen'de Zeydîler ve İsmailîler ortaya çıktı. Son çağlar, Arap ülkelerini pek çok değişik gelişme tarzlarına maruz bırakmak suretiyle, yeni ayrılık sebepleri getirmiştir. Bölge ve hanedan menfaatleri kadar sosyal seviye değişiklikleri de bu ayrılığı arttırmıştır. Fakat, modern gelişmeler bir taraftan da birliği kuvvetlendirmektedir. Bugünkü ulaştırma araçlarının hızlı gelişmesi Arap âleminin çeşitli parçalarını biri-

biriyle daha sıkı ve daha çabuk temasa getirmekte, eğitim ve okuma-yazmanın yayılışı ortak yazı dilinin birleştirici kudretini çoğaltmaktadır. Hepsinden daha açık olarak da, istilâcı Batı'ya karşı direnme ve Batı nüfûzuna tepki göstermede görülen yeni birlik bu gerçeği teyid etmektedir.

Bu girişte ele alınması gereken son bir mesele kalıyor. İslâm tarihine dair eser hazırlayan her Avrupalı müellif özel bir güçlükle karşılaşır. Bu müellif bir Batı dilinde yazdığından, eserinde mecburen Batı terimleri kullanılır. Fakat, bu terimler Batı kültürüne ait olan, çoğu Batı tarihinin ürünü fikir ve tahlilleri ifade eder. Bunların, ayrı etkiler altında oluşarak ayrı hayat tarzları yaşayan başka bir toplumun şartlarına uygulanması sadece bir benzetme olabilir ve insanı aldatabilir. Bir örnek gösterelim: Son çağlara gelinceye kadar, Kilise ile Devlet, uhrevî ile dünyevî, ruhbanî ile laik gibi ikili kelimelerin Arapça'da gerçek karşılıkları yoktu; çünkü, bu kelimelerin ifade ettiği ikili kavramlar Ortaçağ Müslüman toplumunda mevcut değildi ve Ortaçağ Müslümanının zihninde belirmemişti. İslâm cemaati din ve devlet birliğiydi ve bu ikisi biribirinden ayrılmayacak bir bütündü; baştaki halife hem dünyevî, hem dini reisti. Bunun gibi, *"feodalizm"* terimi, dar anlamda, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla Yeniçağların başlangıcı arasında Batı Avrupa'da var olan toplum şeklini ifade eder. Yeni anlamı dikkatle tarif olunmadan, terim başka sahalar ve başka devirler için kullanıldığı taktirde, kasdedilen toplum şekli Batı Avrupa feodalizminin aynı veya hiç olmazsa benzeri olduğu intibaı zorunlu olarak doğar. Fakat, iki toplum hiçbir vakit tamamıyla aynı olamaz ve İslâmiyet'in sosyal düzeni

belirli devirlerde Batı Avrupa feodalizmiyle pek çok önemli benzerlikler gösterirse de bu, terimin sınırlandırılmadan kullanılışının işaret ettiği tam ayniliğe hak verdirmez. *"Din"*, *"devlet"*, *"hükümranlık"*, *"demokrasi"* gibi kelimelerin İslâm âleminde çok farklı anlamları vardır. Bunların anlamı Avrupa'da bile bir yerden diğerine değişir. Bununla beraber, bir Avrupa dilinde, hattâ yüzyıldan beri Batı düşünce ve sınıflandırma usullerinin kuvvetli tesirinde kalmış olan modern Doğu dillerinden birinde yazarken böyle kelimeleri kullanmak zorunludur. İleriki sahifelerde bunlar her zaman İslâm âleminde ifade ettikleri şekliyle anlaşılmalı ve mukabil Batılı müesseselerle daha yakın bir benzerliği işaret edecek anlamda alınmalıdır.

I. İSLÂMİYET'TEN ÖNCE ARABİSTAN

Deniz çölünün yükü. Güneyde kasırgalar nasıl zorlu saldırırsa, çölden, korkunç diyardan, o da öyle geliyor.

(Isaya XXI, 1)

Arabistan Yarımadası aşağı-yukarı iki milyon sekizyüzbin kilometrekare yüzölçümünde geniş bir dörtgendir. Kuzeyde, genel olarak 'Münbit Hilâl' adı altında tanınmış -Mezopotamya, Suriye, Filistin- ve bitişik çöllerle, doğu ve güneyde Basra Körfezi ve Hint Okyanusu ile, batıda ise Kızıldeniz ile sınırlanmıştır. Güneybatıdaki Yemen bölgesi, çok eski zamanlardan beri, ziraatın doğuşuna ve nisbeten ileri yerleşik medeniyetlerin gelişmesine imkân vermiş olan iyi sulanmış dağlık bir ülkedir. Geri kalan yerler, şurada burada bir vahaya rastlanan ve birkaç kervan ve ticaret yoluyla kesilen susuz stepler ve çöllerden ibarettir. Nüfusun çoğu çoban ve göçebedir; bunlar hayvanlarının ürünüyle geçinirler, vahalarda ve komşu ziraat bölgelerinde yaşayan halkı sık sık yağmalarlar.

Arabistan çölleri çeşitli cinstendir. Arap sınıflandırmasına göre, en önemlisi devamlı değişik bir manzara gösteren muazzam kum tepeleri denizi olan Nufûd'dur. Diğerleri, Suriye ve Irak yakınlarında biraz daha sağlam bir ze-

min teşkil eden Hamâd, zemini biraz daha katı olan ve arasıra yağan yağmur sâyesinde cılız bitkilerin yetiştiği step ülkesi ve nihayet güneydoğudaki geniş ve içine girilemeyen kum çölüdür. Bu bölgeler arasında ulaşım sınırlı ve güç olup, başlıca vadilerin durumuna bağlıdır. Bu yüzden, Arabistan'ın çeşitli parçaları biribiriyle çok az münasabette bulunur.

Araplar yarımadanın ortası ve kuzeyini, geleneksel olarak, üç bölgeye ayırırlar. Bunların ilki Tihâme'dir; bu "alçak ülke" manasına gelen bir Sâmî kelimedir ve Kızıldeniz kıyısının dalgalı ova ve meyilleri için kullanılır. Doğuya doğru uzanan ikincisi Hicâz veya "sed"dir. Bu terim önceleri kıyı ovasını Necid Yaylası'ndan ayıran dağ silsilesi için kullanılırken, daha sonra bizzat kıyı ovasının büyük bir parçasına ad olmuştur. Hicâz'ın doğusunda, geniş bir kısmı Nufûd Çölü olan Necid içyaylası uzanır.

En eski çağlardan itibaren, Arabistan Akdeniz ülkeleriyle Uzak Doğu arasında bir geçit sahası oldu. Yarımadanın tarihini, geniş çapta, doğu-batı irtibat şartları tayin etmiştir. Arabistan içinde ve Arabistan üzerinden yapılan ulaşım, yarımadanın coğrafî teşekkülüne uyarak, belirli hatlar takip etti. Bunların ilki, Kızıldeniz limanlarından ve Filistin ile Ürdün sınır mevkilerinden başlayıp, Kızıldeniz kıyı dağlarının iç yamacı boyunca Yemen'e doğru uzanan Hicâz yoludur. Yakın Doğu'da İskender ve haleflerinin imparatorluğu ile daha içerideki Asya ülkeleri arasında gidip gelen kervanlar, çeşitli zamanlarda bu yolu takip ettiler. Hicâz demiryolunun da güzergâhı budur. İkinci yol, Yemen'in kuzeydoğu ucundan Vâdi'd-Devâsir boyunca Orta Arabistan'a uzanır, orada başka bir yolla, Vâdi'r-Rumma ile birleşerek Güney Mezopotamya'ya yönelir. Bu

yol, eski çağlarda, Yemen ile Asur ve Babil medeniyetleri arasında başlıca irtibat vasıtası oldu. Nihayet, Vâdi's-Sirhân Orta Arabistan'ı Cavf vahaları üzerinden Güneydoğu Suriye'ye bağlar.

Mısır, Filistin ve Mezopotamya'da olduğu gibi Arabistan'da da arkeoloji kazıları yapılıncaya kadar, bu ülkenin ilk devir tarihi karanlıkta kalmağa mahkûmdur. Araştırıcı yarı kurulmuş ve yarı yıkılmış faraziyelerin dökünülerin arasında ihtiyatla yol almak zorundadır; tarihçi, elindeki az bilgi malzemesiyle, bu faraziyeleri ne tamamlayabilir, ne de reddedebilir. Bunların en tanınmışı, en mümtaz iki öncüsünün adlarını taşıyan Winckler-Caetani nazariyesidir. Buna göre, Arabistan önceleri çok verimli bir ülke ve Sâmî kavimlerinin anayurduydu. Yarımada binlerce yıl devamlı bir şekilde kurumaya, servet menbaalarıyla su yollarının tükenmesine ve ziraate elverişli toprakların çöl tarafından kaplanmasına maruz kaldı. Üretim gerilemesiyle birlikte nüfus sayısında artış, aşırı nüfus birikmesi buhranları doğurdu, bunun neticesinde de yarımadada yaşayan Sâmî kavimleri zaman zaman komşu ülkeleri istilâ ettiler. Süryanîler, Aramîler, Kenanîler (Fenikelilerle İbranîler dahil) ve nihayet bizzat Araplar'ı Münbit Hilâl ülkelerine yönelten bu buhranlardır. O halde, tarihteki Araplar eski çağlarda meydana gelen büyük istilâların, bunlardan farklı nitelik göstermeyen bir artığıdır. Arabistan jeoloji bakımından henüz esaslı bir şekilde incelenmemiş olmasına rağmen, söz konusu nazariyeyi destekleyici bazı deliller ve bu arada, kurumuş su yolları ve ülkenin eski verimliliğine işaret eden diğer belirtiler elde edilmiştir. Bununla beraber, kuruma olayının yarımadada beşerî hayatın başlamasından sonra vukubulduğuna, yahut da

beşerî olaylara doğrudan doğruya etki edecek kadar hızlı geliştiğine dair kesin bir delil mevcut değildir. Nazariyeyi destekleyen bazı filolojik deliller de vardır. Nitekim, Arap dili bir edebiyat ve kültür ifade vasıtası haline gelişte her ne kadar Sâmî dillerinin en yenisiyse de, morfoloji itibariyle bunların en eskisi ve bu sebeple aslı proto-Semitik dile en yakın olanıdır. Bir karşı faraziye İtalyan bilimadamı Ignazio Guidi tarafından ileri sürülmüştür. Bu bilimadamı, Sâmîler'in anayurdunun Güney Mezopotamya olduğunu ileri sürer ve Sâmî dillerinde "ırmak" ve "deniz" anlamlarını ifade için ortak kelimeler olduğu halde, "dağ" ve "tepe" için ayrı kelimeler bulunduğuna dikkati çeker. Bazı bilimadamları ise, Sâmîler'in Afrika veya Doğu Anadolu'dan çıktıklarını kabul ederler.

Millî Arap geleneği Arapları, biri kuzey diğeri güney olmak üzere, iki büyük kola ayırır. Bu ayırma Tekvin kitabının onuncu bölümüne aynen aksetmiştir. Burada Sâm oğullarının iki ayrı koldan inerek, biri Arabistan'ın güneybatı, diğeri orta ve kuzey kavimlerini meydana getirdiği, sonuncuların İbranîler'e daha yakın akraba olduğu kaydedilir. Bu ayırmanın etnolojik anlamı tamamıyla meçhuldür, muhtemelen de öyle kalacaktır. Söz konusu ayırma tarihte ilk defa dil ve kültür terimlerinde belirir. Güney Arabistan dili, sonunda gelişerek klâsik Arapça haline gelecek olan Kuzey Arabistan dilinden farklıdır. Kitabelerden öğrendiğimize göre, güney dili ayrı bir alfabe ile yazılıyor ve Habeşçe ile akraba bulunuyordu. Zaten, Habeş dili Habeş medeniyetinin ilk merkezlerini kuran Güney Arabistanlı göçmenler tarafından geliştirildi. Diğer önemli bir ayrılık, Güney Arapları'nın yerleşik bir kavim olmasıdır.

Güney Arabistan tarihinin ön devir kronojisi karanlıktır. Tarihî kayıtlarda adı geçen en eski krallıklardan biri Sabâ'dır ki, belki de kraliçesi Süleyman Peygamber ile görüşen, Tevrat'taki Sabâ'nın aynıdır. Sabâ krallığının daha M.Ö. X. yüzyılda mevcud olduğu muhtemeldir. VIII. yüzyıldan kalma tarihî kayıtlarda arasıra bu krallıktan bahsolunur, VI. yüzyıla doğru ise krallığın tam bir gelişme halinde bulunduğuna dâir kesin delillere rastlanır. M.Ö. 750 sıralarında, Sabâ hükümdarlarından biri krallığın ziraat hayatını uzun zaman düzenleyen meşhur Ma'rib su bendini yaptırdı. Karşıdaki Afrika kıyı ülkeleriyle ve muhtemelen daha içerideki bölgelerle ticarî ilişkiler devam ettirildi. Sabâlıların Afrika'da geniş sömürgeler meydana getirdikleri ve adını Güneybatı Arabistan kavmi Habasat'dan alan Habeşistan Krallığı'nı kurdukları anlaşılıyor.

İskender'in fetihleri neticesinde Akdeniz ülkelerinin Orta Doğu ile temasa geçişinden itibaren, Yunan kaynaklarının Güney Arabistan hakkında daha çok bilgi vermesi, bu bölgeye duyulan ilginin arttığını gösterir. Mısır'daki Ptolemaioslar Kızıldeniz'e gemiler göndererek, Arabistan kıyılarında ve Hindistan ticaret yollarında keşif seferleri yaptırdılar. Onların Yakın Doğu'daki halefleri bu ilgiyi muhafaza ettiler. M.S. V. yüzyıl sonuna doğru, Sabâ Krallığı adamakıllı gerilemiş bir durumdaydı. Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarından anlaşıldığına göre, bu krallık diğer bir Güney Arabistan kavmi olan Himyerîler'in hâkimiyeti altına girmişti. Himyerî krallarının sonuncusu Zû Nuvas Museviliği kabul etti ve Bizanslılar'ın Yahudiler'e zulüm yapmasına misilleme olarak, Güney Arabistan'da yerleşmiş bulunan Hıristiyanlara karşı baskı tedbirleri aldı. Bu ise, Bizans'ta ve o devirde artık bir Hıristiyan dev-

leti olan Habeşistan'da karşıt hareketler doğurdu. Habeşler zulme uğrayan Hıristiyanların intikamını almak ve Hint ticaretinin kilit noktasını ele geçirmek için bunu fırsat bildiler. Sabâ Krallığı, mahallî Hıristiyanların desteğinden de faydalanan Habeşler'in istilâsı neticesinde sona erdi. Yemen'de Habeş hâkimiyeti uzun sürmedi. M.S. 575'-de İran'dan gelen bir ordu ülkeyi işgal ederek burasını, büyük güçlüğe uğramaksızın, bir satraplık haline getirdi. Pers hâkimiyeti de geçici oldu; İslâm fütûhâtı başladığı zaman bu hâkimiyetten hemen hiçbir iz kalmamıştı.

Güney Arabistan'da toplumun esası ziraate dayanıyordu. Kitabelerde su bendleri, kanallar, tarla sınırı meseleleri ve toprak mülkiyetinden sık sık bahsedilişi, burada yüksek bir gelişmenin varlığını gösterir. Güney Arabistanlılar hububattan başka, günlük ve diğer baharat yetiştirirlerdi. Baharat başlıca ihraç maddesiydi. Güney Arabistan'ın servet ve bereket ülkesi olduğu hakkındaki efsanevî şöhreti, buradan gelen veya daha uzak ülkelerin mahsulü olduğu halde, bu yolla Akdeniz bölgesine ulaştığından yanlış olarak Güney Arabistan malı sanılan baharat yüzündendi. Klasik çağda Arabistan'a *"Arabia Eudaemon"* veya *"Arabia Felix"* denilirdi. Batı edebiyatında, Horatius'un *"thesauris arabicis"*inden Shakespeare'in *"Arabistan itriyati"* ve Milton'un *"mukaddes Arabistan'ın baharat kokulu kıyıları"*na kadar, Arabistan baharatının birçok hatırası vardır.

Güney Arabistan'da siyasî örgütlenme mutlakiyet esasına dayanmakta olup, sağlam bir şekilde kurulmuş görünür. Krallık babadan oğula geçer ve krallar, bütün Doğu'da olduğunun aksine, ilâhî sayılmazdı. Nüfûzları, hiç olmasa bazı devirlerde, ayân meclisleri, daha sonraları da

bir çeşit derebeyleri sınıfı tarafından sınırlandırılmıştı. Bu derebeyleri tâbilerine ve köylülere kalelerden hükmederlerdi.

Güney Arabistan dini çok ilâhlıydı ve topluca bakıldığı takdirde, diğer Sâmî kavimlerinin dinine benzerdi. Tapınaklar amme hayatının önemli merkezleriydi; çok zengin olan bu tapınaklar başrahibin idaresinde bulunurdu. Baharat ürünü kutsal sayılır ve bunun üçte biri ilahlara, yâni dolayısıyla rahiplere, tahsis olunurdu. Yazı bilindiği halde, kitap yazıldığı veya edebiyat eseri meydana getirildiğine dâir bir işaret yoktur. Bu devirden ancak kitabeler kalmıştır.

Orta ve Kuzey Arabistan'a gelince, buraların tarihi çok başkadır ve bu hususta bilgi pek kıttır. Asurî, İbranî ve Fars kaynaklarının Orta ve Kuzey Arabistan'daki göçebe kavimlerinden ara sıra bahsettiklerini gördük. Güney Arabistanlılar'ın, muhtemelen ticaret maksadiyle, kuzeyde de sınırlı ölçüde sömürgecilik faaliyetinde bulundukları anlaşılıyor. İlk teferruatlı bilgi klâsik çağda elde edilir. Bu devirde Hellenistik tesirlerin Suriye'den içerilere nüfûz etmesi ve Batı Arabistan ticaret yolunun zaman zaman işletilmesi neticesinde, Suriye'de ve Kuzey Arabistan Çölü'nde bir sürü yarı medenî sınır devleti meydana gelmişti.

Bu devletler köken itibarıyla Arap olmalarına rağmen, Yunanlaşmış Aramî kültürünün kuvvetli tesiri altında bulunuyor ve kitabelerini genellikle Aramî dilinde yazıyorlardı. Araplıkları sadece şahıs adlarında belirir. Bunların ilki ve belki de en önemlisi Nabatî devletidir. Bu devlet en kudretli devrinde, Kuzey Hicâz'ın büyük bir parçasını

kaplamak üzere, Akabe Körfezi'nden Akdeniz'e kadar yayılan bir sahaya hâkim olmuştur. Kitabelerden tanınan ilk kral, M.Ö. 169'da adı geçen Aretas (Arapça Hârisa)'dır. Başkenti, bugünkü Ürdün Krallığı topraklarında bulunan Petra idi. Nabatî Krallığı'nın Roma ile ilk temasa geçişi, M.Ö. 65 yılında Pompeius'un Petra'yı ziyaret etmesiyle oldu. Romalılar Arap krallığıyla dostane ilişkiler kurdular. Bu krallık Roma İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarıyla âsi çöl arasında bir çeşit tampon devleti vazifesi görüyordu. M.Ö. 25-24'de, Aelius Gallus'un seferinde, Nabatî Krallığı bir üs olarak kullanıldı. Yemen'i zaptetmek üzere Augustus tarafından gönderilen bu askerî sefer, Romalılar'ın Arabistan'a nüfûz etmek maksadıyla yaptıkları tek teşebbüstür. Bunun sebebi, Hindistan ticaret yolunun güney kapısını kontrol altına almaktı. Kızıldeniz kıyısındaki bir Nabatî limanından gemiye binen Aelius Gallus Yemen'de karaya çıkarak, ülkenin içerilerine kadar ilerlemeği başardı. Bununla beraber, sefer tam bir bozgun oldu ve Romalılar'ın zelil bir şekilde geri çekilmesiyle sona erdi.

M.S. I. yüzyılda Roma-Nabatî ilişkileri bozuldu ve M.S. 105'de İmparator Traianus Kuzey Nabatya'yı, Palaestina Tertia adıyla tanınan bir Roma eyaleti haline getirdi. Sınır eyaletlerinde yaşayan Araplar'dan, Roma İmparatorluğu'na hiç olmazsa bir imparatorun, M.S. 244'den 249'a kadar hüküm süren Filipus'un yetiştiğini burada kaydedelim. Onun hemen ölümünü takib eden devirde, Güneydoğu Suriye'nin Aramîleşmiş Arap sınır devletlerinden ikincisi doğdu. Bu, Suriye-Arabistan çölünde, yine batı ticaret yolunun başlangıç noktasında kurulmuş olan Palmira Krallığı'dır. İlk hükümdarı, İranlılar'a karşı harp-

te yaptığı yardıma ödül olarak, İmparator Gallienus tarafından M.S. 265'de kral olarak tanınan Odenathus (Arapça Uzayna)'dur. Onun ölümünden sonra, yerine dul karısı meşhur Zenobia (Arapça Zeyneb) geçti. Bu kadın, bir süre, Yakın Doğu'nun büyük bir parçasının kraliçesi olmak iddiasında bulundu ve klâsik kaynaklarda, muhtemelen Arapça Vahballât'dan bozma, Athenodorus adıyla tanınan oğlunu Caesar Augustus ilân etti. İmparator Aurelianus nihayet hareket geçerek, M.S. 273'de Palmira'yı zaptetti, krallığı ortadan kaldırdı ve Zenobia'yı altın zincirlere vurup, bir zafer alayında harp esirleri arasında yürümek üzere, Roma'ya gönderdi.

Roma yıllıklarında kısa müddet şanlı bir yer işgal etmelerine rağmen, bu iki devlet devamlı olmadı. Bunlar Güney Arabistan krallıklarının sağlamlık ve iç ahengine sahip olmadıkları gibi, başlıca göçebe ve yarı göçebe kavimlere dayanıyorlardı. Önemleri, Roma'dan başlayıp Batı Arabistan'ı keserek Uzak Doğu'ya giden ticaret yolları üzerinde bulunmalarından, bir de Romalılar'ı çöl sınır bölgelerine askerî savunma kuvvetleri yerleştirmek gibi güç ve pahalı bir külfetten kurtaran tampon devletleri vazifesi görmelerindendi.

Hellenistik devirde Arabistan içerilerinde kurulup gelişen Lihyân ve Tamûd devletleri hakkında daha az bilgi vardır. İkisi de, başlıca kendi dillerinde yazılı kitabeler sayesinde tanınır. Sonuncu devletten, ayrıca, Kur'ân'ın birkaç yerinde bahsolunur. Bu devletler bir müddet Nabatî tabiyetinde kalmış ve sonraları bağımsız olmuş görünüyorlar.

IV. yüzyılda birara ticaret yollarının Batı Arabistan'a

uğramayarak, Mısır-Kızıldeniz veya Fırat Vadisi-Basra Körfezi hatlarını takib ettiği sanılır. IV. ile VI. yüzyıllar arası bir gerileyiş ve bozuluş devri oldu. Güneybatıda Yemen medeniyetleri çöktü ve yabancı hâkimiyet altına girdi. Refahın kayboluşu ve güney kabilelerinin kuzeye göçleri, Arap millî geleneğinde tek bir olayla, Ma'rib su bendinin yıkılarak harabiyetin doğması menkıbesiyle belirtilmiştir. Kuzeyde, önceki mamur sınır devletleri Roma İmparatorluğu'nun doğrudan doğruya hâkimiyeti altına girdi, yahut düzensiz göçebe hayatına döndü. Yarımadanın hemen her tarafında mevcut şehirler geriledi veya ortadan kalktı; göçebelik her yerde ticaret ve ziraatın zararına yayıldı.

İslâmiyet'in doğuşundan az önceki kritik devirde, Orta ve Kuzey Arabistan'da yaşayan halkın hâkim vasfını bedevî kabileliği teşkil eder. Bedevî toplumunda sosyal birim fert değil, topluluktur. Fert mensub olduğu topluluğun bir üyesi sıfatiyle hak ve vazifelere sahiptir. Toplululuk bütünlüğünü dıştan çöl hayatının güçlükleri ve tehlikelerine karşı kendini müdafaa ihtiyacı sâyesinde, içten de aslı sosyal bağlantı olan erkek koldan gelenler arasındaki kan bağı sâyesinde koruyordu. Kabile geçimini sürü ve davarlarından, ayrıca komşu ülkeler yerleşik halkının ve Arabistan Çölü'nü eskisi gibi aşmayı göze alan kervanların yağmasından sağlardı. Yerleşik halkla meskûn ülkelerin malları, bir çeşit birbirini takip eden yağmalar neticesinde, sınırların en yakınındaki kabileler vasıtasiyle iç bölgelerde yaşayan kabilelere intikal ederdi. Kabile çoğu zaman özel toprak mülkiyeti tanımaz ve otlaklar, su kaynakları v.b ortak mülkiyet altında bulunurdu. Sürülerin bile bazan kabilenin ortak malı olduğuna ve sadece men-

kul eşyanın mülkiyete bırakıldığına dâir deliller mevcuttur.

Kabilenin siyasi örgütlenmesi ilkeldi. Reis, eşit hak sahipleri arasından seçilen 'seyyid' veya 'şeyh' idi. Şeyh kabile halk efkârına yol göstermekten çok, buna uygun hareket eder, vazife yükleyemez ve ceza veremezdi. Hak ve görevler kabile içinde münferit ailelere ait olup, bu hususta dışarıdan bir kimse iddiada bulunamazdı. Şeyhin *"idarecilik"* vazifesi emretmekten çok, hakemlik yapmaktı. Şeyh zorlama kudretine sahip olmadığı gibi, makam selâhiyeti, hükümdarlık, amme cezası v.b kavramları da göçebe Arap toplumunda nefret uyandırırdı. Şeyh kabilenin yaşlıları tarafından *"Ehlü'l-beyt"* adıyle tanınan tek bir âilenin âzâsı arasından seçilirdi. Kabile içindeki aile reisleri ve klan temsilcilerinden oluşmuş bir ayân heyeti, yani meclis, şeyhe müşavirlik ederdi. Meclis kamuoyunun sözcüsüydü. Asîl sayılan bazı klanlarla diğerleri arasında fark gözetildiği sanılır.

Kabile hayatını *"sünnet"*, yâni atalardan kalan örfler, düzenlerdi. Bunun kuvveti atalara karşı duyulan saygıdan gelmekte, ceza veya mükâfatı da yalnız kamuoyu sağlamaktaydı. Kabile meclisi *sünnet*'in dış sembolü ve tek icra vasıtasıydı. Sosyal hayata hâkim olan anarşiyi kan gütme âdeti bir dereceye kadar sınırlandırıyordu. Buna göre öldürülen adamın yakını katilden veya onun kabilesine mensup bir kimseden intikam almak vazifesiyle mükellefti.

Göçebelerin dini şeytanlara tapma esasına dayanıyordu. Bu ise, eski Sâmîler'in putperestliğiyle ilgilidir. Tapılan varlıklar, köken itibariyle, ağaçlarda, pınarlarda ve

özellikle kutlu taşlarda yaşayan, belirli yerlerin sâkinleri ve efendileriydi. Gerçek anlamda bazı ilâhlar mevcud olup, bunların nüfûzu kabile inançları çerçevesini aşıyordu. En önemlilerinden üçü Menât, Uzza ve Allât idi ki, sonuncusunu Herodotos zikreder. Bu üç ilâh, genellikle daha yüksek bir ilâha, Allah'a tâbi bulunuyordu. Kabile dininde gerçek bir ruhban sınıfı yoktu; göçebeler ilâhlarını, kutsal emanet teşkil etmek üzere, bir kırmızı çadırda taşırlar ve muharebeye giderken bunu yanlarına alırlardı. Dinleri şahıs değil, toplum diniydi. Kabile inancı, çoğu zaman bir taş, bazan da başka bir eşya ile sembolleştirilmiş kabile ilâhı etrafında toplanırdı. İlâh şeyhin evinde muhafaza olunur ve böylece ev dinî itibar kazanırdı. İlâh ve ona tapınma kabile ayniyetinin timsali, kabile birlik ve uyumunun tek fikrî ifadesiydi. Kabile dinine riayet siyasî itaati gösterirdi. Dini inkâr ihanetle birdi.

Bu göçebe hayat tarzının tek istisnasını vaha teşkil ediyordu. Burada küçük yerleşik topluluklar basit siyasî teşkilatlar meydana getiriyor ve vahanın en nüfûzlu ailesi, orada yaşayanlar üzerinde, çoğu zaman bir çeşit hükümdarlık kurmuş bulunuyordu. Bazan vahanın hâkimi civar kabilelerin de kendi tâbiiyetinde olduğunu iddia ediyordu. Bazan ise, bir vaha komşu vahayı hâkimiyeti altına alıyor ve böyece kısa ömürlü bir çöl imparatorluğu kuruluyordu. Bunlardan biri olan Kinde Krallığı zikre değer; çünkü, doğuşu ve yayılışı birçok bakımdan İslâmiyet'in yayılışının bir ön denemesidir. Bu krallık, V. yüzyıl sonu ve VI. yüzyıl başında, Kuzey Arabistan'da gelişti. Başlangıçta kudretli olduğu ve hattâ sınır devletleri sahasına kadar genişlediği halde, manevî kuvvet ve iç uyumun olmaması yüzünden, ayrıca, bir müddet sonra İslâm fetihleriy-

le karşılaşacakları zamankine oranla çok daha kudretli olan Bizans ve Sasanî imparatorluklarının arzettiği engelleri yıkmakta başarısızlığa uğramak yüzünden yıkıldı. Kinde hâkimiyeti Arap şiirinde devamlı bir hatıra bıraktı. VI. yüzyıla doğru, yarımadadaki Arap kabilelerinin ortak bir şiir dili ve tekniği vardı. Bu dil kabile lehçelerinden ayrı olup, Arap kabilelerini tek bir gelenek ve ağızdan ağıza naklolunan tek bir kültürde birleştiriyordu. Bu ortak dil ve edebiyat, gelişmesini Orta ve Kuzey kabilelerinin ilk büyük birleşik hareketi olan Kinde Krallığı'nın başarılarına borçludur. VI. yüzyılda Arap dili ve edebiyatı tam klâsik olgunluğa erişti.

Şurada burada yerleşik göçebeler, biraz daha ileri toplum seviyesinde şehirler kurdular. Bunların en önemlisi Hicâz'daki Mekke'dir. Şehirde her klanın hâlâ kendi meclisi ve putu vardı; fakat, şehri meydana getiren klanların birliği, ortak bir sembolü ihtiva eden bir merkezî kutsal yerde putların toplanmasıyla ifade olunmuştu. Kâbe adıyla tanınan dört köşe bina Mekke'de bu birliğin sembolüydü. Klan meclislerinden seçilen ve *Mala* adını taşıyan bir heyet, bu şehirde basit kabile meclisinin yerini almıştı. Burada şeyhlik nüfûzunun belirli şartlara uymak ve kabile mensuplarının rızasını almak mecburiyetiyle kısıtlılık vasfı zayıflamış, bunun yerine hâkim ailelerin bir çeşit oligarşisi geçmişti.

Bu devirdeki gerilemeye rağmen, Arabistan medenî dünyadan henüz tamamıyla soyutlanmamış, fakat kenarda kalmış bulunuyordu. İran ve Bizans kültürleri, maddî ve manevî unsurlarıyla, en çok Arabistan üzerinden geçen ticaret vasıtasıyla nüfûz ediyordu. Yabancı göçmenle-

rin yarımadada yerleşmesi, bu hususta oldukça önemlidir. Pek çok Yahudi ve Hıristiyan göçmenleri Arabistan'ın çeşitli bölgelerine yerleşmekle Aramî ve Helenistik kültürlerini yaydılar. Güney Arabistan'da başlıca Hıristiyan merkezi olan Necran'da nisbeten ileri bir siyasî hayat gelişti. Yahudiler'e ve Yahudileşmiş Araplar'a her tarafta, özellikle Yesrib veya sonraki adıyla Medine'de rastlanıyordu. Bunların çoğu ziraatçı ve sanaatkârdı. Kökenleri kesin olarak bilinmeyip, bu hususta bir çok teori ileri sürülmüştür.

Diğer bir nüfûz yolu sınır devletleri üzerinden geçiyordu. Romalıları Nabatî ve Palmira krallıklarını kurmağa zorlayan zaruret, Bizans ve İran İmparatorluklarını da Suriye ve Irak kenarlarında Arap sınır devletlerinin gelişmesine müsaade etmeğe yöneltti. Gassân ve Hîre devletlerinin ikisi de Hıristiyandı; ilki Monofizit, diğeri Nesturî mezhebindendi. İkisi de Aramî ve Hellenistik kültürlerinin damgasını taşıyor, bu kültürler bir noktaya kadar iç bölgelere nüfûz etmiş bulunuyordu. Gassânî tarihinin ilk devri karanlık olup, ancak Arap rivayetleri sayesinde az bir şey bilinir. Kesin tarih bilgisi Hâris b. Cebele (Yunancada Aretas)'nin Sasanî İmparatorluğu'nun Arap tâbilerini yenişinden sonra, M.S 529'da Justinianus tarafından philarchos ve patrici'liğe yükseltilmesiyle başlar. Gassâniler Yermuk Irmağı civarında oturuyorlar ve Bizanslılar'ca sınır muhafızlığına tayin olunmaktan çok, mevcudiyetleri onlarca tanınmış bir topluluk teşkil ediyorlardı. İslâmiyet'in doğuşu arifesinde, Bizanslılar'ın o zamana kadar Gassâniler'e ödedikleri yardım parasının ödenmesi, Heraklios tarafından, yıpratıcı Sasanî savaşlarından sonra bir iktisat tedbiri olarak durduruldu. Bunun neticesinde,

Müslüman istilâcıları, Gassâniler'i Bizans'a karşı kin dolu ve ihanete hazır bir durumda buldular. İran hakimiyetindeki Irak eyaleti sınırında, Sasanî imparatorlarının bir tâbiî olan Hîre devletçiği yaşıyordu. Bu devletçik, imparatorlar kuvvetliyken itaat gösterir, onlar zayıfken de serkeş bir tavır takınırdı. Hîre Arapları'nın Sasanî İmparatorluğu'nda vazifesi, Bizans İmparatorluğu'nda Gassânîler'ininkinin aynıydı. Sasanîler'in Bizans'a karşı giriştikleri harplerde, Hîre Arapları genellikle yardımcı kuvvet olarak hizmet ederlerdi. En müstakil oldukları devir, Gassânî Hâris'in çağdaşı ve düşmanı olan III. el-Munzir'in hükümdarlığı zamanıdır. Arap geleneğine göre, Hîre daima Arap topluluğunun, Arabistan'ın geri kalan yerleriyle doğrudan doğruya temasta bulunan aslî bir parçası sayılmıştır. Sasanîler'in bir tâbiî olmalarına rağmen, Hîre Arapları'nın kültürü başlıca batıdan, Suriye'nin Hıristiyan ve Hellenistik medeniyetinden beslenmiştir. Bunlar başlangıçta putperest iken, sonraları esirlerin getirdiği Nesturî Hıristiyanlığı kabul ettiler. Burada hüküm süren Lahmî hanedanı, bir isyan sonunda, Sasanî imparatoru II. Hüsrev tarafından yok edildi. Bu imparator bir Sasanî valisi göndererek, ülkeyi bir kukla Arap emiri vasıtasiyle idare ettirdi. 604'de Sasanîler yeni gelen Arap kabileleri tarafından yenildiler. Bu kabilelerin bölgeye yerleşmesi üzerine Hîre devleti sona erdiği gibi, Kuzeydoğu Arabistan'da Sasanî yayılışı da durdu.

Dışarıdan gelen nüfûzun başka bir kaynağı yabancı hâkimiyetiydi. Yemen'de ve Kuzey Arabistan'ın İran ve Bizans sınır eyaletlerinde kısa ömürlü Habeş ve Sasanî hâkimiyetleri, zamanın daha ileri askerlik tekniklerini Araplar'a tanıtan yollar oldu. Diğer bazı maddî ve kültü-

rel tesirler de bu yollardan nüfuz etti.

Bu dış etkilerin Araplar üzerindeki izleri birçok hususlarda görülebilir. Maddî sahada Araplar silâhlar edindiler, bunların kullanılışını ve askerî teşkilat ve strateji prensiplerini öğrendiler. Kuzeydeki sınır eyaletlerinde Arap yardımcı askerleri geniş ölçüde yetiştirildi. Vesikalar, yiyecek maddeleri, şarap ve muhtemelen de yazı sanatı aynı yoldan Araplar'a ulaştı. Manevî sahada ise, Orta Doğu dinlerinin tek ilâhlılık prensipleri ve ahlâkî fikirleri Araplar'a bir kültür ve edebiyat çeşnisi getirerek, daha sonra Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başarısına esaslı zemin hazırladı. Bu etkilerin iz bırakışı başlıca belirli bölgelere, özellikle Güney Arabistan ve Hicâz'ın yerleşik halklarına münhasırdı.

Göçebelerin yaygınlığına ve sayıca önemine rağmen, Arabistan tarihine gerçekten şekil verenler yerleşik unsurlar ve özellikle bunların yarımadadan geçen ticaret yolları üzerinde yaşayan ve çalışanları oldu. Bu yolların devamlı yer değiştirmesi Arap tarihinde değişiklikler ve inkılâplar meydana getirdi. M.S VI. yüzyılın ikinci yarısında, çok geniş bir değişme oldu. O zamana kadar Akdeniz ile Uzak Doğu arasındaki ticaret sayesinde gelişen Fırat-Basra Körfezi yolu, Bizans ve Sasanî imparatorlukları arasındaki devamlı savaşlar yüzünden güçlüğe uğradı. Siyasî rekabetler, gümrük engelleri ve süregelen kavgaların doğurduğu düzensizlik bu ticareti zorlaştırdı. Mısır da düzensiz bir durumdaydı ve Nil Vadisi'yle Kızıldeniz üzerinden geçen yol körleşmişti. Bunun neticesinde, tâcirler Suriye'den gelip Batı Arabistan üzerinden Yemen'e giden zor fakat daha sâkin yolu tekrar tercih eder oldular. Hint gemileri Yemen limanlarına yanaşmaktaydı. Bizzat

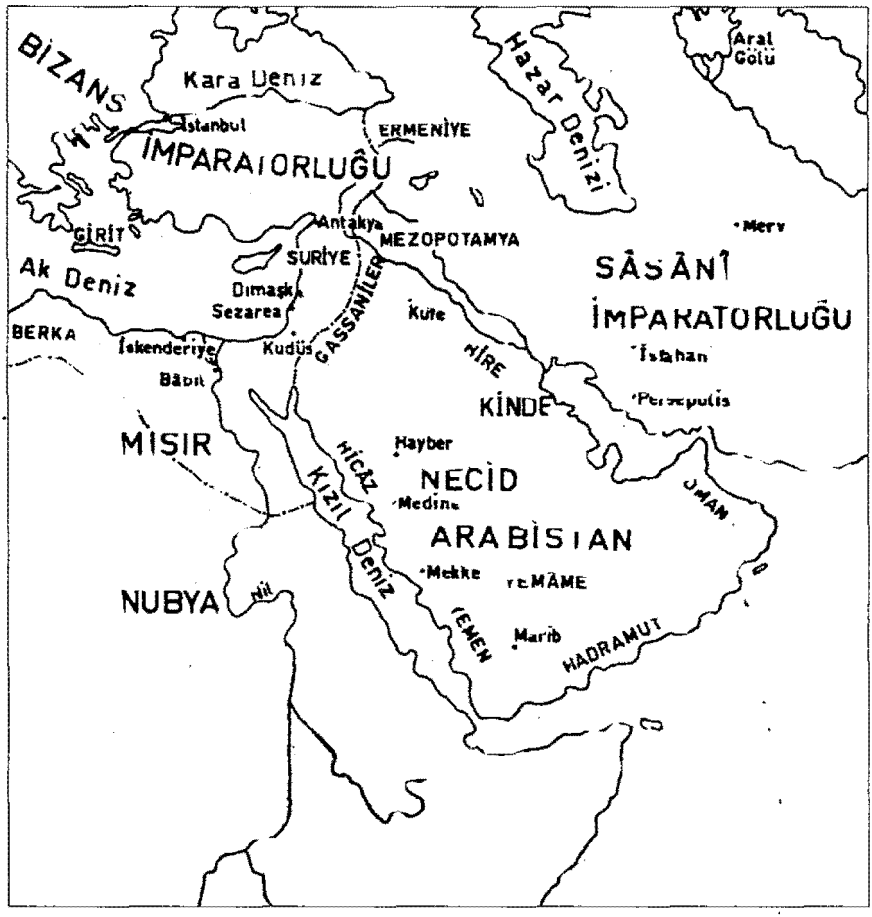
Yemen yabancı hâkimiyeti altına girmişti. Refahlarını buna benzer sebeplerin bir araya gelmesine borçlu olan, kuzeydeki Palmira ve Nabatî krallıkları çoktan ortadan kalkmıştı. Yaratılan fırsattan Mekke şehri faydalandı.

Mekke'nin eski tarihi karanlıktır. İleri sürüldüğü gibi, burası Yunan coğrafyacısı Batlamyos'da zikredilen Macoraba ise, Güney Arabistan'dan kuzeye giden baharat yolu üzerinde bir konaklama yeridir. Mekke, güneyde Yemen'e kuzeyde Akdeniz'e, doğuda Basra Körfezi'ne, batıda Kızıldeniz limanı Cidde'ye ve Afrika istikametinde deniz yoluna giden ulaşım hatlarının kesişme noktasında elverişli bir mevkidedir. İslâmiyet'in doğuşundan bir müddet önce, Kuzey Arap kabilelerinden Kureyş Mekke'yi işgal ederek, kısa zamanda önemli bir tüccar cemaati halinde gelişti. Kureyş tâcirleri Bizans, Habeş ve İran sınır makamlarıyla ticarî anlaşmalar yaptılar ve geniş bir ticaret faaliyetine giriştiler. Yılda iki defa, kuzey ve güneye büyük kervanlar yolluyorlardı. Bunlar Mekkeli tüccar ve sermayedar derneklerinin örgütlediği ortak girişimlerdi. Yılın başka zamanlarında daha küçük kervanlar da gönderildiği gibi, Afrika ile deniz ticaretinde bulunulduğuna dair bazı deliller vardır. Mekke civarında bir sürü panayır kuruluyordu ve bunların en önemlisi Ukâz'dakiydi. Bunlar Mekke'nin ekonomik hayatına bağlanmış olup, şehrin nüfûz ve itibarının etraftaki göçebeler arasında yayılmasına yardım ediyorlardı. Mekke nüfusu çeşitliydi. "İç Kureyş" adıyla tanınan merkezî ve hâkim unsur iş adamları, bankerler ve tâcirler, müteahhitler ve transit ticaretinin gerçek sahiplerinden oluşan bir çeşit tüccar aristokrasisinden ibaretti. Onlardan sonra, "Dış Kureyş" denilen, şehre nisbeten yeni yerleşmiş olanlardan müteşekkil, mütevazi

hukuka sahip ufakca tâcirler topluluğu ve nihayet yabancılar ve bedevîlerden meydana gelen "işçi sınıfı" yer alıyordu. Mekke dışında "Kureyş Arapları" yâni tâbi bedevî kabileleri bulunuyordu.

Mekke idaresi, Lammens tarafından, zengin iş adamları derneğinin yönettiği bir tüccar cumhuriyeti olarak, başarılı bir tarzda tarif edilmiştir. Fakat, bu cümle Batı örneğinde örgütlenmiş cumhuriyet kurumlarını hatırlatmamalıdır. Kureyş ancak pek yakın bir zamanda göçebeliği bırakmıştı ve Kureyşli hâlâ göçebe idealine bağlıydı, yâni azami bir hareket serbestisi ve asgari bir toplum hakimiyeti istiyordu. Böyle bir hâkimiyeti, kabile meclisinin şehirdeki muadili olan *Mala* ifa ediyordu. *Mala* servet ve mevkileri itibariyle seçilmiş muteber şahıslar ve âile reislerinden meydana geliyordu. Hâkimiyeti sırf maneviydi ve iknâ kuvvetine dayanıyordu. Birliğin gerçek esası tâcirlerin sınıf dayanışmasıydı. Bu dayanışma Hz. Muhammed'e karşı mücadelede iyice görülür. Mekke burjuvazisinin ticarî tecrübe ve zihniyeti, bu sınıf mensuplarına iş birliği, örgütlenme ve kendi kendini kontrol etme vasıflarını sağladı. Araplar arasında pek az rastlanan bu vasıflar, sonraları hâkimiyetleri altına girecek olan geniş imparatorluğun idaresi için pek önemliydi.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed işte bu çevrede doğdu.

İslâm'ın ortaya çıkışında Orta Doğu

II. HZ. MUHAMMED VE İSLÂMİYET'İN DOĞUŞU

"Ve biz senin gönlüne böyle Arapça bir Kur'ân bildirdik ki, iller ili Mekke'yi, onun dolayındakileri şüphe götürmeyen o toplanma günüyle uyarasın diye..."

(Kur'ân, XLII, 7)

Hz. Muhammed ve İslâmiyet'in kökeni üzerine yazdığı bir denemede, Ernest Renan, gizlilik içinde dünyaya gelen diğer dinlerden farklı olarak, İslâmiyet'in tarih ışığında doğduğunu şöyle belirtir: *"Kökleri sathı seviyesindedir, kurucusunun hayatı bize XVI. yüzyıl reformcularınki kadar malûmdur."* Renan'ın bu değerlendirmesi, Peygamber'in geleneksel biyoğrafisi olan *sîret*'in bol biyoğrafya malzemesi içeriyor oluşuna dayanır. Geniş bir imparatorluğu idare etmek sorumluluğu Araplar'ı Peygamber'in sağlığında ortaya çıkmamış olan türlü güçlüklerle karşılaştırınca, yalnız Allah kelamı Kur'ân'ın değil, Peygamber'in hayatı boyuncaki davranış ve sözlerinin de yol göstericilik değerini hâiz bulunduğu prensibi kabul edildi. Bu davranış ve sözler *hadîs*'ler halinde kaydolunup saklanmıştır; her hadîs *"Peygamber'in şöyle buyurduğunu duyan.. dan duyan... dan duyan... dan duydum"* şeklinde bir râviler zinciriyle teyid olunur. Peygamber'in vefatından birkaç nesil sonra, onun hayat ve düşüncesinin her cephe-

sini kaplamak üzere, geniş bir hadîsler külliyatı meydana geldi.

Râviler itinalı bir şekilde sıralanmak suretiyle her birinde bir görgü şâhidine kadar geriye giden hadîsler, ilk bakışta insanı tatmin edebilecek derecede emin bir kaynak sayılır. Fakat, bu hususta bazı mülâhazalar vardır. Hadîslerin toplanıp kaydolunuşu, ancak Peygamber'in vefatından iki veya üç nesil sonra gerçekleşmiştir. Bu müddet zarfında tahrif imkân ve sebepleri pek çoğaldı. İlk önce, aradan zaman geçmiş olması ve beşer hâfızasının zaafı, yüz yılı aşkın bir müddet ağızdan nakledilegelen tanıklığı şüpheli kılmak için yeterlidir. Fakat, kasıtlı tahrif sebebleri de mevcuttu. Peygamber'in vefatını takib eden devir İslâm cemaatinde hararetli bir gelişme çağıdır. Fethedilen kavimlerden İslâmiyet'e bir sürü yeni sosyal, siyasî, hukukî ve dinî mesele ve telâkkiler geçtiği gibi, bunlardan hasıl olan birçok fikir ve hal tarzı uydurma hadîslerle Peygamber'e atfedildi. İslâm camiası içindeki fertler, aileler, zümreler ve mezhepler arasında şiddetli anlaşmazlıklar da bu devirde pek fazlaydı. Bunlardan her biri, kendi durumunu güçlendirmek amacıyla, Peygamber'in ağzından menfaatine uygun bir görüş ifade eden hadîsler uydurmak yoluna saptı. Tek bir misâl verelim: Peygamberin hayatta bulunduğu yıllarda Mekke ailelerinin nisbî mevkileri ve önemi, bu ailelerin ahfadı arasındaki rekabetler yüzünden, hadîsler kaydolunduğu zaman tanınmayacak derecede tahrife uğramıştır.

Bizzat Müslümanlar, daha başlangıçta, hadîslerin bir çoğunun sahte olduğunu anladılar ve sağlam hadîsleri iyi veya kötü niyetle uydurulmuş olanlardan ayırd etmek için tam bir eleştiri ilmi gelirtirdiler. Geleneksel eleştir-

menlik râviler zincirini incelemekle yetindi; bazı râvileri iddialarında tarafsız olmadıkları veye naklettikleri haberi alacak imkâna hiçbirzaman sahip bulunmadıkları sebebiyle reddetti. Modern eleştirmenler bu usulün önemli kusurları olduğuna dikkati çekmişlerdir. İlk önce, bir râviler zinciri düzmek bir hadîs uydurmak kadar kolaydır. Daha sonra, râvileri kanaatleri yüzünden reddetmek, sadece belirli bir fikrin mazhariyetini ve diğerleri hakkında hüküm vermek için bunun bir kıstas olarak alındığını gösterir. Modern tarihçilik, daha çok bizzat hadîslerin metnini tarih ve psikoloji tahlilinden geçirir. Caetani ve Lammens'in ince hattâ bazan kılıkırk yarıcı eleştirisi, Peygamber'in biyografisini de içeren bütün *hadîs* edebiyatını ihtiyat ve itidal ile kullanmak gerektiğini, doğru kabul edilmeden önce her münferit hadîsin değerinin ölçülmesinin şart olduğunu ortaya koymuştur.

Peygamber'in hayatı hakkında tartışma götürmeyen tek kaynak, Allah kelâmının doğrudan doğruya vahyi neticesinde, Hz. Muhammed tarafından Mekke ve Medine halkına bildirilen sözler külliyatı olan *Kur'ân*'dır. Kur'ân ve diğer kaynaklardan derlenen sınırlı bilgi sayesinde, Hz. Muhammed'in bir biyografyasını çizmek mümkündür. Bu biyografya, hadîslerin belirttiği ve bunlara dayanan ilk Avrupalı müelliflerin kaleme aldığı kadar ayrıntılı olmasa bile, yine de Peygamber'in hayatının aslî manasını açıklamağa yeterli olur.

Hz. Muhammed'in ataları ve hayatının ilk yılları hakkında az şey bilinir. Bu husustaki İslâm geleneği malzemesi, Batı ilmi geliştikçe birbiri ardından eleştiriye tabi tutularak, sürekli değerinden kaybetti. Peygamber 570 ile

580 arasında Mekke'de doğdu. Kureyş'in hâkim zümreye mensup bulunmamakla beraber, tanınmış bir ailesi olan Beni Hâşim ailesindendi. Öksüz kalan Hz. Muhammed, fakir bir çevrede muhtemelen büyük babası tarafından büyütüldü. Zengin bir tâcirin dulu olan, kendisinden epeyce yaşlı Hz. Hatice ile evlenmek suretiyle servet ve mevki elde etti. Bu olaylar Kur'ân'ın şu âyetinde yankı bulur: *"O seni öksüz bulup da barındırmadı mı, şaşırmış bulup da yol göstermedi mi, yoksul bulup de zengin etmedi mi?"* (XCIII, 6-8) Hz. Muhammed'in ticaretle meşgul olduğu muhtemel ise de, kesin değildir. Mekke bir ticaret şehriydi; *Kur'ân*'da ticarî kelime ve tabirlerin sık sık kullanılışı, Peygamber'in bir miktar ticaret tecrübesine sahib olduğunu akla getirir. Onun civar ülkelere ticaret seyahatleri yaptığından bahseden hadîsler ihtiyatla karşılanmalıdır. Hz. Muhammed'in bu ülkeleri gördüğüne dair, Kur'ân'da hemen hiçbir belirtiye rastlanamaz. Peygamber'in ruhî hazırlanışı meselesi pek çok tartışmaya sebep olmuştur. Musevîlik ve Hıristiyanlık etkilerine maruz kaldığı bellidir. Tek Allah'ın varlığı ve vahiy fikirleri, Tevrat'daki birçok unsurun Kur'ân'da mevcudiyeti bunu doğrular. Fakat, Hz. Muhammed Tevrat'ı okumamıştır. Müslüman geleneği onun okuma yazma bilmediğini kabul eder. Bu doğru veya yanlış olabilir, ancak Kur'ân'da Tevrat hikâyelerinin anlatılış tarzı Hz. Muhammed'in Tevrat bilgisini vasıtalı olarak, muhtemelen Mithra dini ve sahte Hıristiyan müelliflerin tesirinde kalmış Yahudi ve Hıristiyan tâcirleri ve seyyahlarından elde ettiğini akla getirir. Gelenek, kavimlerinin putperestliğiyle tatmin olmayan ve daha saf bir din şekli aramakla beraber Musevilik veya Hıristiyanlığı da kabule yanaşmayan Mekkeliler'den, Hanîf-

ler denilen bir halktan bahseder. Hz. Muhammed'in ruhî hazırlanışı onlarla ilişkilerinde aranmalıdır.

İlk vahiy Hz. Muhammed'e kırk yaşlarında nâzil oldu. Onun peygamberliği uzun bir gelişmenin neticesi, yahut da Kur'ân ve hadîsin kabul ettiği gibi, âni bir değişme olabilir. Sonuncu ihtimal daha kuvvetli görünüyor. Mekkeliler onun ilk vaazlarını zararsız sayarak karşı koymadılar. Muhtemeldir ki, bu safhada Hz. Muhammed yeni bir din kurmağı düşünüyor, fakat sadece, daha önceleri diğer kavimlere kendi dillerinde vaki olduğu gibi, Araplara Arapça bir irşad getirmek istiyordu. Kur'ân'ın Mekke'de nâzil olan sûreleri daha çok dinîdir ve en çok Allah'ın birliği, putperestliğin kötülüğü ve kıyamet gününün yakınlığını ele alır. Hz. Muhammed başlangıçta pek az taraftar kazandı; bunlar da fakir tabakadandı. İlk mü'minler arasında karısı Hz. Hatice ve amcasının oğlu, sonraları dördüncü halife olan, Hz. Ali vardı. Hz. Muhammed daha sert davranmağa başlayarak Mekkeliler'in dinine açıkça hücum edince, ona ve taraftarlarına karşı idareci zümrenin muhalefeti sertleşti. Bir XIX. yüzyıl bilimadamı, yeni doğan Müslüman cemaatiyle Mekke'nin hâkim zümresi arasındaki mücadeyi bir sınıf kavgası olarak göstermeye çalışmıştır. Ona göre, Hz. Muhammed bu sınıf kavgasında imtiyazsızları ve onların idareci burjuva oligarşisine karşı kinlerini temsil ediyordu. Bu görüş Hz. Muhammed'in dinî irşadının bir cephesini diğerleri zararına mübalâğalı bir şekilde büyütürse de, Peygamber başlangıçta fakirce sınıflardan destek gördüğünden ve Mekkeliler'in muhalefeti aslında geniş oranda ekonomik sebebe dayandığından, gerçeklik payı içerir. Söz konusu muhalefet iki düşünceden doğuyordu. İlki ve en önemlisi, eski dinin ve

Mekke mukaddes mahallinin kaldırılması, hac ve iş merkezi olmak itibariyle, şehri, fayda sağlayan mevkiinden mahrum bırakacağı korkusuydu. İkincisi, hâkim ailelerden birine mensup bulunmayan bir kimsenin iddialarına karşı gelmek isteğiydi. Sebepleri her ne kadar ekonomikse de, muhalefet dinî olmaktan çok siyasî bir tarzda ortaya çıktı ve sonunda Hz. Muhammed'i siyasî faaliyete sürükledi. Peygamber'in Mekke'de ikametinin son devresinde Müslümanlar zulme maruz kaldılar. Bu zulüm hadîslerin belirttiği kadar şiddetli olmamakla beraber, yine de bir kısım Müslümanın Habeşistan'a kaçmasına sebeb olacak derecede önemliydi. Hz. Muhammed'in inancını kabullenmeğe verilen ad olan İslâmiyet, zulme rağmen yeni sâlikler kazanmağa devam etti. Bunların en muteberleri arasından Ebû Bekr, süratli karar veriş kabiliyeti mücadele halindeki cemaate çok fayda sağlamış bulunan, küçük Benu Adî ailesinden Ömer ve Mekke'nin hâkim ailelerinden biri olan Ümeyye ailesi üyesi, idareci sınıf mensuplarından tek önemli mühtedi Osman vardı.

Mekkelilerin muhalefeti karşısında önemli bir ilerleme yapmakta başarısızlığa uğraması, Hz. Muhammed'i başka yerde başarı aramağa yöneltti. Taif şehrinde neticesiz bir denemeden sonra, Medine ahalisinin kendi şehirlerinde yerleşmek davetini kabul etti.

Mekke'nin 500 kilometre kadar kuzeyinde bulunan Medine şehri, kuzeyden gelen Yahudi kabileleri, özellikle Benî Nadîr ve Benî Kureyza tarafından kurulmuştu. Şehrin nisbi zenginliği putperest Araplar'ın buraya sızmasına sebep oldu. Önceleri Yahudiler'in müşterileri sıfatıyla gelen bu Araplar, daha sonra onlara hâkim olmaya başardılar. Medine, yahut da İslâmiyet'ten önce tanındığı gibi

Yesrib, hiçbir istikrarlı hükümet şekline mâlik değildi. Şehir birbirine rakip Evs ve Hazrec Arap kabilelerinin mücadeleleri yüzünden karışıklık içinde bulunuyor, Yahudiler bunlar arasında güçlükle denge sağlamağa çalışıyorlardı. Başlıca ziraat ve sanatkârlıkla meşgul olan Yahudiler iktisat ve kültür bakımından Araplar'a üstündüler ve bundan dolayı sevilmiyorlardı. Hz. Muhammed sayesinde birliği kavuşur kavuşmaz, Araplar'ın Yahudiler'e saldırdıklarını ve sonunda onları ortadan kaldırdıklarını göreceğiz.

Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçü -Arapca adıyla *Hicret*- bir dönüm noktasıydı ve daha sonraki nesiller tarafından, haklı olarak, Müslüman takvimine başlangıç tarihi kabul edildi. Kureyş göçe mani olmak için hiçbir ciddi teşebbüste bulunmadı ve Hz. Muhammed istediği gibi davranmakta serbest bırakıldı. Peygamber taraftarlarını yola çıkmağa davet etti ve kendisi Mekke'den sonuncu olarak ayrıldı; hiç şüphesiz, maksadı kısmen de Medine'ye tek başına ve kanun dışı kalmış bir mazlum gibi değil, belirli hukuka sahip bir topluluğun reisi sıfatıyla gelmekti. Medineliler Hz. Muhammed'i Allah'ın resûlü olmaktan çok, kendilerine hakem olarak hizmet edecek ve aralarındaki iç anlaşmazlıkları halledebilecek fevkalâde güce sahip bir adam diye davet etmişlerdi. İslâmiyet onlara yeni bir din olmaktan çok, güvenlik ve inzibat sağlayabilecek bir sistem olarak faydalıydı. Mekkelilerin zıddına, onların putperestlikle ilgili bir menfaati yoktu; siyasî ve sosyal ihtiyaçlarını karşıladığı taktirde, İslâmiyet'in dini vechesini kendi rızalarıyla kabul edebilirlerdi. Medinelilerin din değiştirmesi çok daha sonraları tamamlandı. Başlangıçtan itibaren, Medineliler arasında bu *"yabancı"*

hakemin çağırılıp çağrılmaması hususunda fikir ayrılıkları belirmişti. Hz. Muhammed'i destekleyenler hadîsler'de *'Ensâr'* yani yardımcılar olarak tanınmış, ona muhalefet edenlere de *'Munafiqûn'* denilmiştir. Bu fikir ayrılığına dinî vasıf atfolunuşu, daha sonraki tarihçilerce yapılan geriye doğru bir aksettirmedir.

Hicretten önce uzun müzakereler cereyan etmişti; sonunda, göç M.S. 622 yılında oldu. İslâmiyet'in ilk kesin tarihi olan Hicret, Hz. Muhammed'in peygamberlik hayatında bir dönüm noktasına ve İslâmiyet'te bir inkılaba işaret eder. Mekke'de Hz. Muhammed sadece bir vatandaş, Medine'de bir cemaatin baş idarecisiydi. Mekke'de mevcut düzene az veya çok pasif muhalefetle yetinmek zorundaydı, Medine'de hükümet sürdü. Mekke'de İslâmiyet'i vaaz etti, Medine'de bu dini tatbike koyabildi. Değişme, zorunlu olarak, Hz. Muhammed'in ve bizzat İslâmiyet'in vasfı, faaliyetleri ve akidelerinde tesirini gösterdi. Bundan sonra, kayıtlar efsaneden tarihe geçer.

Medine'de Hz. Muhammed'in idaresi ilk zamanlar ciddî güçlüklerle karşılaştı. Kendisini gerçekten destekleyenler sayıca azdı; taraftarları onunla birlikte gelen Mekkeliler yani *Muhacirûn*'dan ve *münafıkların* etkin muhalefetine karşı koymak zorunda bulunan Medineli *Ensâr*'dan ibaretti. Bu muhalefet başlıca siyasî olup münafıklar daha sonra kendilerine maddî faydalar sağlayan yeni dinle uzlaşıncaya kadar, korkulacak derecedeydi. Hz. Muhammed Yahudiler'den dostça bir karşılama bekliyordu; tek tanrılı bir dine inanmaları sebebiyle, Yahudiler'in İslâmiyet'i oldukça büyük bir sempati ve anlayışla kabul edeceklerini düşünüyordu. Hz. Muhammed, onları teskin etmek maksadıyla, Kippur orucu ve Kudüs istikametinde

namaza durmak gibi birkaç Yahudi âdetini benimsedi. Bununla beraber, Yahudiler yeni Peygamber'e itibar göstermediler ve kendisine, en hassas olduğu noktada, din konusunda muhalefet ettiler. İçlerinde anlaşmazlık bulunduğu ve genel olarak Medineliler tarafından sevilmedikleri için, bu muhalefette başarısızlığa uğradılar. Onların desteğini kazanamıyacağını anlayan Hz. Muhammed, kabul ettiği Yahudi âdetlerinden bir müddet sonra vazgeçerek, kıbleyi Kudüs'den Mekke'ye çevirdi.

Medine'ye gelişinden itibaren, kendini ve taraftarlarını Kureyş'in şiddetli muhalefetine karşı korumak hususunda Peygamber yeterli derecede siyasî güce sahipti. Asıl gayesi dinî akidelerini yaymak olduğuna göre, bir siyasi teşkilatın desteğine ihtiyaç bulunduğununu idrak etttiğinden, siyasice davrandı ve maharetli diplomasi kullanarak siyasî kudretini dinî bir hakimiyete çevirdi. Arap tarihçilerinden birinin günümüze kadar gelen ve metnin hemen tamamının doğruluğundan şüphe olmayan bir vesikasında, ilk Medine cemaat teşkilatının esası bildirilir. Tarihçinin ibaresi şöyledir: *"Muhammed bir vesika yazarak Muhacirûn ve Ensâr'a ilan etti; bunda Yahudiler'le bir anlaşma yapıyor ve onların kendi dinlerinde serbestçe ibadette bulunmak ve mallarına sahib olmak hakkını tasdik ediyor, onlara bazı mükellefiyetler yüklüyor ve bazı muafiyetler bahşediyordu."* Vesika Avrupaî manada bir andlaşma değil, daha çok tek taraflı bir beyannâmedir. Sırf amelî ve idarî amaçla hazırlanan bu vesika Peygaber'in ihtiyatlı ve itinalı tabiatını gösterir. Sözkonusu vesika Mekkeli muhacirlerle Medineli kabileler ve bu ikisiyle Yahudiler arasındak ilişkileri düzenliyordu. Kurulan cemaat yani *Ümmet*, İslâmiyet'ten önceki şehrin az sayıda önemli değişikliğe uğramış bir ge-

lişmesiydi ve daha sonraki İslâm mutlakiyetine doğru ilk adımı teşkil ediyordu. Kabile teşkilatı ve âdetleri teyid olunuyor, her kabile kendi dışındakilere karşı mükellefiyet ve imtiyazlarını koruyordu. Fakat, Ümmet içinde bütün bu haklardan vazgeçilerek, her anlaşmazlığın halli Hz. Muhammed'e bırakılıyordu. Yalnız Kureyş bundan istisna olunmuştu. Hiçbir kabile bir dış teşekkülle ayrı barış yapamadığı gibi, Ümmet'e karşı gelenler de kanun dışı sayılıyordu.

Ümmet, İslâm öncesi Arabistan'daki sosyal düzenin yerini almaktan çok, bunu tamamlamaktaydı. Ümmet düzeninin bütün esasları kabile hayatı bünyesine uygundu. Mülkiyet, evlenme ve aynı kabile azası arasındaki ilişkiler konusunda İslâmiyet öncesi âdetleri muhafaza olunmuştu. Peygamber'in bu ilk teşkilat kuruşunda, hemen münhasıran vatandaşların kendi aralarındaki ve dışarıyla olan hukukî ve siyasî ilişkilerinin ele alındığını belirtmek ilgi çekicidir.

Bununla beraber, sözkonusu teşkilâtta önemli değişiklikler vardı ve bunların ilki, toplum bağı olarak kanın yerine dinin geçmesiydi. Daha İslâm öncesi kabilede ilâh ve din milliyet alâmetleri olup, dinini inkâr etmek ihanetin dış tezahürü sayılıyordu. Fiiliyatta değişiklik, Ümmet içinde kan davalarının ortadan kalkması ve hakemlik kurumu sayesinde daha kuvvetli bir içbirliğin sağlanması demekti. Yeni hâkimiyet telâkkisi de aynı derecede önemliydi. Ümmet'in şeyhi, yani bizzat Hz. Muhammed, Müslümanlığı gerçekten kabul edenler için, kabile tarafından zoraki bahşolunmuş ve her zaman geri alınabilir bir şartlı hâkimiyet icra etmiyor, mutlak bir dinî hakka dayanıyordu. Hâkimiyet kaynağı halk düşüncesinden Allah'a

intikal etmiş, Allah da bunu Resûlü sıfatıyla Hz. Muhammed'e tevcih buyurmuştu.

Böylece Ümmet'in ikili bir vasfı bulunuyordu. Bir taraftan *Ümmet* bir siyasî teşkilat, Hz. Muhammed'in *Şeyh* ve Müslümanlar'la diğer kimselerin üye olduğu bir çeşit yeni kabileydi. Aynı zamanda Ümmet esaslı bir dinî anlam taşıyordu. O bir dinî cemaat, bir teokrasiydi. Siyasî ve dinî hedefler. Hz. Muhammed'in ve çağdaşlarının zihninde gerçekte birbirinden ayrı şeyler değildi. Bu ikilik, Hz. Muhammed'in Ümmet'inden doğacak olan İslâm toplumunun ayrılmaz bir özelliğidir. O zaman ve mekânda bu önlenemezdi. İlkel Arap toplumunda din siyasî bir müessese olarak tezahür edip örgütlenebilirdi; çünkü, başka bir şekil mümkün değildi. Buna karşılık, siyasî hâkimiyet kavramının yabancısı olan Araplar ancak dinin yardımıyla bir devlet kurabilirlerdi.

Ekonomik olarak kendi çevresinden sökülmüş bulunan ve tamamıyla Medinelilere tâbi olmak istemeyen muhacirler yapabilecekleri tek mesleğe, yani geçimlerini silâhla sağlamaya giriştiler. Allah'ın Resûlü'nün mü'minleri tüccar kervanları üzerine gazâya sevkedişi, Avrupalı müelliflerin eleştirilerine sebep olmuştur. Fakat, o devrin şartları ve Araplar'ın ahlâk anlayışına göre, baskın tabiî ve meşrû bir işti. Bunu tasvib etmesi Peygamber'i küçültmez. Mekke ticaretine karşı seferler iki gayeye hizmet etti. Bunlar, bir taraftan, Mekke etrafında bir kuşatma çenberi kurulmasını sağladı; sadece bu, en sonunda şehri yeni dini kabule zorlayabilirdi. Sözkonusu seferler, diğer taraftan, Medine'deki Ümmet'in kudret, servet ve itibarını arttırdı. 624 Mart'ında, Hz. Muhammed'in reisliğinde 300

Müslüman bir Mekke kervanını Bedir'de yakaladı. Müslümanlar pek çok ganimet kazandılar; başarıları *Kur'ân*'da Allah'ın bir inayeti olarak bahsedilir. Bedir muharebesi cemaatin istikrar bulmasına yaradığından başka, yeni bir vahiy tarzının da başlangıcı oldu. Bu olaydan itibaren Medine'de nâzil olan âyetler Mekke'dekilerden çok farklıdır ve devlet idaresi, ganimet dağıtım ve benzeri meseleleri ele alır. Bedir muzafferiyeti Müslümanlar'ın Yahudiler'e daha sonra da Hıristiyanlara karşı harekete geçmesini mümkün kıldı. Bu sonuncular, âhir zaman Peygamberinin gelişi hakkındaki kehânetleri gizlemek maksadıyla kendi din kitaplarında tahrifat yapmış olmakla itham edildiler. Bizzat İslâmiyet değişmeğe başladı. Hz. Muhammed artık açıkça yeni bir din yayıyordu; kendisi de *"Hatem'ül Enbiyâ"* idi. Mekke'deki Kâbe'nin hac yeri olarak kabulü neticesinde şehrin fethi bir dinî vecibe oldu.

625 Martı'nda Kureyş, Medinelilerin gittikçe artan baskın tehlikesine karşı harekete geçerek, Hz. Muhammed üzerine kuvvet gönderdi ve Uhud yamaçlarında Müslümanları bozdu. Kureyşliler, Medine'ye kadar ilerlemek için kendilerini yeterli derecede kuvvetli hissetmediklerinden, Mekke'ye döndüler. Müslüman cemaati gerçek bir hezimete uğramamıştı; bu sebeple Hz. Muhammed, Bedir muharebesinden sonra olduğu gibi, Yahudi kabilelerinden bir diğerine hücum edip onu dışarı attı. Bununla beraber, Kureyş daha henüz mücadeleden yılmamıştı. 627 ilkbaharında 10.000 kişilik bir Mekke ordusu Medine'ye gelerek şehri kuşattı. Şehrin etrafına hendek kazmak gibi basit bir tedbir, -rivâyete göre, bu tedbiri bir İranlı mühtedi akıl etmişti- Mekkelilerin kuşatma tekniğini başarısızlığa uğratmaya yetti ve Kureyş ordusu kırk gün sonra geri

çekildi. Bu zaferi Yahudi Kureyza kabilesinin imhası takip etti.

628 ilkbaharı başlarında, Hz. Muhammed Mekke üzerine bir hücum teşebbüsünde bulunmak için kendini yeterli derecede kuvvetli hissetti. Bununla beraber, girişilen teşebbüsün henüz vakitsiz olduğu yol esnasında anlaşılarak, hareket bir barışçı hac seferine çevrildi. Müslüman reisleri Hudeybîye denilen bir yerde Mekkeli müzakerecilerle buluştular. Burası, İslâm öncesi âdetlerine göre, yılın belirli zamanlarında içinde savaş yapılması yasak olan Mekke etrafındaki kutsal bölgenin kenarındaydı. Müzakereler on yıllık bir mütareke imzalanmasıyla sona erdi; Müslümanlar ertesi yıl Mekke'ye hac seferinde bulunmak ve orada üç gün kalmak hakkını elde ettiler.

Görünüşte davaya hal çaresi getirmeyen bu netice fazla heyecanlı Müslümanlar arasında biraz muhalefet uyandırdı. Bu muhalefet Hayber Yahudi vahasına bir hücum yapılmasıyla giderildi. Müslümanların Hayber zaferi, İslâm devletiyle itaat altına alınmış olan bir gayri Müslim kavim arasında ilk teması gösterir ve aynı cinsten daha sonraki ilişkilere esas teşkil eder. Yahudiler topraklarını muhafaza ettiler, fakat yüzde elli nisbetinde bir vergi de ödediler. Ertesi yıl, Hz. Muhammed ve taraftarlarından ikiyüz kişi Mekke'ye hacca gittiler. Yeni dinin artan itibar ve kudreti, orada Peygambere pek çok Müslüman kazandırdı. Bunlar arasında Amr b. el-Âs ve Hâlid b. el-Velîd olup, her ikisi de daha sonraki İslâm zaferlerinde önemli roller oynayacaklardır. Sonunda, 630 yılı Ocak ayında, bir Müslüman'ın Mekkeli bir şahıs tarafından, anlaşıldığına göre sırf özel bir fikir ayrılığı yüzünden katledilişi, Mekke'nin nihaî hü-

cumla fetholunması için savaş sebebi sayıldı.

Mekke'nin zaptı ve Kureyş'in İslâm ümmetine katılmasıyla Peygamber'in hayatta vazifesi tamamlanmış oluyordu; ömrünün geri kalan yılında Hz. Muhammed ciddî bir faaliyete girişmiş görünmez. Son yılın en anlamlı olayı göçebe kabilelerinin Medine'deki yeni cemaate karşı gösterdikleri davranıştır. Kabilelerle ilişkiye geçişinde, Hz. Muhammed şartları kendisi için tamamiyle gayrimüsait buldu. Teklif ettiği din onlara her hususta yabancı olup, şahsî istiklâl aşkından ve yerleşmiş ahlâk kaideleriyle ecdâd geleneklerinin önemli bir kısmından feragatlerini gerektiriyordu. Bu güçlükleri anlamış ve geniş ölçüde bertaraf etmiş olması Peygamber'in devlet adamlığını isbatlar. Gerçek ve nihaî gayesini teşkil eden Araplar'ın hidayete eriştirilmesi tam olarak başarılamadı; bugün bile bedevînin müslümanlığı, hüküm vermeğe yetkili olanlar tarafından biraz şüpheyle karşılanır. Hz. Muhammed'in Hicret'ten sonra güttüğü siyasetin ilk ve açık gâyesi, kendi nüfûzunu Kureyş'in zararına yaymaktı. Bunu kabile telâkkileriyle çatışmayı önleyerek sağladı; kabilelerle ilişkilerinde ilgiyi askerî ve siyasî meseleler üzerine toplayıp, dini ferdî ihtidaya bırakmıştı. Hz. Muhammed'in kabilelerle yaptığı anlaşmalarda şartlar daima aynıydı; kabile Medine'nin hakimiyetini tanımağa, Müslümanlar'a ve onların müttefiklerine saldırmaktan vazgeçmeğe, Müslüman dinî vergisi *zekât*'ı ödemeğe razı oluyordu. Bazı hallerde kabileler Medine elçilerini kabul etmeyi de yükleniyorlardı. Daha uzaktaki kabilelerle Hz. Muhammed eşitlik esasına göre anlaşma yapıyor ve böylece bunlar iyi niyetli bir tarafsızlık muhafaza ediyorlardı.

Mekke'nin fethinden sonra, en uzak kabileler arasında

sırf siyasî mahiyette Müslüman taraftarı bir hareket başladı. Bu, Ümmet'in kuvvet ve itibarına delil teşkil ediyordu ve İslâm tarihinde *Vufûd* adiyle tanınan davetsiz elçiliklerin biribiri ardından Medine'ye gelmesi şeklinde belirdi. Söz konusu elçilikler siyasî tâbiiyet arzettiler; Hz. Muhammed bu tabîyetin siyaset sahasına inhisar ettiğini anlamakla beraber, elçiliklerin İslâmiyet propagandası için sağladığı fırsattan gereği gibi faydalandı. Bunların yaptığı anlaşmaların herbiri Medine hâkimiyle siyasî ve şahsî bir akitti; bu sebeple, Arap âdetine göre, onun vefatında kendiliğinden hükümsüz sayılacaktı. Suriye ve İran medeniyetlerinin tesiri altında bulunan ve aradaki mesafe dolayısıyla Müslüman askerî kuvvetini hissetmeyen daha da uzak kabileler arasında, İslâmiyet'in etkisine maruz kalmış azınlıklar vardı. İşte bu azınlıklardan da vufûd geldi.

Peygamber 8 Haziran 632 tarihinde kısa bir hastalığı müteakip vefat etti. Hayatında büyük işler başarmıştı. Batı Arabistan'ın putperest kavimlerine, tek Allah'a inanışı ve ahlâk ilkeleri sayesinde, yerini aldığı putperestlikle mukayese edilemiyecek derecede yüksek seviyede bulunan yeni bir din getirmişti. Söz konusu dini vahyolunmuş bir kitapla techiz etti; bu kitap, sonraki yüzyıllarda, milyonlarca mü'minin düşünce ve davranış rehberi olacaktır. Fakat o, bundan da fazlasını yapmıştı: İyi örgütlenmiş ve silahlanmış bir cemaat ve devlet kurmuştu; öyle bir cemaat ve devlet ki, sahip olduğu kudret ve itibar sebebiyle Arabistan'da hâkim bir unsur haline gelmiştir.

O halde, Peygamberin hayatının nihaî mânası nedir? Gelenekçi Müslüman için böyle bir soru pek varid değil-

dir. Hz. Muhammed peygamberlerin sonuncusu ve en büyüğü olup, nihaî Allah kelâmını beşeriyete ulaştırmak üzere, nübüvvetin kemâli olarak gönderilmiştir. Hayatı ve başarısı önceden tecelli etmiş ve gerçekleşmesi önlenemez olduğundan, daha fazla açıklamayı gerektirmez. Ancak, sonraki mü'min nesilleri Peygamber'in şahsını zengin ve çok renkli hikâye, efsane ve mucize tülüne bürüdüler; onun asıl tarihî beşerîliğini azaltmakla en cazip vasıflarından birini ortadan kaldırmış olduklarını düşünemediler.

Orta Çağ polemik ve hiciv yazılarındaki yanlış ve kaba tanıtmalardan Voltaire'in "Mahomet" adlı eserinde tasvir olunmuş lâik şahsa kadar, Batı'nın da bir Hz. Muhammed efsanesi vardı. Batı'da Orta Çağ Mahound'u başlangıçta Apollyon ve Termagant ile birlikte kutsal olmayan bir üçüzlü olarak ibadet gören bir çeşit şeytan veya sahte ilâh iken, sonraları önemli bir râfizî haline geldi. Dante ona, *"Seminator di scandalo e di scisma"* sıfatiyle, Cehennem'de müstesna bir yer ayırır. Reform hareketini takib eden dönemde de, o kurnaz ve menfaatçi bir sahtekâr sayıldı. Batı'da Orta Çağ devamınca pek yaygın bir efsane de, Hz. Muhammed'i, Papa seçilemediği için yalancı peygamber hüviyeti altında kendine bir başka hayat yolu çizmiş muhteris ve kırgın bir Roma kardinali olarak tasvir eder. Batılı din düşmanlığının son izlerine, bazı modern bilimadamlarının eserlerinde sahife altı notlarına sıkıştırılmış bir şekilde, hâlâ rastlanır.

Modern tarihçi, İslâmiyet gibi büyük ve anlamlı bir hareketin menfaatçi bir sahtekâr tarafından başlatıldığına kolaylıkla inanamaz. O, Allah'ın veya Şeytan'ın yardımını peşinen kabul eden, sırf tabiatüstü bir izah tarzıyla da

yetinemez. Bugünkü tarihçi, daha çok, Gibbon'un dediği gibi, yeni dinin *"hızlı gelişmesinin aslî değil, talî sebeplerinin neler olduğunu, yerinde bir tevazuyla"* araştırır. Hz. Muhammed yeni bir hareket yaratmaktan çok, devrinin Arapları arasında mevcut bulunan cereyanları canlandırıp bunlara başka bir istikamet vermiştir. Vefatını bir çöküşün değil, fakat yeni bir faaliyet hamlesinin takip etmiş olması, onun peygamberliğinin büyük bir siyasî, sosyal ve ahlâki ihtiyacı cevaplandırdığını gösterir. Birlik ve genişleme özlemi, daha önce, kısa ömürlü Kinde İmparatorluğu'nda ilk ve başarısız bir tezahür imkanı bulmuştu. Yüksek seviyeli bir dine duyulan ihtiyaç Musevîliğin, Hıristiyanlığın ve daha da belirli olarak Arap Hanîfleri hareketinin yayılmasına sebeb olmuştu. Peygamber'in sağlığında bile, yarımadanın başka taraflarındaki Arap kabileleri arasında bir sürü yalancı peygamber ortaya çıktı; bunların faaliyeti kısmen onu taklit içindi, kısmen de İslâmiyet'e müvazi bir gelişmeydi.

Hz. Muhammed, Arap millî uyanış ve yayılışının gizli kuvvetlerini harekete geçirmişti. Bunu tamamına eriştirmek vazifesi başkalarına kaldı.

III. FETİHLER ÇAĞI

"Onların büyüklüğünün davet ile nasıl başladığını, onların davetinin din ile nasıl yayıldığını, onların dininin peygamberlik ile nasıl güçlü olduğunu, onların peygamberliğinin Şeriat ile nasıl fetihlere ulaştığını, onların şeriatinin halifelik ile nasıl desteklendiğini ve onların halifeliğinin dinî ve dünyevî siyaset ile nasıl geliştiğini gördünüz."

(Ebu Hayyân et-Tevhîdî
Kitâbül'l İmtâ ve'l Mu'ânasa)

VII. yüzyılın başında Yakın ve Orta Doğu birbirine rakip iki büyük imparatorluk olan Bizans ve Sasanî imparatorlukları arasında bölünmüştü. Üç asırdan beri birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Grek menşeli olan Bizans İmparatorluğu'nun merkezi Konstantinopolis, dini ve kültürü Hıristiyan ve idarî sisteminin büyük bir kısmı hâlâ Roma tarzında idi. Bu devirde nüfusunun büyük bir kısmı Rum olan büyük Anadolu yaylası Bizans İmparatorluğu'nun esas gücünü teşkil ediyordu. Güneyde ise Suriye ve Mısır eyaletlerini elinde bulunduruyordu. Bu bölgelerdeki Bizans otoritesi bazı sebeplerden dolayı tehdit altında idi. Halk, Suriye'de Aramîler, Mısır'da Koptlar, ırk ve daha az olmakla beraber kültür ayrılığı sebebiyle Rumlar'a düşman idi. Ağır vergiler yüzünden Bizans hükümetine duyduğu nefret, Ortodoks mezhebine

düşman olan Monofizit kiliselerinde ifâdesini buluyordu. Filistin'de çoğunluğu teşkil etmemekle beraber yine de mühim bir unsur olan Yahudiler Monofizitler'den daha çok zulüm altında inliyorlar ve tabiî olarak Bizanslı efendilerinden nefret ediyorlardı. Sasanî İmparatorluğu umumî durumuyla Bizans ile bir benzerlik arzediyordu. Burada imparatorluğun çekirdeğini Hint-Avrupalı bir dil konuşan halkın yerleşik bulunduğu İran yaylası teşkil ediyordu.. Sasanîler'in kültürü Asya kökenli olup Partlar'ın yıkılmasına sebep olan bir anti-helenik reaksiyonun ifadesi idi. Sasanî İmparatorluğu'nun iç yapısı Bizans'tan daha az istikrarlıydı. Askerî teşkilâtlanmanın sonunda Anadolu, Bizans İmparatorluğu'na sağlam bir ekonomik ve askerî temel teşkil ediyordu. Halbuki Sasanî İmparatorluğu VI. yüzyılın sonunda bir ihtilâlden yeni çıkmış ve bunun neticesi olarak eski feodal düzenin yerini ücretli askerlere dayanan askerî despotizm almıştı. Bu yeni rejim güvenliği sağlamaktan uzaktı. İdareden memnun olmayanlar, dinî bütünlük için tehlike yaratacak olan mezhep ayrılığını ortaya çıkardılar. Bu durum aynı zamanda imparatorluğun siyasî birliği için de tehlikeli idi.

Sasanî İmparatorluğu ile Bizans arasındaki son harpler 602 ve 628 tarihlerini taşımaktadır. Bizanslılar son harpte galip gelmişlerdi, fakat her iki devlet de Arabistan çölünden çıkacak olan tehlikeye karşı oldukça yıpranmışlar ve çok zayıflamışlardı.

Hz. Muhammed'in ölümü, genç İslâm cemaatini idarî bir krizin içine atmıştı. Peygamber, halefinin tayini hususunda bir karar vermemiş, ayrıca kritik bir geçici devrede otorite sağlayacak kabile meclisi şeklinde bir meclis de kurmamıştı. Sadece Allah'ın buyruğunu izah etmekle yü-

kümlü olan Hz. Muhammed, sağlığında nasıl bir arkadaşını bu işe tayin eder yahut bir halef gösterebilirdi? Şiî geleneği daha sonraları, Peygamber'in, amcası oğlu ve kızı Fâtıma'nın kocası Ali'yi halef tayin ettiğini iddia eder ki, bu aslâ doğru değildir.

Meşrû halef tayin etme fikri bu devirde Araplar'a yabancı idi. Eğer Hz. Muhammed'in bir oğlu dahi olsaydı olayların gelişmesi bundan farklı olmayacaktı. Hz. Musa misâli de bu hususu desteklemektedir. Şeyhin aynı âileden seçilmiş olması mecburiyetinin de pek az tesiri olmuş gibi görünmektedir. Birden fazla kadınla evlenmenin mevcut olduğu böyle bir cemiyette damat Ali'nin veya kayınpeder Ebû Bekr'in hak iddialarının da pek az ağırlığı olabilirdi. Araplar sadece kendilerine yol gösterecek yeni kabile şefinin seçimi âdetine sahiptiler. Medineliler Hazrec kabilesinden birisini seçmek isteyerek İslâmiyet'i tam manasıyla hazmedemediklerini gösterdiler.

Bunalım Ebû Bekr, Ömer ve Ebû Ubeyde'nin kararlı tutum ve hareketleriyle atlatıldı. Bu üçü bir çeşit hükümet darbesi ile Ebû Bekr'i Peygamber'in tek halefi olarak İslâm cemaatine kabul ettirdiler. Ertesi gün Mekkeliler ve Ensâr bir emr-i vaki karşısında kaldıklarını görerek istemeye istemeye durumu olduğu gibi kabul ettiler. Ebû Bekr *"halife"* yahut *"Peygamber'in vekili"* ünvanını aldı. Onun halife seçilmesi büyük tarihî kurum olan halifeliği başlattı. Seçmenler bu kurumun daha sonraki fonksiyonu ve geçireceği değişmeler hakkında bir fikir sahibi değildi. Onun seçilmesinde tek şart, Peygamber'in mirasını dokunulmadan korumak idi.

Başlangıçtan itibaren Ebû Bekr otoritesini birçok

önemli konuda Arap kabile şeflerinden farklı olarak kullandı. Yalnız cemaatin değil, bütün bir bölgenin yürütme yetkisini ve bir orduyu elinde bulunduruyordu. Hilâfete geçtikten sonra ortaya çıkan durum siyasî ve askeri bir hareketi gerektirdiğinden Ebû Bekr zamanla halifelik kurumunun önemli bir rüknü olan siyasî ve askerî otoriteyi benimsedi. İki yıl sonra ansızın vefatında, her hususta zaten büyük yardımcısı olan Ömer, ciddî bir muhalefetle karşılaşmaksızın onun yerine geçti. Yeni rejim her şeyden önce kabileler arasında ortaya çıkan ve Ridde adıyla bilinen hareketi önlemek zorunda kaldı. Bu tabir dinden dönmeyi ifâde ediyor ve tarihçilerin, dinî önemi sebebiyle abartılı bir şekilde anlattıkları olayların başka bir şekilde ortaya çıkışını gösteriyor. Kabilelerin Ebû Bekr'in halifeliğini kabul etmek istememeleri onların putperestliğe dönüşü değil, fakat anlaşma yapmış taraflardan birinin ölümü ile daha önce yapılmış siyasî bir anlaşmanın otomatik olarak yürürlükten kalkması idi. Medine'ye çok yakın olan kabileler müslümanlığı kabul etmişlerdi; onların ümmet ile öyle ortak menfaatleri vardı ki, ayrı tarihleri yazılmamıştı. Hz. Muhammed'in ölümü, uzaktaki kabileleri Medine'ye bağlayan bağları kopardı; hareket hürriyetlerini tekrar elde ettiler ve katılmadıkları Ebû Bekr'in halife seçilmesiyle kendilerini bağlı hissetmeyerek Medine ile olan anlaşmayı feshettiler ve vergiyi ödemekten vazgeçtiler. Medine'nin hakimiyetini yeniden kurmak için Ebû Bekr yeni anlaşmalar yapmak zorunda kaldı. Komşu kabileler bu anlaşmaları kabul ettikleri halde uzaktakiler buna yanaşmadılar. Ebû Bekr Medine'den ayrılmış kabileleri tekrar hâkimiyeti altına almak için kuvvete başvurmak zorunda kaldı.

Ridde savaşları, yeniden İslâm'a döndürme şeklinde başladı ve Arabistan'ın sınırlarını aşan bir fetih hareketi halini aldı. Arabistan'ın itaat altına alınmasıyla Irak, Suriye ve Mısır'a komşu bölgelerdeki fetihler hemen hemen aynı zamana rastlar. Eğer kuzeydeki fetihler yarımadanın ekonomik meselelerine çekici bir hal tarzı getirmemiş olsaydı, Arap kabileleri asla itaat altına alınamazlardı. Kuzeye yapılan ilk akınlar fetihten daha çok maddî menfaatlere dayanıyordu; fetihler ancak düşmanın zayıf olduğu anlaşılınca başladı. Başlangıçta Medine'nin hâkimiyeti zayıftı ve umumî bir idarî sistemle sınırlanıyordu. Bölgeler arasındaki ulaşım ve haberleşmenin güçlüğü Medine'yi vali ve askeri şefleri kendi bölgelerinde serbest bırakmaya mecbur ediyordu.

Bu fetihlerde birinci planda rol oynayanlardan birisi olan Ebû Bekr'in başkumandanı Hâlid b. Velîd, Hz. Muhammed'in ölümündeki durumu yeniden kurmak için harekete geçti; bundan sonra da fetih hareketi başladı. İslâm fetihlerinin gerçek başlangıcı 633 yılında Doğu Necid'de yapılan Akraba Savaşı'dır. Bu savaşta Müslümanların zaferi, Araplar'a Medine hükümetinin kudreti olduğunu ve onun hâkimiyetini tanımanın yerinde olacağını isbat ediyordu. Bundan sonra bir seri askerî seferler bütün istikametlere yayıldı.

Medine ile Suriye arasında yerleşmiş ve Hıristiyanlaşmış bazı Arap kabileleri çölden gelecek bir saldırıya karşı savunma hattı meydana getiriyorlardı. Heraklios'un, Bizans İmparatorluğu'nun bu kabilelere yaptığı yardımı kesmesi muhtemelen onların istilâcılarla birleşmelerine zemin hazırlamıştır. 633 yılında Ebû Bekr, Suriye seferi

için gönüllülerin gelmesini ilan etti; Suriye ve Filistin'e birkaç müstakil birlik gönderdi. Ertesi yıl Araplar küçük bir Bizans birliğini yendiler ve Güney Filistin'e bazı önemsiz akınlar yaptılar. Heraklios'un yeni bir orduyu harekete geçirdiği sırada Medine'den yardımcı kuvvetlerin gönderilmesi için çöle çekildiler. Irak'tan hareket eden Hâlid b. Velîd, Fırat boyunu takip ederek Palmir'den geçerek ansızın çıkageldi. 634 Nisanı'nda Dımaşk'a girdi. Şehri yağmaladıktan sonra güneyde bulunan diğer birliklerle buluşmak için geri çekildi. Bu sırada Bizanslılar Kudüs'e yaklaşıyorlardı, fakat Ecnâdin'de toplanmış olan Müslüman kuvvetleri tarafından mağlup edildiler. Bizans'ın kesin mağlubiyetinden ve altı aylık bir kuşatmadan sonra Araplar Dımaşk (Şam)'ı zaptettiler. Hâlid kuzeye doğru ilerlerken diğer kuvvetler Filistin'e yayıldılar. Heraklios bu sırada çoğunluğunu Ermeniler ve hakimiyeti altındaki Araplar'dan toplanmış bir süvari birliğinin teşkil ettiği kuvvetli bir orduyla harekete geçti. Bu üstün kuvvet karşısında Araplar Dımaşk'tan geri çekilerek Yermuk nehri sahilinde toplandılar. Yermuk'ta Temmuz 636 tarihinde Bizans'ı hezimete uğrattılar ve iki önemli müstahkem mevki olan Cesarea ile Kudüs dışında bütün Suriye ve Filistin'i fethettiler. Suriye fethedilir edilmez Hâlid başkumandanlıktan alınarak yerine Ebû Ubeyde getirildi. 637 yılında Halife Ömer, Suriye'yi ziyaret ederek kurulmasını istediği İslâmî idarenin ana hatlarını tesbit etti.

Irak'a akın yapma teklifi sınır bölgelerinde oturan Arap kabile şeflerinden gelmiştir. Güneyde Müslümanlar ve kuzeyde İranlılar arasında sıkışık bir durumda kalmış olan sınırdaki Arap kabileleri bu durumdan kurtulma yolunu Müslümanlığı kabul etmek ve Sasanî topraklarına karşı ta-

arruzda bu yeni güçle birleşmekte buluyorlardı. Hâlid 633 yılında küçük ve o bölge halkından toplanmış bir kuvvet ile Hîre üzerine yürüdü. Bu kesin başarı Araplar'ı yeni teşebbüslere sevketti; 634'te Köprü Savaşı'nda kesin bir hezimete uğramalarıyla durakladılar. Sasanî hükümdarı III. Yezdecird kumandası altındaki Sasanî kuvvetleri Araplar'a karşı bir taarruz için kısa zamanda teşkilatlandılar. 637 yılı yazında 20.000 İran askeri sayıca kendilerinden az bir kuvvete Kadisiye'de yenildiler. Muzaffer Müslümanlar İran'ın başşehri olan Medâin'i (Ctesiphon) ve arkasından bütün Irak'ı zaptettiler. Alelacele toplanan İran ordusu Câlûla'da tekrar mağlup edildi. Arap orduları Suriye ve Irak'tan geçerek Elcezîre ile birleşmek ve Münbit Hilâl'ın fethini tamamlamak için kuzeye yöneldiler.

Arap geleneğine göre Mısır seferi, halifenin muhalefetine rağmen, Suriye'deki görevinden alınan Amr. B. el Âs'ın şiddetli arzusu neticesinde gerçekleşmiştir. Suriye ve Irak'ta olduğu gibi Mısır'da da durum müsaitti. Bizans idaresinden memnun olmıyan Koptlar, istilâcılara yardıma hazırdılar. Yemenli süvarilerden meydana gelen 3000 kişilik bir ordunun başında Amr 12 Aralık 639 tarihinde Mısır'ın sınır şehri olan el-Arîş'e vardı ve hiç zorluk çekmeden burasını elegeçirdi. Pelusium'u (bugünkü Faramâ) zaptettikten sonra Amr, bugünkü Kahire yakınlarında bulunan Bizans kalesi Babylon üzerine yürüdü. Medine'den 5000 kişilik yardımcı kuvvetin gelmesiyle Amr, 640 Temmuzu'nda Bizanslılar'a karşı kolay bir zafer kazandı ve ertesi yıl Babylon kalesi teslim oldu; Bizans'ın elinde yalnız İskenderiye kalmıştı. Bir yıl kadar devam eden kuşatmadan sonra Amr ve İskenderiye Patriği, şehirdeki Bizans garnizonunun şehri terketmesi şartıyla anlaştılar. 645

yılında İskenderiye'yi geri almak için deniz yoluyla yapılan Bizans teşebbüsü geçici bir başarı kazandı; ancak ertesi yıl Bizanslılar geri çekilmeğe mecbur oldular.

Birçok eserde nakledilen bir hikâyeye göre Halife Ömer, İskenderiye Kütüphanesi'ni, eğer bu kütüphanede bulunan kitapların verdiği bilgi Kur'ân'da varsa bunlara lüzum olmadığı, Kur'ân'da yoksa dine aykırı olacağı düşüncesiyle tahribini emretmiştir. Modern araştırmalar bu haberin tamamen asılsız olduğunu ortaya koymuştur. Eski tarihçiler, Hıristiyanlar da dahil bu masal hakkında bir imâda bile bulunmazlar; ilk defa XIII. yüzyılda bu olaydan bahsedilmiştir. Zaten büyük Serapeum Kütüphanesi, Müslümanlar Mısır'a gelmeden önce iç karışıklıklar sırasında tahrip edilmişti.

Münbit Hilâl'in kuzey ve doğusundaki Arap bulunmayan dağlık bölgelerde Müslümanların ilerlemeleri yavaş ve güç oldu. İran yaylasındaki mukavemet yıllarca devam etti. Horasan'ın tamamı ancak Halife Muaviye zamanında (661-680) fethedilebildi. Anadolu'daki zorluklar başa çıkılır durumda değildi ve Toroslar Müslümanların en kuzey sınırını teşkil ediyordu.

Büyük fetihler sırasında Araplar'ın stratejisi, çölün avantajını kullanma esasına dayanıyordu. Modern imparatorlukların denizi kullanmaları ile bu Arap stratejisi arasında bir benzerlik görülmektedir. Araplar, düşmanlarının asla nüfûz edemedikleri çölü iyi tanıyorlardı. Onlar takviye kuvvetleri ve mühimmat için çölü bir haberleşme vasıtası ve tehlike anında da bir sığınak olarak kullanıyorlardı. Onların fethedilen bölgelerde ordugâhlarını çöl sınırında, fakat ekilebilir arazide kurmaları bir tesadüf değil-

dir. Fethedilen bölgelerde Araplar esas unsuru meydana getiriyorlardı. Mevcut olan şehirleri, -mesela Dımaşk (Şam) gibi- kullanıyorlar ve uygun buldukları takdirde yerleşiyorlardı. Aksi halde Irak'ta Kûfe ve Basra, Mısır'da Fustat, Tunus'ta Kayrevân gibi yeni şehirler kurdular. Araplar buralarda askerî ordugâhlar kurdular ve Emeviler devrinde bu şehirleri idarelerinin başlıca merkezleri haline getirdiler. İslâm tarihinde Emsâr adı altında bilinen bu ordugâh şehirleri fethedilen ülkelerde Arap tesirinin yayılmasında ve yerleşmesinde hayatî bir rol oynamıştır. Eyaletlerde azınlıkta olan Araplar Emsâr'da çoğunlukta idiler. Buralarda çoğunlukla Arapça konuşuluyordu. Emsâr, civar bölgelerin ziraî ürünlerinin aktığı bir pazar yeri rolünü oynuyordu, diğer taraftan Araplar, komşu ülkelere buralardan yayılıyorlardı. Kısa zaman sonra bu ordugâh şehirlerinin çevresinde, hâkim Arap idareci sınıfın ihtiyaçlarını karşılayan zanaatkârlar, tüccarlar, memurlar ve işçilerin kurdukları mahalleler meydana gelecektir. Köylü halkın Emsâr'a akını, Müslüman olmayanlara yüklenen vergilerin artması ve tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi neticesinde hızlandı. Tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesine, gelirin geniş ölçüde askerler arasında dağıtılması sebep olabilir.

Büyük fetihler başlangıçta İslâm'ın değil, Arabistan'da nüfusun fazlalığı sebebiyle komşu ülkelerde buna bir çözüm aramaya itilen Arap milletinin yayılması idi. Bir dizi göçler Sâmîler'i Münbit Hilâl'e ve bunun daha ötesindeki çeşitli fethedilmiş bölgelere doğru sevketti. Araplar'ın yayılması, ilk bakışta görüldüğü gibi ansızın olmuş değildir. Araplar'ı yarımadalarında tutan ve onların kitleler halinde dışarıya gitmelerine engel olan manianın kuvvetli ol-

duğu zamanlarda bile nüfusun fazlası komşu ülkelere muntazaman gidebiliyordu. Bu durum bilhassa VI. ve VII. yüzyıllarda Fırat havzasında, Filistin'de ve Güneydoğu Suriye'de açıkca görülür. Meselâ iki Bizans şehri olan Bosra ve Gazze'de, hatta fetihten önce bile mühim miktarda Arap nüfusu bulunuyordu. Hiç şüphesiz fatihler kendilerine yakın memleketlerde çok sayıda yerleşmiş ırkdaşlarını buldular.

İlk tarihçilerin, fetihlerde dinin rolünün daha kuvvetli olduğunu belirtmelerine rağmen modern araştırıcılar buna daha az yer verirler. Dinin önemi, disipline alışmamış ve heyecanlı, ikna edilmeğe hazır fakat kumanda edilmeğe asla razı olmayan bir kavimde meydana getirdiği geçici psikolojik değişmede kendini gösterir. Din onları kendine güvenebilir ve kontrol edebilir bir hale getirdi. Fetihler boyunca başarısından dolayı din, Arap birliğinin sembolü oldu. Fetihlerin itici gücü dinî olmaktan ziyade dünyevî idi. Sayıları oldukça az olan buna karşılık büyük bir heyecanla mücadeleye atılan gerçek mü'minlerin Arap İmparatorluğu'nun meydana çıkmasında büyük rolleri olmamıştır.

Sonraki Arap tarihçileri Halife Ömer'in yeni devlette kurduğu idarî sistem hakkında geniş bilgi vermektedirler. Bununla beraber modern tenkit ve bilhassa İslâm'ın ilk devrinden bize intikal etmiş birçok idarî vesika bu bilgilerin çok geç bir devrin şartları içinde sonradan verilmiş genel bilgiler olduğunu göstermektedir.Bununla beraber ilk halifeler bu konuda pratik düşüncelerle hareket ettiler. Onlar ne vazife ve kavramları belirtmek ne de prensipler ortaya koymak ihtiyacını duymuyorlardı. Aldıkları tedbirlerin araştırılması, basit olaylar üzerine dayandırılma-

lıdır. Onların sistemi fethedilmiş ülkelerin halklarının değil, fetihler sonunda ortaya çıkmış olan Müslüman-Arap aristokrasisinin menfaatleri ekseni etrafında kurulmuştu. Bu sistem geniş ölçüde askerî şeflerin ve idarecilerin davranışları ile teşekkül etmiştir. Araplar başlangıçta İran ve Bizans'ın idarî teşkilatını memurları ve hattâ paraları ile devam ettirmişlerdir. Kısa süre sonra 640'ta yeni tedbirlerin alınması lüzumunu hisseden Ömer, yeni bir sistem benimsedi ki, bunun sayesinde bütün imparatorluk Müslüman cemaatinin ve bizzat halifenin idaresi altına geçti. Fethedilmiş bölgelerin çok farklı kanunları ve örfleri vardı. Araplar bu bölgelerdeki sistemi kabul ettiklerinde imparatorluk dahilinde tek bir sistem yoktu. Suriye ve Mısır'ın şartlı teslim olması Halife Ömer'i yerel âdetlere hürmet etmeğe zorlamıştır. Kılıç kuvveti ve şartsız zaptedilmiş olan Irak'ta buna karşılık çok geniş bir hareket hürriyeti vardı.

Müslümanlar, ancak devletin arazisini ve rejimin düşmanlarının topraklarını müsadere ediyorlar, yeni rejimi tanıyan mülk sahiplerine belirli vergiler karşılığında mülklerini ömür boyunca ve serbest olarak kullanma ve muhafaza etme hakkını tanıyorlardı. Müsadere edilen topraklar devlet tarafından sicile geçiriliyor ve idare ediliyordu. Araplar Arabistan'ın dışında toprak satın alabiliyorlardı. Devlet mallarının çoğu *Katî'a* (çoğulu Katâ'i) adı verilen bir çeşit kiralama şekliyle alınmıştı. Hükümet tarafından verilen bu araziler işlenmiş yahut "ölü" denilen topraklardı ve son durumda kiralama vergiden muaftı. Bu gibi imtiyazların pek azı Ömer, çoğu ise daha sonraki halifeler tarafından verilmişti. Arabistan'dan çıkmış olan Müslüman arazi sahipleri arazi vergisi ödemeğe mecbur

değillerdi, fakat bazı ihtilaflardan sonra *öşr* adı verilen daha az vergi veriyorlardı. Müslümanlara tarhedilen küçük dinî vergi bir tarafa bırakılırsa, bütün vergiler cizye ve harac dahil imparatorluğun tebası olan gayr-i müslim halka yüklenmişti. Daha sonra bu tabirler Müslüman olmıyanlar tarafından ödenen baş ve arazi vergisi olarak ayrı alanlarda kullanıldılar. İlk halifeler devrinde cizye bir nevî arazi vergisi anlamını ifade ederken harac herhangi bir vergi, bilhassa Araplar'ın her bölgeden alabildikleri toptan ve kollektif vergi anlamına geliyordu. Bizanslı memurlar ve diğerleri eski sisteme göre parayı toplamak için yerlerinde bırakıldılar.

Fatihler, fethettikleri bölgelerin sakinlerinin dinî ve içişlerine karışmıyorlardı. Bunlar, müsamaha edilen dinlerin mensupları anlamına gelen *zımmî* statüsünde idiler. İdarenin Bizans'tan Arab'a geçmesi, bölge halkları tarafından genellikle sevinçle karşılanmıştır. Fethedilmiş bölgelerin halkı yeni idareyi, vergiler ve diğer hususlar bakımından eskisinden daha insaflı buluyordu. Suriye ve Mısır'ın Hıristiyan halkı bile Ortodoks Bizans'a karşı İslâm hâkimiyetini arzu ediyordu. İslâm'ın ilk devrine ait anlaşılması güç bir Yahudi vesikasında bir melek bir münzevîye şöyle seslenmekteydi: *"Korkma, Ben Yohây; Yaratıcı, ona şükürler olsun, sırf seni bu kötülüklerden (yani Bizans'tan) kurtarmak için İsmail Krallığı'nı gönderdi. Allah, ona şükürler olsun, onların yeniden yerleşebilecekleri bir toprak fethetmek için kendi iradesine göre bir peygamber gönderecek."* Bu sözler daha sonraki devirde yaşamış Suriyeli bir Hıristiyan tarihçinin sözleri ile mukayese edilebilir: *"Bunun için Allah bizi Romalılar'ın elinden Araplar vasıtasıyla kurtardı. Romalılar'ın intikam ve zulmünden kurtulmakla oldukça rahata ka-*

vuştuk." Fethedilmiş ülkelerin halkı yeni rejimi kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda bazı durumlarda onun yerleşmesine yardımcı bile oldu. Filistin'de Samaritenler Müslümanlara o kadar çok yardım ettiler ki, Araplar onları belli bir zaman için vergiden muaf tuttular; tarihler sık sık Yahudi ve Hıristiyan yardımından bahsederler.

İslâm'ın Arap milliyetçiliği ile özdeşleştirilmesi bizzat Araplar'ın yeni mü'minlere karşı davranışlarında açıkca görülür. Arap olmayanların Müslüman olmaları fikri o kadar beklenmiyen bir şeydi ki, mühtediler, Arap kabilelerinden birinin mevlâsı olmakla ancak mü'min olmuş kabul ediliyorlardı. Teoride *Mevâlî* Araplar ile eşit haklara sahipti ve bazı vergilerden muaftı, fakat tatbikatta Araplar onlara karşı üstün ve küçümser bir tavır takınıyorlar ve onları uzun müddet İslâm'ın maddî menfaatlerinden uzak tutuyorlardı. Bunlardan en önemlisi, Arap savaşcıları arasında savaş ganimeti olarak dağıtılmak üzere Halife Ömer tarafından kurulan Divan'dan alınan ücret ve bağışlardı. Bu sistemin dayandığı fikir, Arap ve Müslüman arasındaki aynîlik ve halifeye otoritesini kullanma selâhiyeti veren dinî itibarını korumak idi. Bu iddiaların geçerliliği kaybolduğu zaman onun düşüşü kaçınılmaz oldu.

Halife Ömer 4 Kasım 644 tarihinde İranlı bir köle tarafından şehit edildi. İslâm'ın bir iç harp tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu farkeden halife, ölürken kendisine halef olabilecek adaylardan meydana gelen *şûrâ* yahut seçim komitesi tayin etti. Şûrânın kararları ile ilgili raporlar birbirini tutmaz. Neticede Osman B. Affân halife seçildi. Seçim şaşkınlık yarattı, zira Osman, Araplar gözünde korkunç bir kusur olan iktidarsızlığı ve korkaklığı ile tanını-

yordu. Osman'ın halife olması, yeni dinin menfaatlerini süratle kabul etmiş olan Mekke'nin eski oligarşik sınıfının bir başarısı olarak görülür. Bu sınıf, Medine'de o zamana kadar hakim olan kabilelerden nefret ediyordu. Ebû Bekr ve Ömer'in yüksek mevkileri vermek suretiyle (mesela Ömer'in Muaviye'yi Suriye valisi tayin etmesi) Mekkeliler'i kazanma gayretlerine rağmen onlar memnun olmuyorlar ve hakkın kendilerine geçeceğini ümid ederek üstünlüğü yeniden sağlmaya çalışıyorlardı. Muaviye gibi Osman da Mekke'nin ileri gelen ailelerinden Umeyye ailesine mensuptu. Gerçekten Osman, Hz. Muhammed'in ilk sahabeleri arasında bu asillerden tek kişi idi ve aday olabilecek itibara sahipti. Osman'ın seçilmesi Emeviler'in zaferi ve onlar için bir fırsat oldu; bu fırsat değerlendirildi. Osman kısa süre sonra imparatorluğun yüksek mevkilerini elde etmeğe çalışan ailesinin ileri gelenlerinin etkisi altına girdi ve birbiri arkasından devletin yüksek memuriyetleri bu aile mensuplarına verildi.

Osman'ın idarî zaafı ve akrabalarını kayırması sınırlardaki askerler arasında bir müddetten beri devam eden huzursuzluğu ortaya çıkardı. İslâmî gelenek, halifeliği sırasında ortaya çıkan huzursuzlukları Osman'ın şahsî kusurlarına bağlar. Aslında sebepler çok çeşitli ve derindir. Osman'ın hatası bu sebepleri bilmemesi ve zamanında tedbir almaması idi. Fetihler Hz. Ömer'in vefatından sonra durakladı. Araplar'ın göçleri hemen hemen tamamlanmıştı; bunlar fethedilen eyaletlere yerleşmişler ve nüfus fazlalığının verdiği kuvvet bir anda tükenmiş oluyordu. Araplar bir defa daha yeni engellerle karşılaştılar. Doğuda İran'ın düşman halkı ve yüksek yaylası, kuzeyde Anadolu ve batıda deniz; bunların neticesinde güçleşen fetih-

ler. Fetihlerin durması, kabilelere şimdiye kadar meşgul olmadıkları meselelerini derin derin düşünme imkanı vermiştir. Bedevîliğin merkezi idareye karşı olan tutumu idarenin zayıflamasına ve umumî bir patlamaya sebebiyet verdi. Muhalif unsurlar, Ömer'in halifeliği sırasında varlığını hissettirmeğe başlamış ve muhtemelen onun ölümüne zemin hazırlamıştır. Osman'ın zayıf idaresinde muhalefet açıkca kendini gösterdi. İsyan ne dinî, ne de şahsî olup asıl sebep bedevilîğin merkezî idareye karşı çıkması idi. Bu Ömer'in devletine değil, sadece devletin otoritesine karşı gelmekti. Onların bedevîlikten gelen anlayışlarına göre itaat bir şahsa kendi arzularıyla boyun eğmekti. Osman bu duyguyu veremediğinden bedevîler daha önce kendi istekleriyle itaat arzettikleri halde şimdi bundan vazgeçmekte kendilerini serbest hissediyorlardı.

Her ne kadar Osman'a karşı silahlı saldırı Mısır'dan geldi ise de muhalefetin asıl merkezi Medine'de bulunuyordu. Osman'ın hayatına karşı gizliden gizliye faaliyette bulunan elebaşılar arasında gayr-ı memnun Mekkeli Talha ve Zübeyr, Osman tarafından Mısır Valiliği'nden alındığı için kızgın olan Amr ve Hz. Muhammed'in dul eşi Ayşe bulunuyordu. Bunlar muhalefetin çekirdeğini teşkil ediyorlardı. Belki de Osman'ın şehadetine yol açan olaylar içinde bulunmuş olabilirler. Her ne olursa olsun Amr ve Ayşe bu olaya katılmadıklarını isbat ettiler.

Bu kritik zamanda Amr B'irü's-seb'a'ya, Ayşe ise Mekke'ye gitmişlerdi. Bu hadisede Ali'nin bir şeye karışıp karışmadığı açık değil. Daha önce üç defa ayağı kaydırılan halife namzedi Ali'nin bu cinayetle doğrudan doğruya bir alakası olduğu düşünülemez, fakat onun Osman'ın şeha-

detine engel olamayışı ve bu hadisede ağırlığını hissettirememesi, daha sonra düşmanlarının eline etkili bir silah vermiştir.

17 Haziran 656 tarihinde memnuniyetsizliklerini ifade etmek için Medine'ye gelmiş olan Mısır ordusunun serkeşleri, halifenin evine girdiler ve onu ağır bir şekilde yaraladılar. Bu öldürme olayı İslâm tarihinde bir dönüm noktasıdır. Asi Müslümanlar tarafından halifenin katli önce üzüntü yarattı ve İslâm'da birliğin garantisi olan halifeliğin dinî itibarını zayıflattı. Bundan sonra hükümet ile kabileler arasındaki bağlar yalnız siyasî ve iktisadî olup her ikisi de fazla fayda sağlamamıştır.

Ali'nin halifeliği Medine'de hemen hemen derhal kabul edildi. Fakat Osman'ın düşmanlarından bazıları, doğrudan doğruya suçlu olmamakla beraber hilafete geçmesini, bir halifenin katline borçlu olan birisinin halifeliğini tanımak hususunda titiz davranıyorlardı. Osman'ı sevmeyen diğerleri yeni halifeyi tanımak istemiyorlardı. Suçluların cezalandırılmasını isteyen Osman taraftarı bir parti teşekkül etti. Bu çaresizlikler karşısında Ali birçok yeni düşman kazandı; bilhassa selefinin tayin ettiği adamları vazifelerinden azletmek, gelişmeleri daha da aleyhine çevirdi. Muhalefet, Mekke'ye çekilen ve orada Osman'ın katlinin intikamının alınmasını isteyen, aynı zamanda önceki olaylarda kendi tutumlarını unutan Ayşe, Talha ve Zübeyr etrafında toplanıyordu. Bunlar Ali'ye karşı birlikler topladılar ve sonunda mahallî destek bulmayı ümit ettikleri Basra'ya çekildiler.

Ali, Ekim 656 tarihinde ordusunun başında Medine'den hareket etti. Bu hâdise iki bakımdan önemlidir: Birin-

cisi, İslâm İmparatorluğu'nun merkezi olarak Medine'nin sonunu işaret etmesi (zira hiçbir halife artık orada oturmayacaktır), ikincisi ise ilk defa bir halifenin, Müslüman bir orduyu yine Müslüman bir orduya karşı sevketmesi idi.

Ali ve ordusu Kûfe'ye vardı ve orada şehrin tarafsız valisi Ebû Musa ile görüşmelerden sonra halkın tezahüratı arasında şehre girdi. Buradan Basra üzerine yürüyerek Cemel Savaşı'nda Ayşe, Talha ve Zübeyr'in ordusunu bozguna uğrattı. Bu savaşa "Cemel" adının verilmesi, çarpışmaların mü'minlerin annesi Ayşe'nin bindiği devenin etrafında cereyan etmesinden ileri gelmektedir. Talha ve Zubeyr savaşta öldüler, Ayşe ise Mekke'ye geri gönderildi.

Basra'nın kısa süren işgalinden sonra bu şehrin halkının sevgisini kazanmayı başaramayan Ali Kûfe'ye döndü ve orasını kendisine merkez yaptı. Suriye hariç bütün İslâm İmparatorluğu'nun hakimi olmasına rağmen taraftarlarının arasında devam eden serkeşlik ve kabilevî anlaşmazlıklar sebebiyle durumu hiç de iyi değildi. Dindarlar ile din adamları arasındaki anlaşmazlıklar onun kudretini tehlikeye atıyordu. Muaviye, Suriye'de çok kuvvetli bir durumdaydı. Merkezî bir idarenin başında, itaatkâr ve birlik içinde bulunan bir eyalette hüküm sürüyordu. Bizans'a karşı yapılan gazalar esnasında askerî sanatı ve disiplini benimsemiş mükemmel bir orduya sahipti. Moral bakımından da Muaviye'nin durumu çok sağlamdı. Hak ve selahiyetleri de fazlaydı, zira bu vazifeye Hz. Ömer tarafından tayin edilmiş ve herkesin kabul ettiği son halife Osman da onu yerinde tutmuştu. Amcası Osman'ın intikamını almayı isteyerek Kur'ân'da bile teyid edilen Arap

geleneğine göre hareket etti. Ali ve rakipleri arasındaki mücadelede tarafsız bir tutum takip etmiştir. Şimdilik halifelik makamı için hak iddia etmiyor, fakat adalet istiyordu ve halifenin katli meselesinde Ali'yi itham ederek kurnazca onun hak ve selahiyetlerine şüphe düşürüyordu. Muaviye bu hususta yalnız Amr b. el-Âs'a değil aynı zamanda Suriye'nin düzenli birliklerine de güveniyordu.

Muaviye, Ali'nin kendi yerine gönderdiği valiyi kabul etmemekle açıkça ona karşı çıktı. Harekete geçmek zorunda kalan Ali bir orduyla beraber Suriye üzerine yürüdü ve Mayıs 657'de Sıffîn yakınlarında Suriye birlikleriyle karşılaştı. Her zaman olduğu gibi bir netice elde edilemiyen görüşmeleri -ki, bu görüşmelerde Muaviye, Osman'ın katillerinin ortaya çıkarılıp cezalandırılmasını ve muhtemelen de onun halifelikten çekilerek yeni halifeyi seçmek için şûrâ teşkilini istemişti- savaş takip etti. 26 Temmuz'da Ali'nin birlikleri zafer kazandılar. Mağlup olan Suriyeliler tam zamanında Kur'ân sayfalarını mızraklarının uçlarına takarak *"bu hususta Allah karar versin"* diye bağırarak yeni bir çareye başvurdular. Kur'ân'ın hakem olması hususunda yapılan çağrı, sadece Osman'ın katli meselesinde geçerli olabilirdi. Çünkü Kur'ân'da halifelik meselesinden doğan bir ihtilâfa çözüm yolu bulabileceklerini ümit etmiş olamazlardı. Ali, bunda bir hile olduğunu açıkça gördü, fakat onun taraftarları arasındaki dindar grup Ali'yi ateşkesi kabule zorladı. Her iki taraf da hakem seçme hususunda anlaştılar ve kumandanlar, varılacak kararı kabul edeceklerini ilân ettiler. Muaviye kendisini temsile kurnaz görüşmeci ve davaya sadık Amr'ı tayin etti. Ali'nin taraftarları hakemin vazifelerini farklı bir şekilde yorumladıklarından halifeyi tarafsız olan Ebû Musa'yı hakem olarak

kabule mecbur ettiler. Muaviye daha başlangıçta, üstünlüğü ele geçirmişti, zira Ali böylelikle bir halife değil, hilâfet makamında iddia sahibi bir kimse durumuna düşüyordu. Hakeme baş vurma keyfiyeti Ali'nin önüne kısa zaman sonra yeni güçlükler çıkardı. Taraftarlarından büyük bir grup bu hareketten memnun olmayarak isyan ettiler ve zor kullanılarak isyanları kanlı bir şekilde bastırıldı. Havâric (Hâriciler) adı altında bilinen bu grup mensupları İslâm tarihinde sık sık isyan edeceklerdir.

Hakemler Ocak 659 tarihinde Ezruh'ta buluştular. İslâm kaynaklarının bu hususta verdikleri bilgiler açık değildir, fakat şu husus kesindir: Onların verdikleri karar Ali'nin aleyhine idi ve onun da halifelikten çekilmesine yol açabilecek bir hüküm taşıyordu. Ali bu kararı kabul etmedi; böylelikle Hâriciler meselesi ortaya çıktığı gibi diğer hususlar da Sıffîn harbinden öncekinden farklı değildi; üstelik taraftarlarının yılgınlık göstermesi onu zayıflatıyordu. Daha sonraki aylarda diğer bir başarısızlığa daha uğradı: Muaviye Mısır eyaletini ele geçirmeğe muvaffak olmuş ve Ali büyük bir zenginlik ve gelir kaynağını kaybetmişti. Meydan muharebesinden çekinen Muaviye, Irak'a karşı akınlar yapıyordu.

Ali'nin son yılındaki olaylar hakkında bilgimiz azdır. Muaviye ile ateşkes anlaşması imzalamış olabileceği gibi yeni bir sefer hazırlığına girişmiş olması da muhtemeldir. Ocak 661 tarihinde İbn Mülcem adında bir Hâricî tarafından şehit edildi. Oğlu Hasan mücadeleyi terketti ve bütün haklarını, önce Suriye'de ve kısa süre sonra da bütün İslâm İmparatorluğu'nda halifeliği tanınan Muaviye'ye devretti.

VI. ARAP İMPARATORLUĞU

"Ömer Selmân'a sordu: Ben hükümdar mı yoksa halife miyim? Selmân şöyle cevap verdi: Eğer Müslüman ülkesinde bir dirhem, yahut az veya çok vergi alırsan ve bunu kanunsuz bir şekilde kullanırsan sen halife değil, hükümdarsın. Ve Ömer ağladı."

(Taberî, Tarihü'l Rusûl ve'l Mulûk)

Muaviye halife olduğu zaman, birçok zorluklarla karşı karşıya bulunuyordu. İmparatorluğun idaresi merkezî değildi, her tarafta düzensizlik hüküm sürüyor, dinî ve ahlakî bağlara artık bağlı olmayan göçebe anarşisinin şiddetlenmesi genel istikrarsızlığa ve birliğin bozulmasına sebep oluyordu. İlk halifelerin dayandıkları teokratik bağ, Osman'ın öldürülmesi ve bu cinayetin neticesinde ortaya çıkan iç harp ve merkezin Medine'den Kûfe'ye nakli ile yok olmuştu. Mekke oligarşisi yenilmiş ve itibarını kaybetmişti. Muaviye'nin halletmek zorunda olduğu mesele imparatorluğun birliği için yeni bir temel bulmaktı. Bu hususta İslâm teokrasisini Arap asîl sınıfına dayanan Arap monarşisine dönüştürmeğe başladı.

Emevîler'i takip eden hânedanlar devrinde yetişmiş olan tarihçiler Muaviye ve haleflerinin saltanatları için halifelik ünvanını kullanmazlar. Ali'nin hilâfetinden sonra

Muaviye ve diğer Emevîler'in hükümdarlıklarından (Mülk) bahsederler. Yalnız II. Ömer (b. Abdülaziz)'e (717-720) halife ünvanını verirler. Halifelik ancak Abbâsi hanedanın 750 yılında iktidara geçmesi ile yeniden kurulur. Bu arada eğer lâik idareden bir nebze bahsedilebilirse de fazla mübalâğa edilmemelidir. Muaviye ve halefleri, idarenin siyasî ve iktisadî görünüşüne ağırlık veriyorlardı, fakat ikinci plana atılan dinî faktör de her zaman hesaba katılıyordu; Muaviye, Bizans'a yapılan gazalardan bundan ustalıkla faydalanmasını bildi. Bu ona İslâm'ın şampiyonu ve mukaddes harbin lideri olarak kendisini gösterme ve Araplar'ın çoğunun dinî sadakatini isteme ve alma imkânını sağladı.

Arap İmparatorluğu'nun bekası için gerekli olan merkezîleşme hareketi bir seri tedbiri içine alıyordu. Bu tedbirlerin birincisi hükümet merkezini, bütün Emeviler devrinin merkezî eyaleti olan Suriye'ye nakletmek oldu. Gerçek başşehir sık sık yer değiştiriyordu. İdare tarzı çöl faktörüne dayanan istilâcı bir kavmin şefleri olan Emevîler, saraylarını kendilerini emniyette hissettikleri çöl hududunda inşâ ediyorlardı. Emevîler tarafından inşâ ve terk edilen binalar, hâlâ onların siyaset ve kültürlerini gösteren eşsiz birer rehber durumundadır. Bizzat Muaviye, merkezî durumu eski kültürel ve idarî gelenekleri bakımından uzak eyaletleri kontrol altında tutmağa imkân verecek bir hükümetin kurulmasına uygun düşen Dımaşk (Şam)'a yerleşti.

Zayıflamış olan dinî bağın yerine geçen yeni ahlâkî bağ, kabul edilmiş şefe milletinin sadakati üzerine dayanıyordu. Muaviye'nin hâkimiyeti esas itibariyle, Arap tarzında idi; ancak dinî olmayan, fakat monarşik de denemi-

yecek bu idare tarzı, İslâm öncesi *'seyyidler'* otoritesinin gelişmesi ve ona dönüşmesiydi. Bizans tarihçisi Theophanes, Muaviye'yi kral yahut imparator olarak değil, bir *Protosymboulos* (birinci konsül) olarak belirtir ki, bununla onun iktidarını güzel bir şekilde tarif etmiştir. Onun idaresinin başlıca vasıtası, halife yahut bir eyaletin valisi tarafından toplanan *"şûrâ"* yahut *"şeyhler meclisi"* idi. Bu şûrâ aynı zamanda danışma ve yürütme vazifelerini de yerine getiriyordu. Bu aşiret konseylerine bağlı olarak *vufûd* yahud kabile delegeleri, Araplar'ın sadakati üzerine dayanan gevşek yapılı bir birlik meydana getiriyorlardı. Muaviye bu meclisi nadiren idare ediyor, fakat kendi şahsî kabiliyet ve itibarı, hatta daha uygun ikna yolları ile onu ustalıkla kullanabiliyordu. Onun otoritesi meşhur valiler tarafından sağlanıyordu. Bu valilerin en mühimi, eyaletlerin içinde en fazla karışıklıklara sahne olan Irak ve aynı zamanda bütün Doğu'nun valisi olan Ziyâd b. Ebîhi idi.

Muaviye zamanında Emevi hilâfeti, Arapçılık vasfından daha çok Sasanî ve Bizans'ın halefi olarak kendini göstermiş ve onların idarî teşkilat ve memurlarını değiştirmeden devam ettirmiştir. Bizzat Muaviye Suriyeli bir Hıristiyan kâtip kullanıyordu. İmparatorlukta istikrarın sağlanması hususunda son derece önemli mesele halife tayin etme işi idi. İslâm tarihinde Muaviye'ye kalan miras seçim ve iç savaştı. Birincisi çalışamaz hale gelmişti; ikincisinde ise bir gerileme görülüyordu. Veliaht tayin etme keyfiyeti, Araplar'ın hemen kabul edemiyecekleri kadar onlara yabancı idi. Muaviye kendine has siyaseti ile oğlu Yezîd'i veliaht tayin etme hususunda bir çare buldu. Bu onun kabilevî meşvereti nasıl kullandığına iyi bir misâl

teşkil eder. Halife ve Dimaşk şûrâsı tarafından alınmış olan karar vufûd'un aracılığı sayesinde kabilelerle yapılan görüşmelerden sonra gerçekleştirildi ve ancak o zaman ilân edildi. Muhalefet kuvvetten ziyade ikna ve menfaat temin etme suretiyle tesirsiz hale getirildi.

680 yılında Yezîd ciddî bir güçlükle karşılaşmaksızın babasının yerine geçti. O babası gibi kabiliyetli ve muktedir bir idareci idi. Arap tarihçileri onun hakkında insafsızca yanlış hüküm sahibidirler. Yezîd'in en büyük şanssızlığı Irak'taki olayların gelişmesinden ileri geliyordu. Orada Ziyâd ve bilhassa oğlu Ubeydullah'ın takip ettikleri sert politika, Suriye yönetimine karşı kızgınlığı artırmıştı. Bu sebeple Huseyn b. Ali lehine bir hareket ortaya çıktı. 680 yılında Huseyn ve ailesinden birçok kişi Kerbelâ vakasında Emevî birlikleri tarafından katledildiler. Kerbelâ faciasının âni bir siyasî önemi olmadı, fakat gelecekteki sonuçları müthiş oldu. Hüseyn'in bu dramatik şehadeti, Emevî idaresine karşı muhalefetin hızla güçlenmesine ve muhalefetin Ali evlâdının hakları üzerinde merkezîleşmesine yardım etti.

Yezîd 683 yılında küçük yaşta bir veliaht, II. Muaviye'yi bırakarak öldü. Buhran ve kararsızlık devresini, Araplar arasında büyük ölçüde bir kabileler mücadelesi takip etmiştir. II. Muaviye'nin altı aylık halifeliğinden ve ansızın ölümünden sonra bir fetret devri ve İslâm'da ikinci iç savaş ortaya çıktı. Arabistan'da Cemel Savaşı'nda Ali ile çarpışmş olan Zübeyr'in oğlu Abdullah halifeliğe talip oldu. Abdullah, halifelikteki büyük şansını, Mekke'yi terketmeyi ve Suriye'ye yerleşmeyi inatla reddederek kaybetmiştir. Suriye'de Arap kabileleri arasında 684 yılında Merc-i Râhit Savaşı Emeviler'in zaferi ile son buldu. Eme-

vîler'in diğer bir kolundan gelen Mervân b. el-Hakem (684-685) halife ilan edildi ve Suriye ile Mısır'da tam manasıyla bir hakimiyet kurdu. Ölümünden önce, oğlu Abdülmelik (685-705)'in veliaht tayin edilmesini sağladı. Abdülmelik'i imparatorluğun birliğini ve hükümetin otoritesini yeniden kurmak ve I. Muaviye'nin çökmekte olan nizamı yerine yeni devlet teşkilatını tesis etmek görevi bekliyordu.

İkinci iç savaş birincisinden çok daha karışık ve tehlikeli bir manzara arzediyordu. Bölücülük temayülleri geniş ölçüde ve daha büyük nüfûzla sahnede idi; bu arada beraberinde yeni meseleler ve güçlükler getiren faktörler gelişiyordu.

Emevîler devrinin iktisadî hayatı hakkında bilgiler son derece azdır. Arap kaynakları daha sonraki devirlerden kalmış olup, önceki olayları daha sonraki devrin olayları açısından yorumlamaktadırlar. Diğer taraftan tarihçiler, Emevîler ve onların eserlerine karşı peşin hükümlere sahiptiler. Bizzat Emeviler'in bir teamül ve sistemle ilgisi olmayan keyfî ve istikrarsız yönetimi bu devrin ekonomik hayatının gelişmesinde zorlukların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Emevîler'in cemiyeti bir milletten daha çok kan bağı ile birbirlerine bağlı sosyal bir sınıf teşekkül etmiş olan Araplar'ın hakimiyetine dayanıyordu. Bunlar arazi vergisinden muaf olup, *öşür* ödüyorlardı. *Emsâr*'ı meydana getirmek için yalnız onlar silah altına alınıyorladı. Dîvân sicillerine kaydedilen askerlerin çoğunluğunu onlar teşkil ediyordu ve her türlü tahsisat ve fetihler esnasında fethedilen eyaletlerden gelen para ve ganimet dışında aynı za-

manda aylık ve yıllık alıyorlardı.

Emevîler'in iktidara geçmesinden önce Araplar, Arabistan dışında arazi elde etmeğe başlamışlardı. Muaviye'den itibaren bu mülk sahiplerinin sayısı gittikçe çoğalıyordu. Bu arazi edinme iki şekilde oluyordu: Arap olmayan arazi sahiplerinden satın almakla ve Arap hükümetinden elde edilen imtiyazla. Yeni İslâm devletine Bizans ve Sasanî imparatorluklarından geniş topraklar kalmıştı. İmparatorluk ordularıyla Müslümanlar'ın önünden kaçan Bizanslı büyük arazi sahiplerinin terketmiş oldukları geniş mülkler buna ilave diliyordu. Bu mülkler ve işlenmiyen topraklar Müslüman hukukçuların *"mevât"* yahut *"ölü tapraklar"*ını meydana getiriyordu. Bunların işletilmesini ve vergilerinin toplatılmasını garanti altına almak için halifeler, kendi aile fertlerinin yahut nüfuzlu Araplar'ın faydalandıkları *kata'î* adı verilen imtiyazlı çiftlikler teşkil ediyorlardı. Bu çiftlik kiralamaları Bizans'ın *emphyteusis* sisteminden ilham alınarak meydana getirilmiştir. Bu sistem, toprağın belirli bir süre zarfında işletilmesi, vergi gelirlerinin toplatılması ve hükümete ulaştırılması mecburiyetini de ihtiva ediyordu.

Arap olmayan arazi sahipleri ve köylüler bile eski rejimden kalan vergilerden daha çok vergi ödemeğe mecbur edildiler. Müslüman Arap arazi sahipleri yalnız *öşr* ödemekle mükelleftiler. Katâ'i'nin sayısı kısa sürede çoğaldı ve çok verimli toprakların bulunduğu geniş bölgeleri kapladı. Katâ'i alınıp satılabiliyordu; neticede hususî arazi haline geldiler. Katâ'i'nin kiracıları devamlı olarak arazilerinin başında bulunmuyorlar, Emsâr ve merkezde oturuyorlar ve işleri yerli kiracılar yahut yarı köle işçiler yürütüyorlardı.

Fethedilmiş ülkelerde yerleşmiş olan Araplar'ın sayısı kesin olarak bilinmiyor, fakat yerli halk arasında azınlık teşkil etmiş olmalıdırlar. İslâm'ın birinci asrının sonunda Suriye ve Filistin için yapılan tahminler çeyrek milyon civarında değişmektedir. Bunların çoğu şehirli ve bedevîlerden meydana gelen askerler ve memurlar idi. Bu arada, bahsi geçen bölgelere İslâm'dan önce yerleşmiş olan Arap çiftçilerinin sayıları da oldukça kabarıktı. Bir Mısır kaynağı Emevîler devrinin sonlarında Mısırlı köylülerin üçbin kadar olduğunu tahmin ediyor. Her tarafta tanınan, müreffeh bir hayat yaşıyan ve arazi sahibi olarak bilinen İbn Âmir, Hz. Muhammed'e aşağıdaki hadisi atfetmektedir: *"Bir kimse mülkünü müdafaa ederken öldürülürse o kimse şehittir."* Bu hadisin doğruluğu şüphelidir, fakat idareci sınıf arasında mühim bir unsur haline gelmiş olan zengin arazi sahipleri zümresinin yeni anlayışlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bazı Arap fatihleri tarafından yapılan büyük servetler, ticarî münasebetlerde ve yatırımlarda kullanılmışa benzemiyor. Mekke'nin tüccarlar sınıfı bir harp aristokrasisi haline gelmek için eski mesleklerini terketmişe benziyorlar. Fakat Emevî halifeleri ve diğer zenginlerden bir kısmı şehirlerde ve hatta çölde büyük lüks içinde yaşıyorlardı. Büyük paraları sarayların inşâsına ve tefrişine harcıyorlardı. Devrin ekonomisi bütünüyle olmasa bile esas itibariyle parayla ilgiliydi. Askerlere ve memurlara aylıkları para olarak ödendiği gibi malla da ödeniyordu. Vergiler de aynı şekilde toplanıyordu. İlk halifelerden bize kadar gelmiş olan paralardan birçoğu, İran ve Bizanslılar'ın para basma tekniğini alan Müslümanların ihtiyaca cevap verebilmek için yeteri kadar altın ve gümüş sikke darbına devam et-

tikleri hakkında tarihçilerin verdikleri bilgileri teyit etmektedir.

Gerçek şu ki, büyük meblağlar harcayan idareci zümre, yeni bir sınıfın, *mevâli*'nin (tekili mevlâ) doğmasına zemin hazırladı. Doğuştan bir Arap kabilesine mensup olmayan herhangi bir Müslüman *mevlâ* olabiliyordu. Böylece mevâli, İranlılar, Aramîler, Mısırlılar, Berberîler, Arap olmayıp da İslâmiyet'i kabul edenlerden ve dil yahut menşe bakımından Arap olup da herhangi bir sebeple hakim sınıfa mensubiyetini kaybetmiş veya bu hakkı elde edememiş olanlardan meydana geliyordu. Mevâli, yüksek bir vergi ödeme karşılığında devletin müsamaha gösterdiği dinlerin mensupları olan ve *zımmî* adı altında tanınan Müslüman olmayanları içine almıyordu.

Mevâli büyük miktarda Emsâr'da toplanmıştı. Buralarda işçiler, zanaatkârlar, tüccarlar ve Arap aristokrasisinin diğer ihtiyaçlarını gören meslek mensupları süratle büyük şehirler kurdular. Teorik olarak Araplar ile eşit haklara sahip olan Arap olmayan Müslümanlar, bu eşitliği sosyal ve ekonomik sahalarda da istiyorlardı. Fakat Emevîler devrinde aristokrasi onları tamamen kabul etmiş değildi. Mevâli'den bazı mülk sahipleri yeni rejime hizmetleri sayesinde Müslümanların vergi hususundaki haklarını elde etmeyi başarırlarken Abdülmelik devrinde hükümet, devletin hazinesini doldurmak gayesiyle İslâm'ı kabule teşvik etmemeye ve mevâliyi şehirlerden, gelmiş oldukları yerlere geri göndermeye başladı. Bununla beraber mevâli, Araplar'ın yanında bilhassa Horasan'a komşu eyaletlerde ve Uzak Batı'da, piyade olarak ganimetten Arap süvarilerinin aldığından çok az bir pay alarak ve daha az ücretle savaştılar. Mevâli'nin sosyal bakımdan kötü bir du-

rumda olduğu, devrin edebiyatında açıkça görülmektedir. Meselâ bir Arap kızla bir mevlânın evlenmesi o kadar garip karşılanıyordu ki, bir Arap yazarı buna benzer evliliklerin Cennet'in mutluları arasında hoş karşılanıp karşılanmıyacağını sormaya kadar gitmiştir.

Mevâlinin sayısı o kadar süratle çoğalıyordu ki, kısa zaman sonra sayıca Araplar'ı aştılar. Mevâli'nin ordugâh şehirlerinde büyük kitleler halinde yerleşmeleri huzursuz ve tehlikeli bir şehirli nüfusu meydana getirdi. Bunlar, artan siyasî önemlerinin, kültür üstünlüklerinin ve askerî seferlerde artan paylarının şuûrunda idiler. Onların esas şikayetleri ekonomik durumdan ileri geliyordu. Arap devletinin yapısı, vergi veren ve Müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap azınlığı prensibi üzerine kurulmuştu. Mevâliyi Araplar ile ekonomik bakımdan eşit seviyeye getirmek, hazinenin gelirlerinin azalması ve sonu iflasla bitebilecek surette masrafların artması demekti. Bu ancak tam bir ayrılma ile sonuçlanabilirdi. Yönetici sınıf ile mevâli arasındaki ayrılık her ne kadar Arap ve Arap olmayan unsurlar arasında ırkî engellerle ortaya çıkıyor ise de aslında millî bağlardan ziyade ekonomik ve sosyal düzenden ileri geliyordu. Irak ve Bahreyn'in Dîvân'a kaydolmamış fakir Arapları mevâliye boyun eğmek zorunda kaldılar ve onların ızdırabını paylaştılar. İran'ın eski toprak asilzadelerinin çoğu yeni rejimi kabul etmişlerdi.

Mevâlinin kırgınlığı *Şî'a (Şî'atu Ali,* Ali'nin partisi) adı altında bilinen bir hareketle dinî bir izah buldu. Şiîlik başlangıçta Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin halifelikteki iddialarını destekleyen ve tamamıyla Araplar'dan meydana gelen siyasî grubun hareketi idi. Merkezin Kûfe'ye son-

ra Emeviler'in emri ile Suriye'ye nakli Şiîliğe Iraklılar'ın mahallî vatanperverliğinin desteğini sağladı. Hareketin gerçek yayılması Kerbelâ faciasından sonra başladı. O zaman Arap partisi olarak mağlup olunca zaferi bir İslâm mezhebi olarak aradı. Şiî propagandacıları memnun olmayan kitleye ve bihassa mevâliye büyük bir başarı ile hitap ettiler. Hz. Muhammed'in soyundan meşrû halef fikri mevâliye Araplar'dan daha uygun geldi. Şiîlik esas itibarıyla Sünnî doktrini benimseyen devlete ve yerleşik düzene karşı dinî terimde ifadesini bulan bir muhalefet oldu.

Bu muhalefet Arap olmayanlarla sınırlanmadı. Ordugâh şehirlerinde ve bilhassa Kûfe'de -ihtilâlci Şiîliğin beşiği- Araplar başlangıçta mühim rol oynadılar. Bunlar Şiîliği İran'a sokanlardır. Kûfe'nin kolonisi olan Kum garnizon şehri Şiîler'in başlıca kalelerinden biri haline geldi. Şiîlik vasıtasiyle ortaya çıkan muhalefet Araplar'a karşı millî bir ihtilâlden ziyade Arap aristokratlarına, onların kanununa, devletine ve hafiyelerine karşı sosyal bir ayaklanma idi.

Diğer taraftan rejimin taraftarları yalnız Araplar'dan ibaret değildi. Sosyal ve ekonomik fonksiyonlarının ve imtiyazlarını koruyan İran feodal aristokrasisinin kalıntıları, siyasî haklarının geçici olarak kaybolması yanında imtiyazlarının kabul edildiği sürece Arap devleti ile işbirliği yapmışlardı. Onlar İslâmiyet'i kabul etmelerinden dolayı Zerdüştîlik yerine İslâmî inancı koydular. Müslümanlığı kabul etmiş olan İranlı şehirli ve köylüler aynı düşmanla mücadele ederek idareye hakim Arap ve İran aristokrasisi karşısında Zerdüştîlik yerine İslâmî bir mezhebi benimsediler.

Bekleneceği gibi mevâli (İranlılar ve diğerleri) Şiîliğin en aşırı ve uzlaşmaz kollarını benimsediler ve ona Hıristiyan, Yahudi ve İranlı atalarından kalan birçok yeni dinî kavramlar ilave ettiler. Bunların belki de en mühimi Mehdî kavramı idi. Mehdî başlangıçta siyasî lider olarak ortaya çıktı, fakat süratle Mesihî dinî taklit şeklinde gelişti. Bu doktrinin karakteristik ilk ortaya çıkışı, Hz. Ali'nin Fâtıma'dan başka bir hanımından doğan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye adına Muhtar'ın 685-687 yılları arasında Kûfe'deki isyanıdır. Muhtar başlangıçta mevâliye başvurdu. Bir Müslüman tarihçinin şu görüşünü kaydetmek ilgi çekicidir: Araplar *"bütün bu topraklarla birlikte Tanrı'nın bize lütfetmiş olduğu ganimetimiz mevâlimiz"*i ayaklandırdığı için Muhtar'a kırgın idiler. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra taraftarları onun gerçekte ölmediğini ve Mekke yakınındaki dağda gizlendiğini ve sırasa gelince dünya üzerinde adil bir idare kuracağını etrefa yayıyorlardı. Muhtar'ın isyanı kana bulandı, fakat onun tarafından yayılan Mesihî ideali kök saldı. Emevî hilafetinin sonuna kadar Fâtıma'dan olduğu gibi Muhammed b. el-Hanefiyye'den gelen Ali evladından (yahut Ali'nin soyundan geldiğini iddia eden yalancılar) birçok kişinin her biri İslâm'ın meşrû hükümdarının kendisi olduğunu ilan ederek Müslümanların yardımlarını istiyorlardı. Birbirini takip eden Mesihî isyancılar eskatolojik muammalar içinde kayboluyorlardı ve onların macera ve başarısızlıkları Mehdi efsanesini yeni ilavelerle zenginleştiriyordu. Genellikle Fâtıma'nın soyundan gelen hilâfet davacıları Şî'a içinde memnun olmayan Araplar'ın desteği ile mutedil bir parti teşkil ettiler. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin soyu ise harekette olduğu gibi dinî hususlar-

da da müfrit bir şekilde harekete geçti ve Mevâli'nin artan hıncını ortaya çıkardı.

Emevîler kendilerine karşı artan hoşnutsuzluğu karşılamak zorunda kaldıklarında Araplar'ın desteğine tam manasıyla güvenemiyorlardı. Göçebeler arasında hâlâ kuvvetle yaşıyan ve Emeviler'e, devletten daha az düşman olan yaygın kabilevî bağımsızlık fikri bir seri hareketlerde siyasî ve dinî ifadesini buldu. Muaviye'nin Araplaştırma ve merkezileştirme fikrini asla kabul etmeyen samimi mü'minler Mekke ve Medine'de teokratik bir muhalefet meydana getirdiler. Emevîler'e karşı olan peşin hükümler, İslâm'ın ilk devrine ait dinî ve tarihî bütün yazılarda kendini gösterir. Onların muhalefeti az da olsa silahlı isyan şeklini aldı ve bilhassa onların sürekli propagandaları merkezî idarenin otoritesini kemirmeğe yardım etti.

İslâm öncesi düzeni arzulayan Hâricîler'in faaliyeti bundan daha tehlikeli idi. Bunların, Sıffîn hakem olayına karşı gelenler ve Allah'ın iradesinin gerçekleşmesinin silah yoluyla olmasını isteyen Ali taraftarlarından bir grup olduğunu yukarıda görmüştük. 21.000 kişi ordudan ayrılmalarına rağmen Ali onları, tekrar yerlerine dönmeleri için ikna etmişti, fakat 4000 kişi kısa süre sonra ondan ayrıldılar. Bu durum karşısında Ali onlara karşı harekete geçmeğe ve 658'de Nehrevân savaşında onların büyük bir kısmını imha etmeye mecbur oldu. Hâricî hareketi başlangıçta tamamen dinî idi, fakat zamanla kendilerinin seçtikleri ve istedikleri zaman karşı gelecekleri bir halifeden başka bir otorite tanımayan mütecaviz, anarşist bir muhalefet haline geldi. Ali'nin ölümünü takip eden yirmi yıl içinde Irak'ta, en şiddetlisi Yezîd'in ölümünde olmak üzere bir çok ayaklanmalar oldu. Hâricîler'in başarısızlığı ha-

reketin karakterinden ve aralarındaki çatışma ve düzensizlikten ileri geliyordu. Halife Abdülmelik tarafından Irak'ta ezildiler ve yavaş yavaş İran'a sürüldüler. VIII. yüzyılın başında hemen hemen bertaraf edilmişlerdi. Hâricîler, müfrit bir tarzda ferdî düşüncenin üstünlüğü ve rızasıyla idarede İslâm öncesi Arap idaresini temsil ediyorlardı. Akideleri, Araplar'ın tabiî serkeşliklerinin dinî hüviyet sayesinde sosyalleştirildiği, sistemleştirildiği, şiddetlendirildiği ve fanatikleştirildiği şeklinde tasvir edilebilir.

Emevî idaresinin başlıca zaafı, Arap kabileleri arasında ardı arası kesilmeyen mücadelelerden ileri geliyordu. Arap millî geleneği, kabileleri kuzey ve güney olmak üzere iki büyük kısma ayırıyordu. Bu kısımların her biri, aynı grubun içindeki farklı kabilelerin karşılıklı ilişkilerini ve onların ortak bir atadan geldiklerini gösteren geniş bir şecereye sahipti. Daha İslâm öncesi Arabistan'ında sık sık görülen anlaşmazlıklar birbirleriyle komşu olan kabileler arasında görülüyordu. Büyük kabile grupları arasındaki düşmanlıklar fetihlerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Emsâr'da Araplar, kabilelerin yakınlık derecelerine göre belirli yerlere yerleştiriliyorlardı. Bu parçalar coğrafî temelden yoksun ve fakat bir mozaik şeklinde rakip birlikleri meydana getiriyorlardı. Soy kütükleri muhtemelen itibarî idiler, bununla beraber tarihî önemi bakımından Emeviler devrinde Arap yaşayışına onlar yön veriyordu. Kuzey ve Güney Arapları arasında oldukça belirsiz bir mücadelenin ilk işareti Muaviye zamanında görülmektedir. Kabileler arasındaki geçimsizlik süratle yayıldı ve tıpkı Yezîd'in ölümünde olduğu gibi merkezî hükümetin zayıf olduğu zamanlarda zora başvurdu. Yezîd öldüğü zaman kuzey kabilelerinin en önemlilerinden birisi olan Kays, Yezîd'in

halefini tanımayı reddetti ve İbn Zubeyr tarafına geçti. Emevîler, güney kabilelerinden Kelb'in yardımı ile onları Merc-i Râhit'de mağlup edebildiler. Böylece açıkça mücadeleye giren Emevî hânedanı tarafsızlığını kaybetmiş ve bir kör döğüşün içine düşmüştür. Abdülmelik'ten sonra gelen halifeler genellikle biri yahut diğerinin tarafını tuttular ve halifelik kabilevî mücadelenin içine girerek dejenere oldu. Derinlere kök salmış ve uzayıp giden mücadelenin geleneğin hayali şecerelerinden daha çok ciddî sebeplere bağlı olması gerektiği ihtimali mevcuttur. Anlaşmazlık, çoğunlukla güney kabilelerine mensup olan ve fetihlerden önce fethedilecek ülkelere sızmış bulunan Araplar ile büyük bir kısmını kuzey kabilelerinin meydana getirdiği ve İslâm ordularıyla gelmiş olan Araplar arasında menfaat çatışmalarından ileri gelmektedir. Bu teşhis, güney kabilelerinin büyük bir kısmının Şî'a propagandasına açık olmalarına ve mevâli ile belirli bir menfaat birliğine dayanıyordu.

İkinci iç savaş esnasında mücadele sahası bütün faktörlerin faal ve mevcut olduğu Irak idi. Büyük bir önemi haiz ve tam manasıyla gelişmiş olan Kûfe buranın merkezi olup, bir çok karışıklıklara sahne olmuştu. Abdülmelik, halifeliğinin ilk yıllarını Araplar arasında düzeni yerleştirmek, hânedanın işlerini düzene koymak ve Bizans imparatoru ile varılan anlaşma sayesinde kuzey sınırında barışı yeniden sağlamakla geçirdi. 690 yılına doğru isyancılara karşı hareket geçmek için hazırdı. Üç yıldan daha az bir zamanda kendisini onlara kabul ettirmeği başardı.

Şimdi mesele yeni bir teşkilat kurmaktı. Meselenin kaçınılmaz hal çaresi, Suriye ordusunun askeri gücüne dayanan ve bütün otoriteyi halifede toplayan daha geniş

merkezileşme idi. Abdülmelik'in halifeliği, doğunun eski tarzına göre bir otokrasi olmayıp, teokratik kalıntılarını ve Arap geleneğini değişikliğe uğratan merkezî bir monarşi idi. Onun hilafeti esnasında Arap tarihçilerinin *"teşkilatlanma ve düzenlenme"* diye tanıttıkları devre başladı. Bu zaman kadar eyaletlerde tatbik edilen ve Bizans ile İran'dan alınmış olan eski idari sistem yavaş yavaş yeni bir Arap imparatorluk sistemiyle değiştirildi. Bunlardan birincisi resmi dilin Arapça olmasıdır. 696 yılında İslâmî Arap parası Bizans ve İran paralarının yerini aldı. Abdülmelik ve müşavirleri bir malî reforma giriştiler. Bu malî reform daha sonraki halifeler devrinde özellikle İslâmî vergi sistemi haline getirildi. Abdülmelik halefine sakin ve güçlü bir imparatorluk bıraktı. Bununla beraber esas meseleler askıda idi.

Velîd'in hilâfeti (705-715) Emevîler'in en parlak devridir. Fetihler yeniden başladı ve yayılma üç yeni bölgede kendini gösterdi. Orta Asya'da Abdülmelik'in Irak Genel Valisi el-Haccâc'ın tayin ettiği Kuteybe b. Müslim, Buhârâ ve Semerkant'ı zaptederek ve parlak zaferler kazanarak Ceyhun'un ötesindeki bölgelerde Arap hakimiyetini kuvvetlice yerleştiren birinci kumandan oldu. Daha güneyde Hindistan'da bir Müslüman ordusu Sind'i fethetti. Bu fetih hareketi devam etmedi; Hindistan'ın Müslümanlar tarafından fethi çok daha sonra olacaktar. 709 yılında İspanya'ya yapılan çok mühim olan çıkartmayı kısa zaman sonra yarımadanın büyük bir kısmının fethi takip etti.

I. Süleyman'ın halifeliğinde (715-717) İstanbul'a karşı başarısız son büyük sefer yapıldı. Bu seferin başarısızlıkla sona ermesi Emevî iktidarını tehlikeye sokmuştur. Techi-

zat ve sefer masrafları çok tehlikeli muhalefeti ortaya çıkaran iktisadî sıkıntıları şiddetlendirdi. İstanbul surları önünde Suriye ordusunun yok edilmesi ve donanmanın tahribi, rejimi dayandığı esas kuvvetten mahrum bıraktı. Bu kritik dönemde ölen Süleyman, kendisine halef olarak dindar Ömer b. Abdülaziz'i tayin etmişti. Bu makama diğer Emevî şehzadeleri arasında en layık olanı ve devleti tek başına kurtaracak ve kırgınlıkları giderecek yalnız Ömer idi.

Ömer'in (717-720) vazifesi Araplar'ın ve imparatorluğun birliğini mevâli ile anlaşarak muhafaza etmekti. Aldığı bir seri malî tedbirlerle krizlerin üstesinden geldi. Esas mesele Zımmîler'in büyük sayıda İslâmiyet'i kabul etmesinde ve daha az vergi ödemek isteyen arazi sahiplerinin artmasında yatıyordu. Haccâc'ın bulduğu çare, mevâliyi kendi topraklarına göndermek ve bütün Müslüman arazi sahiplerinden tam vergi almaktı. Bu tedbir huzursuzluk yarattı ve işlemedi. II.Ömer, *harac* diye adlandırılan çok yüksek vergiden muaf tuttuğu Müslüman arazi sahiplerine *öşr* tarhederek güçlükleri yenmeye çalıştı. Bir vergi ile vergilendirilmiş toprakların Müslümanlara geçmesi Hicri (719) yılından sonra dikkate alınmayacaktı. Bundan böyle Müslümanlar kanunî mecburiyet sayesinde bu toprakları ancak kiralayabiliyorlar ve o zaman bunun için *harac* ödemeleri gerekiyordu. Ömer, mevâliyi sakinleştirmek için onlara ordugâh şehirlerinde yerleşme izni verdi ve aynı zamanda onları harac ve cizye'den muaf tuttu. Böylece harac ve cizye Müslüman olmayan arazi sahiplerine uygulanan bir nevi arazi vergisi haline geldi. Mevâli, Horasan hariç hâlâ Arap savaşçılarından daha düşük ücret alıyorlardı. Ömer, mevâliye de Suriye'deki

Araplar'ın düzeyinde eşleri ve çocukları da dahil aylık ödenmesini kabul etmişti ki, bu her yerden yüksekti. Bu tedbirler, kalabalık halde çalıştıkları idarî görevlerden çıkarılan Zımmîler'e karşı çok sert olan rejime yenilerini ekledi. Diğer taratan Zımmîler, kanunun onlara empoze ettiği sosyal ve malî külfetler altına zorla itildiler.

II. Ömer'in reformları masrafları arttırdı ve gelirleri azalttı. Onun idarî işlerde Zımmîler'i çalıştırmayı kabul etmeyişi karışıklıklara sebep oldu. Halefleri II. Yezîd (720-724) ve Hişâm (724-743)'ın devirlerinde, Emevîler'in yıkılmasından sonra da uzun zaman bazı değişikliklerle devam eden yeni bir sistem ortaya kondu. Doğu geleneği Hişâm'ı yalnız vergilerin toplanmasıyla ilgilenen istifci bir cimri gibi anlatır. Mevcut belgeler halifeliğin malî politikasının genel durumu hakkında bir fikir edinmemize imkân vermiyor. Bununla beraber Hişâm'ın başlıca üç eyalet valisi, Mısır'da Ubeydullah b. el-Habhâb, Irak'ta Hâlid el-Kasrî ve Horasan'da Nasr b. Seyyâr'ın politikaları hakkında bilgimiz vardır. Bunlar bize Emevî hilâfetinin son devir tablosunu çizmemize imkân vermektedirler. Yeni düzen kanunî temel üzerine kuruluyordu; buna göre harac arazi sahibine değil, araziye tarhediliyordu. Bundan böyle sahibinin dini yahut milliyeti ne olursa olsun harac arazisi bütün vergi yükünü taşıyordu. Halifeliğin başlangıcında meydana getirilmiş olan öşürlü arazi daha az vergi ile vergilendirilmeye devam edecekti, fakat arazi daha büyüyemiyecekti. Diğer taraftan Zımmîler cizye yahut arazi vergisi ödemek zorunda idiler. İslâmî hukukun dinî kaidesi haline gelmiş olan bu yeni sistem, eyalet valilerinin yanında bulunan ve araştırma ve sayımla vazifeli malî işleri yürüten memurlar tarafından yeni gelir kaynakları

bulmak gayesiyle kuvvetlendirildi.

Hişâm'ın ölümünden sonra Arap İmparatorluğu süratle çökmeye başladı. Kabileler arasındaki mücadelenin şiddetlenmesi, Şiî ve Hâricî muhalefetin yıkıcı bir hal alması sebebiyle 744'ten itibaren merkezî hükümetin yetkileri artık Suriye'de bile tanınmıyordu. Emevî halifelerinin sonuncusu olan II. Mervân (744-750) akıllı ve muktedir bir halife idi, fakat hânedanı kurtarmak için çok geç kalmıştı.

Emevî iktidarının sona ermesi Hâşîmiyye adı verilen bir parti tarafından süratlendirildi. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Ebû Hâşim adında ve Muhtar ile savaşmış olan oğlu, mevâlinin yardımıyla müfrit bir Şiî topluluğunun başına geçmişti. 716 yılında vâris bırakmadan ölümünde bütün haklarını, Hz. Muhammed'in amcalarının birinin soyundan gelen Muhammed b. Ali b. el-Abbâs'a vasiyet etmişti. Teşkilat Muhammed'i reisliğe kabul etti ve o da böylece propaganda ve ihtilâl faaliyetini kontrolü altına aldı. Onun esas faaliyet merkezi 670 yılına doğru Basra ve Kûfe'den gelip yerleşen Arap kolonilerinin bulunduğu Horasan'da idi. Hâşimîler yeni muhite yayılmış olan kabile mücadelelerini oraya taşıdılar. Araplar sosyal ve iktisadî durumlarının kötülüğü yanında savaşçı İranlılar'ın arasında küçük bir azınlık meydana getiriyorlardı.

İslâm'ın gerçek liderlerinin Peygamber'in soyu olduğuna ve yeni bir adalet döneminin başlayacağına inananlara etkili bir şekilde hitap eden Hâşimî propagandası 718 civarında Kûfe'de tezgâhlandı. İlk önce Arap'tan Arap'a hitap ederken çok geçmeden birçok mevâliyi de cezbetti. Hidâş adı verilen propagandacı aşırı akideleri benimsedi ve başlangıçta bazı başarılar kazandı, fakat 736'da yakalanarak idam edildi. Muhammed b. Ali b. el-Abbâs onu ve

akidesini tanımadı ve Horasan'ın kontrol görevini sekizi Arap ve dördü mevâliden olan 12 kişilik bir heyetin yardımıyla Süleyman B. Kesîr adlı güneyli bir Araba verdi. Bunu, Muhammed'in öldüğü ve vasiyeti üzerine doğudaki teşkilat tarafından kabul edilen oğlu İbrahim'in geçtiği bir hareketsizlik devri takip etti. 745 yılında İbrahim, Iraklı bir mevlâ olan Ebû Müslim'i gizli ajanı ve propagandacısı olarak Horasan'a gönderdi. Ebû Müslim Arap ve İranlı halk, hattâ eski aristokrasi arasında hayli başarı kazandı. Orta sınıf Şîa arasındaki bazı memnuniyetsizlikler bir tarafa bırakılırsa Ebû Müslim'in liderliği genellikle kabul edildi ve 747'de Hâşimî ihtilâli açıkça ortaya çıktı ve Abbâsîler'in siyah bayrakları Horasan üzerinde dalgalanmaya başladı. Siyah genellikle Abbâsî hanedanının özel rengi olarak tanınır. Aslında siyah bayrak kullanılması, Arap İmparatorluğu'ndaki memnun olmayan halk arasında uzun zamandan beri mevcut olan Mesihî ve ledünnî kehanetlere uymak maksadına dayanıyordu. Abbasîler'den önce de başka isyancılar siyah bayrak açmışlardı. Abbasîler'in başarısı onun hânedanlarının alâmeti haline getirmiştir. Birkaç yıl içinde Abbasîler, Bizans'ta olduğu gibi uzak Çin'de de *"siyah elbiseliler"* adı altında tanındılar.

Bundan sonraki olaylar birkaç kelime ile özetlenebilir. Horasan'daki Arap kabileleri arasındaki mücadele, onların yeni harekete karşı başarılı bir mukavemetlerine engel oldu. Doğu'da yerleşmiş olan Ebû Müslim'in birlikleri batıya doğru taarruza geçtiler. Emevîler'in son askerî birlikleri Büyük Zab Savaşı'nda mağlup edildiler. Emevî Hanedanı ve Arap İmparatorluğu yıkıldı. Abbâsi partisi lideri İbrahim'in kardeşi ve halefi Ebu'l Abbas, Saffâh ünvanı ile halife ilan edildi.

V. İSLÂM İMPARATORLUĞU

"İyi bir yer, iyi bir zaman. Çünkü iyi Hârun'ur-Reşîd'in altın çağı yaşanıyordu.."

(Tennyson, Recollections of the Arabian Nights)

İslâm dünyasının başına Emevîler'in yerine Abbasîler'in geçmesi daha çok hânedan değişmesi olarak farzedilir. Fakat aslında bu İslâm tarihinde, Batı tarihindeki Fransız ve Rus ihtilâlleri gibi kesin bir dönüm noktasını ifâde eden bir ihtilâldir. O bir saray entrikasının yahut bir hükümet darbesinin neticesi değil, önceki idareden memnun olmayan halkın ileri gelenlerinin temsil ve izhar ettiği yoğun bir propagandanın, bir teşkilâtlanmanın etkin hale gelmesidir. Bu hareket; çoğu ihtilâllerde olduğu gibi yerleşmiş düzeni yıkmak isteyen genel arzunun birleştirdiği çeşitli menfaatlerin bir koalisyonudur. Zafer kazanılır kazanılmaz bu hareket birbirine karşı olan gruplara bölünmeğe mahkum oldu. Zaferi kazanan Abbasîler'in birinci vazifesi, kendilerini iktidara getirmiş olan hareketin hayal kırıklığına uğrayan aşırı kanadını ezmek oldu. İhtilâlin baş mimarı Ebû Müslim ve arkadaşları bertaraf edildi ve onların taraftarlarının kışkırttığı ayaklanma bastırıldı.

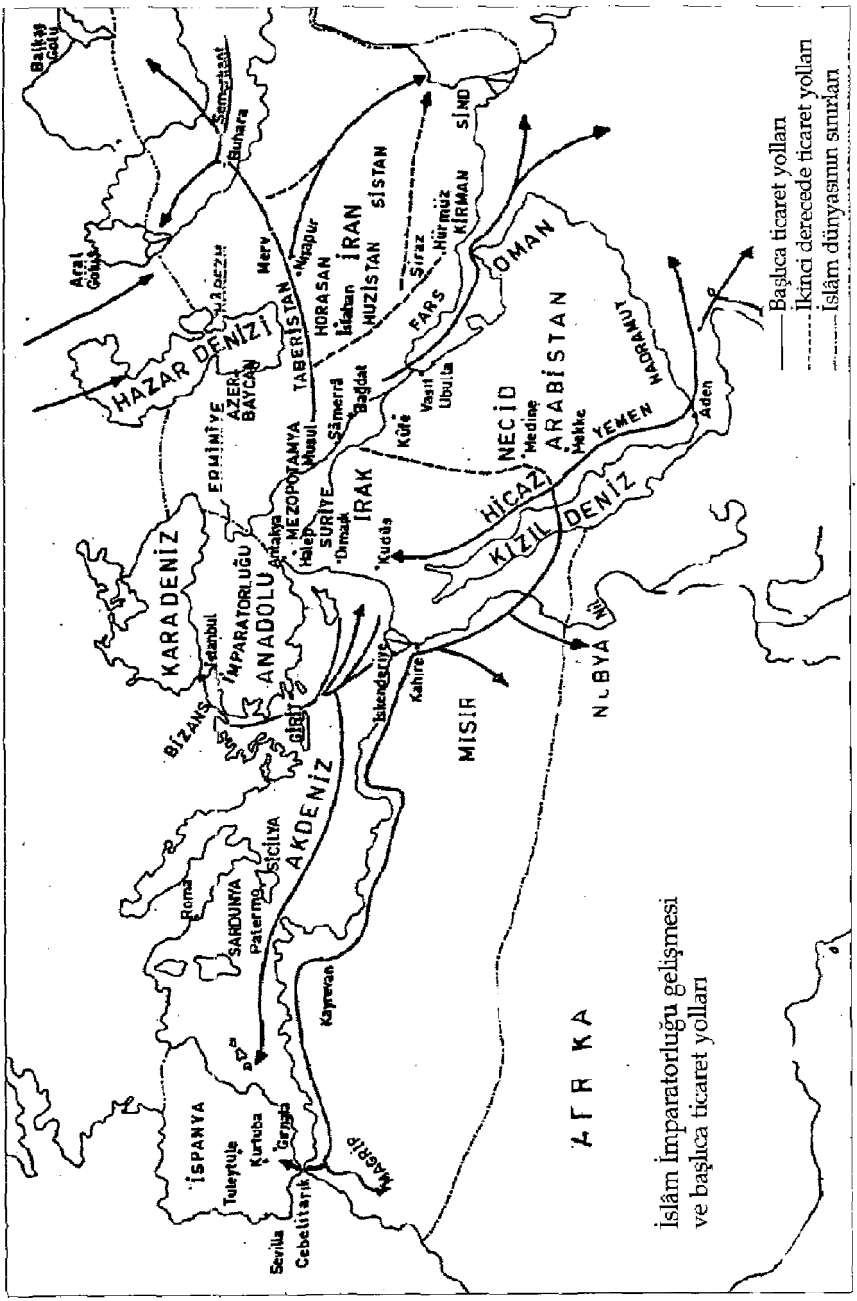
Bu ihtilâlin karakteri ne idi, ihtilâlciler kimdi ve neyi elde etmek gayreti içinde idiler? Gabineau ve diğerlerinin

ırkçı teorileriyle aldatılan XIX. yüzyılın Avrupalı müsteşrikleri Emeviler ile Abbasîler arasındaki mücadeleyi ve İslâm'ın başlangıcındaki bütün dinî ihtilafları Arabistan'ın Sâmîleri ile İran'ın Aryanîleri arasında ırkçı bir mücadele şeklinde izah etmekteydiler. Onlara göre Abbasîler'in zaferi, İranlılar'ın Araplar'a karşı kazandıkları zafer olup, iktidardan uzaklaştırılmış Arap hanedanının yerine İranlılaşmış İslâm perdesi altında yeni bir Pers imparatorluğunun geçmesi idi. Bazı Arap kaynakları bu görüşü desteklemektedirler. IX. yüzyılın büyük Arap müellifi Câhız, *"Abbâsoğulları İmparatorluğu İranlı ve Horasanlı, Mervanoğulları'nki ise Emevî ve Arap idi."* demektedir. Fakat yeni araştırmalar, ırkî ihtilâfların Emevîler'i çöküntüye götüren karışıklıklar içinde rol oynadığını, ancak ihtilâli harekete geçiren esas kuvvet olmadığını göstermiştir. İçlerinde kalabalık bir halde İranlı unsurun bulunduğu galipler, ne İranlı olarak zaferi elde ettiler, ne de Arap olarak düşmanlarından kurtuldular. İhtilâl ordusu bilhassa fatihler aristokrasisi içinde daha az kuvvette olan güneyli Arap kabilelerini içine alıyordu. Hareketin başlıca destekleyicisi olan mevâli yalnız İranlı değildi. Onun içinde Iraklılar, Suriyeliler, Mısırlılar ve kabile aristokrasisinin tamamen dışında kalmış olan Araplar da bulunuyordu. Batı eyaletlerinde Bizanslı eski bürokrat sınıfı gibi İranlı arazi sahibi olan *Dihkanlar* da Emevî idaresini benimsediler ve bu idarede önemli roller oynadılar. Devletçe her eyaletten istenen vergiyi tarhedip toplayan ve şüphesiz kendilerini bunun dışında tutan onlardı.

İhtilâlin hareket gücünü, imtiyazlı olmayan şehirli halkın sosyal ve ekonomik memnuniyetsizliğinde, bilhassa Araplar tarafından kurulan ordugâh şehirlerine sürülmüş

mevâliden tüccar ve zanaatkârlar arasında aramak lâzımdır. Emevî hanedanının idareci sınıfının meydana getirdiği Arap aristokrasisinin tek verimli faaliyeti olan fetih harplerinin durması tarihî bakımdan bu sınıfın lüzumsuzluğunu ortaya koymuştu. Yol, bir barış devri ziraat ve ticaret ekonomisi üzerine dayanan yeni bir sosyal nizâma açılıyordu. Bu düzenin kozmopolit idareci sınıfı, memurlar, tüccârlar, dükkâncılar, arazi sahipleri ve ulemâ, yani fakihler, vâizler ve Batı'daki rahiplere benzeyen diğer din adamlarının meydana getirdiği din bilginlerinden meydana geliyordu. Siyasî ehliyetsizlik, Araplar arasındaki anlaşmazlıklar ve bölünmeler, ihtilâlciler açısından vazifeyi çok kolaylaştırıyordu.

Hareketin mahiyeti, zaferi takip eden değişikliklerde gayet açık bir şekilde görülebilir. Bu değişikliklerin birincisi ve en göze çarpanı devlet merkezinin Suriye'den Yakın ve Orta Doğu'nun büyük kozmopolit imparatorluklarının geleneksel merkezi olan Irak'a nakli idi. Birinci Abbâsi halifesi Saffâh (750-754) hükümet merkezi olarak, Fırat'ın doğu yakasında bulunan küçük Hâşimiye şehrini seçti, ailesi ve muhafızlarıyla birlikte oraya yerleşti. Kısa bir müddet sonra merkez Anbâr'a nakledildi. İkinci Abbâsî halifesi ve birçok bakımlardan yeni idarenin gerçek kurucusu olan Mansûr (747), Dicle'nin sağ sahilinde ve Sasanî İmparatorluğu'nun eski başkenti Medâin'in harabeleri yakınında bulunan ve bu hânedanın daimi başkenti olacak olan yeni bir şehir kurdu. Eski şehrin taşlarını, resmi adı Medinetü's-Selâm (sulh şehri) olan yeni şehrin inşasında kullandı; fakat bu şehir daha ziyâde aynı yerde bulunan İran köyünün adıyla tanınmıştır: Bağdad. Mansûr bu şehri seçmek hususunda haklı sebeplere sahipti.

Başlıca ticaret yolları
İkinci derecede ticaret yolları
İslâm dünyasının sınırları
İslâm İmparatorluğu gelişmesi
ve başlıca ticaret yolları
HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
AKDENİZ
KIZIL DENİZ
ARABİSTAN
İRAN
İRAK
MISIR
LİBYA
İSPANYA
ANADOLU
İMPARATORLUĞU
HİCAZ
NECİD
YEMEN
OMAN
FARS
SİSTAN
HORASAN
TABERİSTAN
AZERBAYCAN
ERMİNİYE
SURİYE
SİCİLYA
SARDUNYA
BİZANS
Aral Gölü
Balkaş Gölü
Semerkant
Buhara
Merv
Nişapur
Hamadan
Rey
Bağdat
Küfe
Vasıt
Ubulla
Medine
Mekke
Aden
Hürmüz
Kirman
Sind
Musul
Sâmerra
Halep
Antakya
Kudüs
Dımaşk
Kahire
İskenderiye
Kayrevan
Fas
Tuleytule
Kurtuba
Cebelitarık
Sevilla
Roma
Palermo
İstanbul
İzmir

Çünkü şehrin kurulduğu yer, Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine elverişli bir kanalın yakınında bulunuyor ve bütün istikametlere giden yolların birleştiği bir kilit noktasını işgal ediyordu. Hatta Hindistan yolu da buradan geçiyordu. Şehrin kuruluşunu hikâye eden tarihçi ve coğrafyacı Ya'kubî, Mansûr'un bir yolculuğu sırasında Bağdad köyü yakınında durarak şöyle dediğini nakleder:

"Doğuda Dicle, batıda Fırat arasında bulunan bu ada dünyanın ticaret merkezidir. Vâsıt, Basra, Ubulla, Ahvâz, Far, Omân, Yemâme, Bahreyn ve bunların çevresinden Dicle'ye inen bütün gemiler burada demirlerler; Musul, Diyâr Rebî'a, Azerbaycan ve Ermenîye'den Dicle yoluyla, Diyâr Mudar, Rakka, Suriye ve diğer bölgelerden Fırat yoluyla, Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek gemilerdeki ticaret malları buraya getirilecek ve boşaltılacaktır. Cebel, İsfahan ve Horasan şehirleri halkı için burası bir geçiş yeri olacaktır. Seleflerimin ihmal ettiği bu yeri benim için saklayan Allah'a hamdolsun. İnşallah bu şehri inşâ edeceğim ve ömrümün sonuna kadar burada oturacağım; haleflerim de burada yaşayacaklar. Şüphesiz burası dünyanın en müreffeh şehri olacaktır."

Bağdad'ın merkezi, içinde halife sarayından başka devlet memurlarının evleri ve halifelerin Doğu'dan getirttikleri Horasanlı muhafız birliklerinin kışlalarının bulunduğu bir nevi kale tarzında yaklaşık olarak 4 km. çapında yuvarlak şehir görünümünde idi. Bu yuvarlak şehrin dışında süratle büyük bir ticarî metropol doğmuştur.

Hilâfet merkezinin değişmesinin sonuçları çok büyük olmuştur. İdarenin ağırlık merkezi, Akdeniz ülkesi olan Suriye'den sulanabilen zengin bir vâdi ve birçok ticaret yollarının kavşağı Irak'a geçiyordu. Bu geçiş, Bizans tesi-

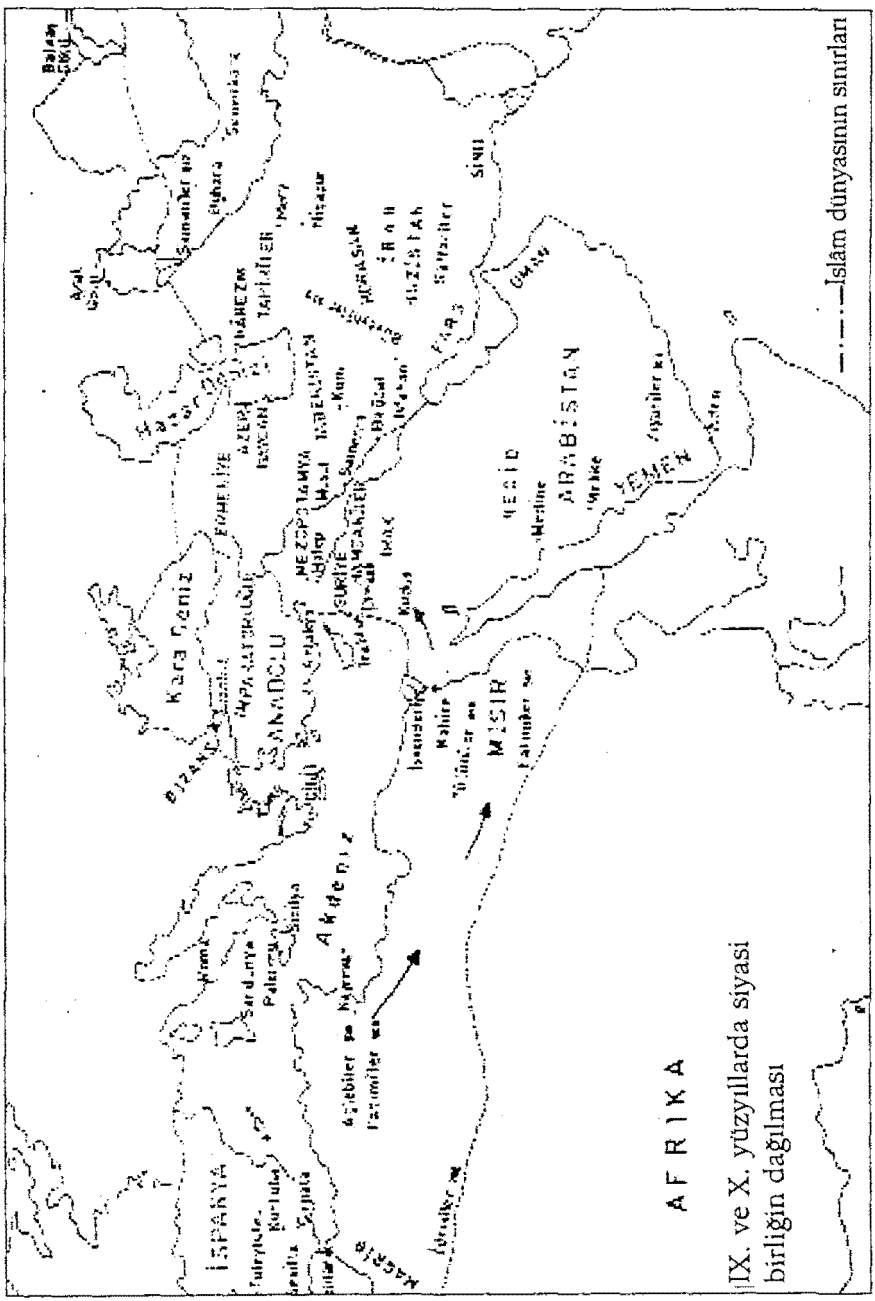
rindeki bir devletin, eski Doğu etkilerinin ve bilhassa devamlı olarak önemli ölçüde görülen İran etkilerinin bulunduğu geleneksel Orta Doğu imparatorluğu modeline dönüşmesini sembolize ediyordu.

Hanedanın değişmesi, Emevîler devrinde girişilen devlet teşkilatındaki gelişme seyrini tamamladı. Halife, Arap yönetici sınıfın arzusu hilâfına kabile şeyhliğinden otoritesi için ilâhî kuvveti temsil ettiği ileri süren mutlak bir hükümdar haline geldi. Muntazam askeri kuvvetlere dayanıyor ve iktidarını ücretli bürokrasi aracılığı ile yürütüyordu. Otoritenin bir unsuru olarak kuvvetin artan önemi Binbir Gece Masalları'nı okuyanların iyice tanıdıkları cellâdın Abbasî sarayında ön plana geçmesinde görülür. Yeni rejimde soy veya nesep yükselmeye yetmiyordu, sadece halifenin arzusu söz konusu idi. Arap aristokrasisinin yerini resmi hiyerarşi almıştı. Halifenin kudreti, aldığı yeni ünvanlarda kendini göstermektedir: O artık Halifet-u Resûlullah değil, doğrudan doğruya kudretini Allah'tan aldığını iddia eden Halifetullah idi. Aynı düşünce *"Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"* (Zıllullah fi'l-Arz) ünvanında da görülür. Dört halifeye ve Emevî halifelerine isimleriyle hitap edilir ve yanlarına rahatlıkla girilir iken, Abbasî halifeleri bir saray hiyerarşisinin teşrifatı ve debdebesiyle halktan ayrılmışlardı. Onlara ancak mabeynciler aracılığı ile yaklaşılabiliniyordu. Teorik olarak halife Şerî'at'ın hükümlerine uymak zorunda idi. Tatbikatta ise halifenin otoritesi üzerindeki bu kontrolün etkisi sınırlı olup, bu ancak ihtilâlle sağlanabilirdi. Abbasî hilâfeti ilâhî haklara ve askerî kuvvete dayanan despotik bir idare idi. Araplar'ın desteğine bağlı olmadıklarından dolayı Abbasîler Emevîler'den daha kuvvetli idiler ve bu yüzden ik-

nâ etmekten ziyade hükmediyorlardı. Diğer taraftan Doğu'nun eski despotik idarelerinden zayıftılar, çünkü yerleşik bir feodal sınıfın ve kökleşmiş bir din adamları zümresinin desteğinden mahrumdular.

Abbasî idaresi, Emevîler'in son devrinin gelişmiş bir şekli idi. Abbâsî halifesi Mansûr devleti teşkilâtlandırmakta Emevî halifesi Hişâm'a olan borcunu açıkça ifâde etmiştir. Fakat Sasanîler'in eski İran idaresi tarzının etkisi de gittikçe kuvvetli bir şekilde kendini hissettirmeğe başlıyordu. Abbasî uygulamalarının çoğu, o devre intikal etmiş olan Sasanî edebiyatından ve İranlı memurlardan öğrenilen Sasanî adetlerinin açıkca taklidi idi. Abbasî yönetimi artık ırkî ayrılık ve bir sınıf imtiyazına dayanmıyordu. İdareciler büyük ölçüde mevâliden oluşuyor ve bu zümre yüksek bir sosyal seviyeye sahip bulunuyordu. İdare bir takım *Dîvân* yahut vezirliklerden meydana geliyordu ki, bunlar arasında *Dîvânü'l-ceyş* (askerî işler), *Dîvânü'l-hatem* (mühür dîvânı), *Dîvânü'l-berîd* (posta ve haberleşme işleri) vs. sayabiliriz. Bu dîvânlarda çalışan memurlar vezirin üstün idaresi altında idiler. İslâm devletinde ilk defa Abbasîler ile ortaya çıkan ve muhtemelen İran kökenli olan vezirlik, bütün idarî teşkilatın başında bulunuyordu. Halifeden sonra gelen en önemli icrâ organı olması dolayısıyla geniş iktidara sahipti. İlk vezirlerden birisi Orta Asya'dan gelmişti; bu, kısa zaman önce Müslümanlığı kabul etmiş bulunan Hâlid el-Bermekî idi. Ondan sonra aynı aileden birkaç kişi, Hârûn'ur-Reşîd'in 803 yılında onları iktidardan uzaklaştırmasına kadar bu yüksek mevkii işgal etmişlerdir.

Eyaletlerde devletin otoritesi *emîr* yahut vali, *âmil* ya-

IX. ve X. yüzyıllarda siyasi birliğin dağılması

hut yüksek maliye memuru tarafından birlikte icra ediliyordu. Her biri bir askerî kuvvete ve bir kumandana sahipti. Bunlar eyaletlerde ortaya çıkan olayların raporlarını Bağdad'a göndermekle görevli *sâhibü'l-berîd*'in genel nezareti altında belirli bir noktaya kadar bağımsız idiler.

Orduda Arap birlikleri önemlerini kaybettiler. Daimî birlikler hariç diğerlerine ücret verilmemeğe başlandı. Çünkü ordu şimdi ücretli askerlerden, muvazzaf birliklerden oluşuyordu. Ordunun çekirdeğini halifeye bağlı Horasanlı hassa birlikler meydana getiriyordu; bunlar idarenin başlıca dayanağı idiler. *Arabü'd-Devle* (hânedana bağlı olan Araplar) adı verilen ve rejime bağlı olan Araplar'ın oluşturduğu diğer bir sınıf bir müddet için devam ettirildi, fakat çok geçmeden bunlar önemlerini kaybettiler. Daha sonra ordu arasına, çoğunluğunu Asyalı Türkler'in alındığı hususî bir eğitime tabi tutulan *Memlûkler* alınmağa başlandı.

Abbasîler iktidara dinî bir hareket sonunda geldiler. İktidarlarının dinî görünüşünü ortaya koymaya çalışarak halkın sevgilerini korumağa gayret sarfettiler. Başlangıçta din adamlarını ve fakihleri hoş tutmaları ve en azından halk arasında dinî kaidelere saygı gösterme hususunda ısrar etmeleri dikkati çekmektedir. Bir Arap tarihçisi şöyle demektedir: *"Bu hânedan dinî ve dünyevî kudretin birleştirildiği bir siyaset ile dünyayı idare etti; insanların iyileri ve dindarları dinî hislerle, diğerleri ise korku ile onlara itaat ediyordu."* Dinî teşkilât, Arap birliğinin parçalanmasıyla açılan gediği kapatıyor ve halkın sosyal ve etnik ayrılıklarını birleştirmeye hizmet ediyordu. Cemiyetin ve saltanatın dinî karakteri üzerindeki ısrar, sık sık ikiyüzlülük ithamlarına

yol açmıştır. Bir şâir şöyle diyor: *"İnşallah Mervânoğulları'nın zulmü ve adaletsizliği bize geri döner ve Abbâsoğulları'nın hakkaniyetli idaresi cehenneme gider."*

İhtilâlin getirdiği değişiklikleri açık bir şekilde Abbâsî İmparatorluğu'nun ekonomik hayatında görebiliriz. Sulanabilen büyük nehir vadilerinde yetiştirilen buğday, arpa ve pirinç, imparatorluğun önemli mahsulleri arasında yer alıyordu; hurma ve zeytin ise ikinci derecede önemli besin kaynakları idi. İmparatorluk zengin maden kaynaklarına da sahipti. Gümüş doğu eyaletlerinde, bilhassa Hindukuş bölgesinde çıkarılıyordu. Bir X. yüzyıl kaynağına göre burada kapitalist sistem çerçevesinde 10.000 maden işçisi çalıştırılıyordu. Altın batıdan, özellikle Nubya ve Sudan'dan geliyordu; bakır İsfahan çevresinden elde ediliyordu. IX. yüzyılda burada bulunan maden ocakları Orta Asya ve Sicilya'dan geliyordu. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde kıymetli taşlar da bulunuyordu. Basra Körfezi'nde bol miktarda inci elde ediliyordu. İnşaat kerestesi batı eyaletlerinde az bulunuyor, oranın ihtiyacının bir kısmı doğu eyaletlerinden sağlanıyor, diğer kısmı da Hindistan ve çevresinden ithal ediliyordu.

Abbâsîler sulama faaliyetine giriştiler, tarım yapılan araziyi genişlettiler ve bataklıkları kuruttular. Tarihçiler, verimin yüksek bir seviyeye çıktığını belirtmektedirler. İhtilâl köylülere çok geniş mülkiyet hakları ve âdil bir vergi sistemi getirdi. Bu sisteme göre vergi tesbit edilmiş sabit bir miktar yerine ürünün yüzdesi üzerinden alınıyordu. Fakat köylülerin hayat seviyesi hâlâ düşüktü ve onların durumları zengin tüccar ve arazi sahiplerinin spekülâsyonları ve büyük çiftliklerde köle işçilerin çalışmaya başlaması neticesinde daha da kötüleşti.

Bir Orta Çağ ansiklopedisi, endüstri ve zanaatları iki gruba ayırıyor: Birincisi insanın temel ihtiyaçlarını, ikincisi ise talî ve lüks ihtiyaçlarını karşılıyordu. Birincisi yiyecek, giyecek ve barınağı ihtiva ediyordu. İkincisi İslâm İmparatorluğu'nda daha çok gelişmişti. Kullanılan işçi sayısı ve üretim hacmi bakımından en önemli endüstri kolu, Emevîler devrinde başlıyan ve süratle gelişen tekstil idi. İhracat için olduğu gibi yerel tüketim için de her türlü mal üretiliyordu: Kumaş, elbise, döşemelik kumaş, halı, yatak takımları v.s. Keten kumaş, Dimyat, Tınnîs ve İskenderiye gibi üç önemli merkezde, Koptlar'ın önemli rol oynadıkları Mısır'da dokunuyordu. Pamuk, başlangıçta Hindistan'dan ithal ediliyordu; kısa zaman sonra Doğu İran'da yetiştirilmeğe başlandı ve batıya, İspanya'ya kadar yayıldı. Bizans ve Sasanî İmparatorluğu'ndan kalan ipek endüstrisi İran'ın Curcân ve Sîstân eyaletlerinde toplanmıştı. Hemen her yerde halı dokunuyor, ancak en iyileri Taberistan ve Ermenîye'den geliyordu. Endüstri kısmen devletin ve kısmen de özel teşebbüsün kontrolü altında idi. Emevî hilâfetinin sonlarından itibaren, halifelerin günlük ve merasim elbiselerinin, yüksek memurlara ve askerî kumandanlara ve şeref nişânesi olarak verilen hil'atlerin ve diğer elbiselerin yapıldığı *tirâz* atölye ve fabrikalarını devlet işletiyordu. Zanaatkârlar imal ettikleri malları, devletin tayin ettiği kimselere veya kendilerini finanse eden özel teşebbüse satmaya mecbur idiler. Bazı durumlarda zanaat erbabının belirli bir ücret aldıkları da görülür. Mısır'da IX. yüzyılda günde yarım dirhem verildiği tesbit edilmiştir.

Rivayete göre kâğıt ilk defa M.Ö. 105 yılında Çin'de imal edilmeye başlandı. 751'de Müslümanlar Ceyhun'un

doğusunda Çinliler'e karşı zafer kazandıkları zaman esirler arasında, İslâm dünyasında kâğıt yapımını başlatacak olan ustalar bulunuyordu. Hârûn'ur-Reşîd zamanında (786-809) kâğıt Irak'ta imal ediliyordu. Kâğıdın kullanılması kısa süre içinde Mısır'a (800) ve İspanya'ya (900) kadar yayılmasına rağmen imalat doğu eyaletlerinde devam etmekteydi. X. yüzyıldan itibaren Irak, Suriye, Mısır ve Arabistan'da, hattâ kısa zaman sonra da Kuzey Afrika ve İspanya'da imalata başlandığına dâir kesin deliller vardır. Semerkant, Bağdad, Dımaşk, Hamâ, Trablusşam, Kahire, Fas ve Valence çok meşhur kâğıt imalât merkezleri arasında sayılıyordu.

Diğer endüstri kolları seramik, madenlerin işlenmesi, sabun ve parfüm imalinden ibaretti.

İmparatorluğun kaynakları ve Avrupa ile Uzak Doğu arasındaki transit ticaret, içte düzen ve güvenlik, Emevî-ler'in fasılasız savaşları yerine komşu ülkelerle barışçı ilişkiler geniş bir ticarî hamleyi mümkün kıldı. İslâm İmparatorluğu'nun ticarî faaliyeti geniş bir sahaya yayılmıştı. Müslüman tüccarlar Basra Körfezi limanlarından Basra, Ubulla ve hattâ Aden ve Kızıldeniz limanlarından Hindistan, Seylan, Doğu Hindistan ve Çin istikametlerinde ticârî mallar sevkediyordu. Müslüman tüccarlar dönüşlerinde iç tüketim ve tekrar ihraç etmek için ipekli dokumalar, baharat, hoş kokulu maddeler, kıymetli ağaçlar, kalay ve diğer lüks maddeler getiriyorlardı. Hindistan ve Çin'e giden kara yolları Orta Asya'dan geçiyordu. Bir kaynak, Çin'den getirilen ticarî eşyayı şöyle sıralıyor: Hoş kokulu maddeler, ipekten mamul eşya, porselen, kâğıt, mürekkep, tavus kuşları, süratli atlar, eyer takımları, keçe, tarçın... Bizans İmparatorluğu'ndan gelenler: Altın para, al-

tın ve gümüşten yemek takımları, ilâç, cariyeler, oyuncaklar, kilitler, su mühendisleri, tarım uzmanları, mermer ustaları ve hadımlar... Hindistan'dan gelenler: Kaplan, panter, fil, panter derisi, yakut, abanoz, ceviz ve beyaz sandal ağaçları. Denizcilikten bahseden Müslümanlar'ın yazdıkları bazı rehberlerden açıkca anlaşıldığına göre, Müslüman denizciler Doğu denizlerini çok iyi tanıyorlardı. Zaten Arap tüccarları VIII. yüzyılda Çin'i ziyaret etmişlerdi.

İskandinavya'da, bilhassa İsveç'de İslâmî ticaretin en gelişmiş devri olarak bilinen VII. yüzyılın sonundan XI. yüzyılın başlarına kadar olan devreye âit üzerinde yazı bulunan binlerce Müslüman sikkesi bulunmuştur. Volga boyunda bulunan sikkeler, İslâm İmparatorluğu ile Baltık bölgesi arasmda Hazar Denizi, Karadeniz ve Rusya'dan geçerek geniş ticarî münasebetlerinin bulunduğunu zikreden yazılı kaynakları desteklemektedirler. Bu memleketlerden Müslümanlar kürk, deri ve anber satın alıyorlardı. X. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Arap coğrafyacısı Mukaddesî bize geniş bir liste vermektedir: "Samur kürkler, sincap kürkleri, kakumlar, tilki derileri, kunduz kürkleri, benekli tavşan derileri, keçiler, balmumu, oklar, kayın kabuğu, kürk kalpaklar, tutkal, amber, at derisi, bal, fındık, şahin, kılıç, zırh takımı, akçaağaç, köle, büyük ve küçükbaş hayvanlar..." Araplar'ın İskandinavya Yarımadası'na nüfûz etmeleri çok az ihtimal dahilindedir. Arap tüccarlarının, Hazarlar ve Volga Bulgarları aracılığıyla Rusya'dan kuzeyden gelmiş olan tüccarlar ile irtibat kurmaları muhtemeldir. Bundan başka Kuzey ile ticaretin önemi, en eski İsveç paralarının dirhem veznine dayanması ve İzlanda edebiyatında birçok Arapça kelimenin bulunmasından anlaşılmaktadır.

Araplar aynı zamanda Afrika ile de faal bir şekilde ticaretlerini devam ettiriyorlar ve bilhassa altın ve köle satın alıyorlardı. Batı Avrupa ile olan ticaret, fetihler esnasında durmuştu, fakat Yahudiler'in bu iki düşman dünya arasında irtibat kurmalarıyla daha sonra tekrar başladı. IX. yüzyıl başlarında yaşamış olan coğrafyacı İbn Hurdadbih, Güney Fransa'da Yahudi tüccarlarından bahseden bir pasajında şöyle demektedir:

"Onlar Arapça, Farsça, Yunanca, Frenkce, İspanyolca ve Slavca konuşurlar. Batıdan doğuya ve doğudan batıya kara ve deniz yoluyla seyahat etmektedirler. Batıdan hadımlar, cariyeler, erkek köleler, nakışlı kumaşlar, kunduz, zerdeva vs. kürkleri ve kılıçlar getiriyorlardı. Batı Akdeniz'in bir limanından gemilere biniyorlar ve Faramâ'ya geliyorlardı. Buradan ticarî eşyalarını 25 fersahlık bir uzaklıkta olan Kulzum'a kadar deve sırtında naklediyorlardı. Sonra Doğu denizini (Kızıldeniz) geçerek Kulzum'dan el-Câr ve Cidde'ye geliyorlardı ve buradan da Sind, Hindistan ve Çin'e gidiyorlardı. Bu sonuncu memleketten Kulzum'a misk, sarısabır, kâfur, tarçın ve bu ülkelerin diğer ürünlerini getiriyorlardı. Kulzum'dan Faramâ'ya gidiyorlar ve tekrar Akdeniz'e açılıyorlardı. Bazıları İstanbul'a kadar gidiyor ve mallarını Rumlar'a satıyorlardı; diğerleri de mallarını Frank Krallığı'na götürüyor ve orada satıyordu.

Bazen ticarî eşyalarını deniz yoluyla Antakya'ya ve oradan üç günlük yolda bulunan Câbiye'ye götürüyorlar ve buradan da Fırat yoluyla Bağdad'a, Dicle yoluyla Ubulla'ya, sonra Omân, Sind, Hindistan ve Çin'e kadar gidiyorlardı."

Endüstri genellikle malî sebeplerle devletin teşviklerini gördüğü halde ticaret bu tarzda bir kolaylık görmüyordu, hattâ yolların bakımı gibi ticareti geliştirecek husus-

larda bile devletin çok az yardımı oluyordu. Tüccarlar bürokrasiye karşı sabırlı bir mücadele vermek zorunda idiler. Devletin ekonomik faaliyeti önceleri hayatî gıda maddeleri üzerindeki spekülasyonu önlemekten -pek tesirli olmamakla birlikte- ve pazarlarda kullanılan ölçüleri, malların kalitesini kontrol eden *muhtesib*'i tayin etmekten ibaretti; sonraları doğrudan doğruya ticarete müdahale etti ve hattâ bizzat ticaret yapmak ve bazı maddeleri tekeli altına almak yoluna geçti.

IX. yüzyılda ticaretin gelişmesi ve büyük teşebbüslere girişilmesi bankacılık müessesesinin doğmasına zemin hazırladı. İslâm İmparatorluğu'nun ekonomisi başlangıçtan itibaren iki paraya dayanıyordu: İran parası olan gümüş dirhem doğu eyaletlerinde, Bizans parası olan altın dînar (denarus) batı eyaletlerinde kullanılıyordu. Paranın vezni dirhem için 2,97 gr. ve dînâr için de 4,25 gr. olarak devlet tarafından tesbit edilmişti. Bu iki paranın değerinin korunması için girişilen teşebbüslere rağmen, paranın yapıldığı madenlerin değerine göre kıymetleri değişiyordu. *Sarrâf* bütün Müslüman pazarlarında vazgeçilmez bir şahsiyet haline geldi. IX. yüzyılda sarrâf, sermaye sahibi zengin tüccarlara dayanmak suretiyle bankacı haline gelmiştir. O zaman merkezi Bağdad'da, şubeleri imparatorluğun diğer şehirlerinde bulunan bankaları ve çek ile kredi mektupları gibi gelişmiş sistemin varlığını biliyoruz. Bu sistem o derecede gelişmişti ki, Bağdad'da yazılan bir çek Fas'ta ödenebiliyordu. Doğu ticaretinin merkezi Basra'da her tüccar bir banka hesabına sahipti; çarşılarda ödemeler yalnız çekle yapılıyor ve para asla kullanılmıyordu. X. yüzyılda hilâfet merkezinde *"Zamanın Bankerleri"* adıyla bilinen müesseseler bulunuyordu. Bu bankalar

hükümete, henüz toplanmamış vergiler üzerine ipotek koyarak borç para veriyorlardı. Faizcilikle ilgili İslâm'da yasaklayıcı hükümler bulunduğu için, bankacıların çoğu Yahudiler ve Hıristiyanlardan oluyordu.

Ticaretin gelişmesi bu devrin düşünce ve edebiyatına aksetmiştir. Doğru bir tüccar, ideal ahlâkî bir tip olarak bize takdim edilmektedir. Hz. Muhammed'e atfedilen hadîslerde bu hususta şöyle denmektedir: *"Kıyamet gününde namuslu Müslüman tüccar din uğrunda şehit olanların safında yer alacaktır." "Doğru tüccar kıyamet gününde Allah'ın tahtının gölgesinde yer alacak." "Tüccarlar dünyanın habercileri ve Allah'ın denenmiş kullarıdır."* Zayıf bir ihtimal olmakla beraber Halife Ömer'in şöyle dediği ileri sürülüyor: *"Dünyada ailem için ticaret yaparken huzur içinde öleceğim çarşıdan daha güzel bir yer yoktur."* Meşhur Arap müellifi Câhız, *"Medhü't-tüccar ve Zemmameli's-Sultan"* adlı denemesinde, geçim vasıtası olarak ticaretin ilâhî bir tasvibe mazhar olduğu, Allah'ın Peygamber'i tüccar topluluğu olan Kureyş arasında seçmesinden belli olduğunu ifade etmektedir. Devrin edebiyatı dürüst ve ideal tüccarın portresini çizdiği gibi ticarete para yatıracak yerler hakkında da bilgi verir: Meselâ mücevher gibi yalnız zenginlerin alabileceği ve sınırlı bir talebe karşılık veren maddeler ile ancak belirli sayıda ve genellikle fakir olan âlimler sınıfına hitap eden kitaplara para yatırılmaması tavsiye edilir. Bu tavsiye pratik tecrübesi olan bir yazardan ziyade teori ile uğraşan birisinden gelmektedir; zira lüks, mücevherât ve tezyinatla ilgili maddelerle uğraşan tüccarların o devrin en zengin ve itibarlı kimseleri olduğu bilinmektedir.

Bütün bu ekonomik değişiklikler halkın sosyal ve etnik grupları arasında yeni ilişkilerin ortaya çıkmasına se-

bep olmuştur. Savaşçı sınıf hazineden artık pay alamıyordu; eski imtiyazlarını kaybetmişti. Arap tarihçileri, bu devirden itibaren kabileler arasındaki anlaşmazlıkları pek az zikretmektedirler. Halbuki kabileler arasında sükûnet hasıl olmamıştı; XIX. yüzyıl gibi geç bir devirde bile Suriye'de Kays ve Kelb kabilelerinden gelenlerin birbirlerini boğazladıkları görülmektedir. Tarihçilerin bu sessizliği, kabile aristokrasisinin umuma dair işlerde müdahale iktidarını kaybettiğini göstermektedir; bu aristokrasi artık büyük bir önem taşımıyan mücadele ve düşmanlıklarda kabile fertlerine tesir edemiyordu. Kabile fertleri Emsâr'ı terketmeğe başladılar; bazıları tam manasiyle terkedemedikleri bedevî hayatına dönüyorlardı, diğerleri taşrada yerleşiyorlardı. Böylece İslâmî şehir, fethedilmiş bölgelerde bir ordunun bulunduğu askerî garnizondan, içinde tüccarların ve zanatkârların karşılıklı yardım ve dayanışmaya dayanan bir teşkilât kurdukları ticaret merkezi haline geldi.

Fakat Araplar eski üstünlüklerini tamamen kaybetmiş değillerdi. Başlangıçta idarî teşkilatın yüksek mevkilerini işgal ediyorlardı; hanedan Arap olma gururunu hâlâ hissediyordu. Arapça idare ve ilim dili idi. Araplar'ın teorik üstünlüğü edebî ve fikrî hayatta, Arap olmayanların aynı haklara sahip olmalarını savunan *Şu'ûbiyye* hareketinin doğmasına sebep oldu. "Arap" kelimesinde önemli değişiklik olmaktaydı. Çünkü bu devirden itibaren Araplar, ırsiyete dayanan kapalı bir sınıf olmayı terkedip bir halk haline geldiler. Mevâli de sosyal bakımdan onlar tarafından tam bir Arap olarak kabul edildi. Horasanlılar'dan meydana gelen muhafız askerleri tamamen Araplaştırıldılar. Araplaştırma hareketi İran'ın batısındaki eyaletler-

de terhis edilen askerlerin etrafa dağılması ve şehirler ile civar köylerde Arapçanın üstünlüğü sayesinde hızlandı. Bu gelişme Mısır'da Koptlar ile Araplar'ın müştereken 831 yılında çıkardıkları isyanda açıkça görülür. Neticede Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'da yaşıyan Yahudi ve Hıristiyanlar bile Arapça'yı kullanmaya başladılar. Arap kelimesi, yalnız bedevîler için kullanılıyordu.

Aristokrasi yerini, zenginlerden ve bilginlerden meydana gelen yeni bir idareci sınıfa bırakmıştı; birinciler, menkul ve gayr-ı menkul büyük servete sahiptiler. Devlet memurları yalnız kendilerine verilen yüksek maaşlarla yetinmiyorlar, aynı zamanda ticaret, bankacılık, hem toprak sahibi ve hem de vergi toplayıcısı olarak toprağın işletilmesi sayesinde sınırsız imkânlardan faydalanıyorlardı. Bir kaynak, memur ailesinden bir gencin kendisine miras kalan 40.000 dinarı ticarete nasıl yatırdığını vermektedir: Bu paranın 1000 dinarı ile babasından kalan evini tamir ettirdi; 7000 dinarı ile cariye, ev eşyası, elbise ve diğer şeyleri satın aldı; 2000 dinarını güvenilir bir tüccara kendi adına ticaret yapması için verdi; 10.000 dinarı lüzumu anında kullanmak için sakladı. Kalan 20.000 dinar ile de günlük ihtiyaçlarını karşılamak için bir çiftlik satın aldı.

İmparatorluğun Müslüman olmayan halkı olan Zımmîler'in durumu hakkında birkaç kelime söyleyelim. Bunların statüleri, gerçekten müsamaha sahibi Müslüman hükümetlerin onlara karşı eşit bir şekilde davranmaları bazı yazarlar tarafından mübalağalı bir şekilde idealize edilmiştir. Hakikatte ise *zımmîler* ikinci sınıf vatandaş idiler; daha yüksek vergi ödüyorlardı, bazı sosyal haklardan mahrum idiler ve arasıra açıkça haksızlıkların kurbanı oluyorlardı. Buna rağmen onların durumu, aynı devirde

Batı Avrupa'da kiliseden ayrı düşünenlerin durumundan çok üstündü. Zımmîler dinlerinin icaplarını serbestçe yerine getirme hakkına sahiptiler, normal mülkiyet edinme hakları vardı. Çok sık olarak devlet hizmetine kabul edildikleri, hattâ yüksek makamlara çıktıkları görülmektedir. Zımmîler zanaat loncalarına kabul ediliyorlardı. İnançları için asla idam ve sürgün cezalarına çarptırılmıyorlardı.

Bu dikkate değer medeniyetin gerilemesinin ilk belirtileri siyasî birliğin yapısında kendini gösterir. Bazı isyanlara rağmen Mansûr'un imparatorluğu, Abbasî iktidarının zirvesi kabul edilen Hârun'ur-Reşîd (786-809) devrine kadar sarsılmaz gibi görünüyordu. İlk Abbasî halifeleri, kendilerini iktidara getirmiş olan İran aristokrasisi ile iyi geçiniyorlardı. İranlı Bermekî ailesi, bir vezir hanedanı olma sayesinde mühim bir rol oynadı. Hârûn'ur-Reşîd'in son yıllarında menşei ve ayrıntıları bilinmeyen bir takım şartlar bu aileye iktidarı, serveti ve hayatı kaybettirdi.

Hârûn'un ölümü ile uzun zamandan beri küllenmiş olan olaylar patlak verdi ve bu büyük halifenin iki oğlu Emîn ve Me'mûn arasında iç savaş çıktı. Emîn'in askerî kuvvetleri bilhassa merkezde ve Irak'ta bulunan kuvvetlerden meydana geliyordu. Me'mûn'un birlikleri ise İran'da bulunuyordu. Şüpheli delillere dayanan bir yoruma göre Me'mûn'un zaferi ile sona eren bu iç savaş Araplar ile İranlılar arasında bir millî mücadele idi. Bu iç savaş, önceki devrin sosyal mücadelelerinin bir devamı olması, İran ve Irak arasında millî olmaktan ziyade bölgesel bir çatışma şeklinde görülmesi kuvvetle muhtemeldir. Doğu eyaletlerinin yardımını sağlayan Me'mûn, bir an için merkezin Bağdad'dan Horasan'daki Merv'e naklini düşündü.

Şehrin, imparatorluğun can damarı olmasını tehlikeye düşüren bu düşünce Bağdad halkını Emîn tarafını tutmaya zorladı. Bağdadlılar şehirlerini istilâcılara karşı müdafaa ettiler. Me'mûn galip geldi, fakat Bağdad'ı merkez ve büyük ticaret yollarının kavşağı olma halinde tutmak akıllılığını gösterdi.

Bundan sonra İranlılar'ın aristokratik ve bölgesel arzuları mahallî hanedanlar yoluyla gerçekleşme imkanını buldu. Me'mûn'un kumandanlarından İran kökenli Tâhir 820 yılında bağımsızlığını ilan etti ve Doğu İran'da bir hânedân kurdu. Diğer İranlı hânedânlardan Saffârîler 867'de ve Sâmânîler 892 yılına doğru bağımsızlıklarını kazandılar ve İran'ın diğer bölgelerine de yerleştiler. İdare tarzları farklı karakterlere sahipti. Tâhirîler hânedânı, Arap-İslâm medeniyeti tesirinden çıkmaksızın bir hükümet kurmuş olan ihtiraslı bir kumandanın eseri idi. Saffârîler, İran kökenli bir halk hareketinin iktidarını temsil ediyorlardı. Halbuki Sâmâniler ile İran aristokrasisi kudretini ve eski imtiyazlarını kullanma hakkını elde etmişti.

Batıda siyasî çözülme daha erken başladı. Hilâfet merkezinin doğuya nakledilmesi batı eyaletlerinde merkezden kopmaya ve neticede otoritenin gevşemesine sebep oldu. 756'da İspanya, yerel bir hanedanın idaresinde tam anlamıyla bağımsızlığı kazandı. Aynı hareket 788'de Fas'ta, 800'de Tunus'ta tekrarlandı. Mısır 868 yılında Bağdad tarafından gönderilen Türk memlûkü Ahmed b. Tûlûn zamanında merkezî hükümetten ayrıldı; Ahmed bağımsızlığını kazanmayı ve Suriye'yi hakimiyeti altına almayı başardı. Tûlûnîler'in Mısır'da çökmesini başka bir Türk hanedanının ortaya çıkması takip etti.

Mısır'da bağımsız bir merkezin ortaya çıkışı ve çok defa Suriye'ye hakim oluşu Irak ile Suriye arasında, her iki sine de bağlı olmayan yeni bir bölge meydana getirdi ve Suriye çölünün Arap kabilelerine, Emevîler'in hilâfetten düşmesinden sonra kaybettikleri iktidarlarını tekrar elde etmenin çarelerini aramaya imkân hazırladı. Bu kabileler zaman zaman Suriye ve Mezopotamya'da iktidarlarını genişletmek fırsatını bulabiliyorlardı; askerî zaaf yahut karışıklık sıralarında şehirleri ele geçiriyorlar ve X. yüzyılda Musul ve Halep'te kurulmuş olan Hamdânîler gibi parlak, fakat geçici bedevî hanedanlar kuruyorlardı. Bir müddet sonra halife ancak Irak'ı doğrudan doğruya kontrolu altında tutabiliyordu. Diğer bölgelere gelince halife, arada sırada vergilerin ödenmesi, mahallî hanedanların Cuma hutbelerinde adının zikredilmesi ve paralarda adının bulunması şeklinde görülen bağlılıklara razı olmak zorunda kaldı.

Bağdad'ın bölgeden geçen ticaret yollarının kontrolünü elinde tuttuğu müddetçe siyasî parçalanma, ekonomik ve kültürel hayatın gelişmesine engel olamadı, hatta bu gelişmeye yardım bile etti denilebilir. Bir müddet sonra çok tehlikeli gelişmeler oldu ve halifenin otoritesi merkezde bile zayıfladı. Sarayın aşırı lüks düşkünlüğü ve bürokrasinin lüzumundan fazla ağır basması maliyenin bozulması ve paranın değerinin düşmesi şeklinde sonuçlandı. Daha sonra bazı maden yataklarının tükenmesi yahut istilâcılar tarafından işgal edilmesi durumu daha da ağırlaştırdı.

Halifeler, devletin arazilerini merkezî hükümete belirli bir para ödeyen ve kendi birlikleri ile memurlarının ma-

aşlarını veren bölge valilerine kiraya vererek bu duruma bir çare buldular. Bu "kiracı valiler" kısa zaman sonra imparatorluğun gerçek hâkimleri haline geldiler ve çabucak askerî şefler olarak ortaya çıktılar. Mu'tasım (833-842) ve Vâsık (842-847)'tan itibaren halifeler, kendi arzularına göre hassa birliklerinin ve muhafız alaylarının kumandanları üzerindeki bütün otoritelerini kaybettiler. Kumandanlar ve muhafız birlikleri genellikle Türk memlûklerinden meydana geliyordu. 935 yılında merkezde bulunan kumandanın üstünlüğünü göstermek için *Emirü'l-ümerâ*'lık makamı ihdas edildi. 945 yılında, Batı İran'da bağımsızlığını kazanmış olan İranlı Büveyhîler Bağdad'ı işgal ettiler ve halifenin otoritesinin son izlerini de silip süpürdüler. Bu tarihten itibaren halifelerin kaderi genellikle İranlı ve Türkler'den meydana gelen ve maiyetlerindeki birlikler sayesinde hüküm süren saray nazırlarının elinde kaldı. Her ne kadar halife hâlâ İslâm'ın, din ve devletin yahut daha doğrusu ikisinin karışmasından meydana gelen düzenin en üstün hakimi olarak kabul ediliyor ise de artık onun gerçek iktidarı ortadan kalkmış ve halife vali veya kumandan tayininde, sadece mevcut olan bir durumu resmen tasdikle yetinmiştir.

İSLÂM'DA MEZHEP İSYANLARI

Bir gün Bağdad'ın bir caddesindeki kalabalık arasında ilerliyordum; orada kalabalık yeni hareketin sevinç şarkılarını söylüyorlàrdı.

(Rimbaud, Les Illuminations)

Abbâsî hanedânının hilâfeti ele geçirmesini takip eden yüzyıllar boyunca Yakın ve Orta Doğu'nun süratli bir şekilde iktisadî gelişmesi, imparatorluğun sosyal bünyesinde kurulu düzene karşı memnuniyetsizlik hareketleri ve açık isyanlar haline gelen bir seri huzursuzluklara ve gerginliklere yol açtı. Bu hareketlerin kökeni ekonomik, sosyal ve bazen de milliyetçilik rengini taşıyordu. Sebepleri ve şartları farklı olmasına rağmen hemen hepsi dinî hareket olarak ortaya çıkıyordu. Bir memnuniyetsizlik yahut menfaat çatışması, İslâm'da vasıtası mezhep, aracısı misyoner ve lideri de Mesih yahut onun temsilcisi olan bir grup meydana getiriyordu. Fakat arkasında entrikacı kimselerin saf mü'minleri aldatmak için kendi gerçek maddî gayelerini gizledikleri bu sosyal hedefli dinî sapıklıkları paravana olarak vasıflandırmak, tarihi gerçekten saptırmak olacaktır. Medine'de doğan ve Doğu'nun eski monarşileri tarafından beslenen İslâm devleti teoride ve halkın anlayışına göre dinî temellere dayanıyordu. İktidarın ve kanunun kaynağı olan Allah tek ve

hükümdar yeryüzünde onun temsilcisi idi. İmam, kurulu düzenin resmî amentüsü, kült ise hüviyetinin ve birliğinin dış görüntüsü, bunları tasdik baştan savma olsa bile bağlılığın işareti ve yemini idi. Dinde doğru yol mevcut düzenin kabulü anlamına geliyordu; onu tenkit veya red sapıklık yahut dini terketme manasını taşıyordu.

Hem hükümet yapısında, hem de insanların duygu ve düşüncelerinde din ve devletin birbirinden ayrılamayacak bir şekilde iç içe olduğu bir toplumda din ve dinî tartışma, modern dünyada politikanın oynadığı rolü oynamakta idi. İtici gücü ne olursa olsun her hareket dinde bir maske değil, bu hareketi yöneten hırs ve tatminsizliklerin halkla ilgili ve sosyal terimlerle mecburî ve organik bir ifadesini arardı. Şüphesiz bazı istisnaları da vardı: Siyasî zayıflama sırasında saray ve askerî müdahaleler, iktisadî kriz esnasında da köylü isyanları ve şehirlerde karışıklıklar otaya çıkıyordu. Bu hareketler yer yer görülüyordu; onların ani ortaya çıkışlarının zaman, yer ve şartları bakımından sınırlı oluşları ve umumiyetle kötü organize edildikleri dikkati çekiyordu. Çoğunlukla tam anlamıyla şahsî bir mahiyet taşıyorlardı. Her seferinde bir grup sosyal düzene karşı teşkilâtlı bir meydan okuma şeklinde ortaya çıkıyor ve günümüzdeki bir siyasi partiye yönelindiği gibi bir dinî mezhepde ifadesini buluyordu.

Abbasî hilâfeti başlangıçtan itibaren bu tip tehditlere karşı koymak zorunda kalmıştı. 752 yılında, daha önce Emevî hanedanına bağlı olan Suriye'de bu hânedânın haklarına sahip çıkmak isteyen bir ayaklanma oldu, fakat kısa zamanda bastırıldı. Emevî partisi taraftarları bu hanedanın mesihî bir görünüşünden bahsederek Emevîler'in bir gün yeniden dünya dönerek adaleti tesis edecekle-

rine inanıyordu. Diğer taraftan çok geçmeden Şiîler, yerleşmesine yardım ettikleri yeni rejim tarafından aldatıldıklarını hayal kırıklığı içinde ilan ediyorlardı. Hz. Ali evladından Muhammed el-Nefs el-Zekiyye (temiz ruhlu Muhammed) halifelik iddiasıyla hükümete karşı gizli bir hareket hazırladı ve Kudüs'te kendisini Mehdî ilan etti. Filistin'deki başarısızlığından sonra Medine'de tekrar ortaya çıktı, fakat mağlup edildi ve 762'de öldürüldü.

Bunlardan daha önemlisi İran'da ortaya çıkan bir seri hareketlerdir ki, bunlar köken olarak Abbasîleri ortaya çıkaran harekete dayanıyordu. Abbasî ihtilâli Emevîler'e muhalif olan unsurların ittifakıyla meydana çıktı; bu unsurlar Arap ve İranlı Müslüman muhalifler ile İranlı aristokrasi ve aşağı sınıftan olan topluluklardan oluşuyordu. İhtilâlin başarıya ulaşmasından sonra ittifak bozuldu ve taraftarları başarısızlığın verdiği haya kırıklığı ile birbirleriyle olan eski mücadelelerine döndüler. Abbasî zaferinin asıl mimarı olan Ebû Müslim, ikinci Abbasî halifesi el-Mansûr tarafından öldürüldü. Hareketin diğer şefleri de aynı akibete maruz kaldılar. Halifeler, İranlılar ve bilhassa Horasanlılar'ın desteğinden faydalanmaya devam ediyorlardı, fakat Ebû Müslim ve benzerlerinin yerine aristokratik Bermekî ailesi iktidarı ele geçirdi. Bir kaç halife devrinde devlet idaresinde üstün bir rol oynadılar ve eski İranlı idareci sınıfın da hükümeti desteklemesini sağladılar. Halkın memnuniyetsizliği İran'ın çeşitli bölgelerinde köylülerin yardımıyla bir takım dinî hareketler şeklinde kendini gösterdi. Belirli bir noktaya kadar bu hareketler milliyetçi karakter taşıyordu, çünkü karşı çıktıkları rejim onlarca hâlâ Arap olarak telakki ediliyordu; muhalefet hareketinin altında yatan dinî ideoloji İran kökenli

idi, fakat Zerdüştî değildi. İran devletinin eski dininin gerçek taraftarları ve yönetici sınıfın mensupları idare ile bir süre için bütünleştiler ve ancak Me'mûn'un hilâfete geçişinden (813-833) sonra İranlı prensler Doğu eyaletlerinde bağımsız beylikler teşkil ederek istiklâl hususunda kendi hareketlerini başalattılar. Bu isyancıların dinî ilhamı, Sasanî monarşisine karşı aşağı ve orta tabakaların birleştiği İslam öncesi eski İran sapık düşüncelerinden geliyordu. Bunların en önemli mürşitleri IV. yüzyılda az kalsın Sasanî İmparatorluğu'nu yıkacak olan Mezdek idi. Her ne kadar Hüsrev Anuşirvan isyanı kanlı bir şekilde bastırdı ise de onun hatırası köylü halk arasında canlı olarak kaldığı gibi, doktrini de Emevîler devrinin sonunda başlayan ve Abbasî hilâfetinin başlangıcında da devam eden dinî hareketlerin oluşumunda önemli bir rol oynadı. Ebû Müslim'e ihanet eden halifelere karşı onun intikamcıları ve mirascıları olarak ortaya çıkan İranlı asiler de onun hatırasını canlı tuttular. Bu hareketler ilk zamanlar İran kökenli inanca bağlı kaldılar. Daha sonra Mezdek ve müfrit Şiî prensiplerinin birleştirildiği bir görüş ortaya attılar. Samimi Zerdüştîler ya bir kenarda sessiz kaldılar, ya da açıkça bir düşmanlık göstermediler.

Bunlardan ilk defa ismi geçen 749 yılına doğru Nişâbûr'da ortaya çıkan ve peygamber olduğunu iddia eden eski bir Zerdüştî Bihâferîd idi. Onun geçmişi hakkında, bir kaç yıl muhtemelen ticaret maksadıyla Çin'de kalmasından başka fazla bir şey bilmiyoruz. Ona karşı koyma, bu harekete ilgisiz kalan Müslümanlar'dan değil samimî Zerdüştîler'den ve bilhassa din adamlarından geldi. Bunlar Abbasîler'den Bihâferîd'e karşı yardım istedikleri gibi onun iki yıl içinde mağlup edilmesinde de önemli rol oy-

nadılar.

Ebû Müslim'in ölümü bir karışıklığa sebebiyet verdi. Taraftarları arasında çok müfrit olanlar umumiyetle onun ölmediğini, gizli bir yerde yaşadığını ve halkının arasına döneceğini iddia ederek bir seri köylü ayaklanmalarını kışkırttılar. 755 yılında büyük bir ihtimalle Nişâbûr taraflarında bir köyden gelmiş olan eski arkadaşlarından ve muhtemelen Mezdekî olan Sunbâz, Zerdüştîler'in ve Müslümanlar'ın bulunduğu doğu İran köylü sınıfını saflarına kazanan bir isyanın başına geçti. Hareket genişledi ve onun taraftarları bir çok şehri işgal ettiler. Arap kaynakları Sunbâz'ın taraftarlarının 90.000 veya 100.000'e ulaştığını belirtirler; fakat Mansûr'un ordusu onu yenmeye muvaffak oldu. İki yıl sonra Ebû Müslim'in ajanlarından İshak et-Türkî'nin idaresinde aynı şekilde bir isyan patlak verdi, fakat bu isyan da bastırıldı. İshak'a Türk denmesi, Orta Asya Türkleri'ne propagandacı olarak gönderilmesinden ileri gelmektedir. 767 yılında Ustâzsîs, Horasan'da imparatorluğun güvenliğini tehlikeye sokan bir isyan çıkarttı.

Diğer bütün isyanların çok daha tehlikelisi Mukanna'nın (Peçeli) isyanıdır. Mukanna, taraftarlarına inanmak icap ederse yüz ifadesini saklamak, yahut düşmanlarına göre de çirkinliğini göstermemek gayesiyle yüzünü bir peçe ile örtmeye alışmıştı. Mesleği çamaşır yıkayıcılığı olan sapık birisiydi. Propagandalarına Merv'de başladı. Hareket süratle Horasan'ı geçerek Orta Asya'ya kadar yayıldı. Buhârâ kısa bir zaman için onun sağlam bir dayanağı oldu. Bu hareketin Mezdek ve Ebû Müslim hareketleriyle benzerlikleri görülür. Sünnî Müslüman kaynakları

onu, kadın ve mülkiyet hususunda komünizmi tatbik ve propaganda ettiğini kaydetmekten geri kalmazlar. Mukanna isyanı, önceki isyanlardan daha uzun süreli ve tesirli oldu; kendisinden sonra da 776'dan 789'a kadar devam etmiştir.

Bu isyanların en ciddisi, geniş bir sahaya yayılması, devamlılığı, teşkilatlanması ve bütünlük arzetmesi bakımından Babek'in (816-837) isyanıdır. Babek, askerî ve siyasî sahada dikkate değer yeteneklere sahipti. Taraftarlarını büyük çoğunlukla köylüler meydana getiriyordu; zira o, büyük arazilerin ve toprakların taksim edileceğini vadediyor ve vadini de tutuyordu. Diğer bir Hurremîye mezhebine bağlı olan çağdaşı Mâzyâr, "köylülere, toprak sahiplerine hücum etmelerini, mallarını ve mülklerini yağmalamalarını emretti." Aynı zamanda basit bir köylü durumuna düşürülen ve eski günlerini hatırlayan Dihkanlar'dan ve İran'ın arazi sahiplerinden de faydalandığına dair ipuçları vardır. İsyanın merkezi, coğrafyacı Yâkut'un devamlı isyan ve karışıklıkların bir ocağı olarak belirttiği Azerbaycan idi. Diğer taraftan Kürt ve İranlı unsurların bulunduğu İran'ın güneybatısını ele geçirdi; kuzeyde Hazar Denizi sahillerine, batıda Ermeniye'ye ulaştı. Babek'in bir ara Bizans İmparatoru ile, ortak düşmanlarına karşı ittifak yaptığı zannediliyor. Kuzey ticaret yollarının kavşağında bulunması onu İslâm devleti için korkunç bir hasım haline getirdi. Yedi sene boyunca zafer ona gülümsedi. Me'mûn'un dört kumandanını mağlup etti. Mu'tasım'ın 833 yılında halife olmasından sonra imparatorluğun emniyetini sağlamakta meydana gelen gelişme daha düzenli bir askerî harekâta imkan verdiğinden Bâbekîler Azerbaycan'da tecrit edildiler ve hezimete uğratıldılar.

Zenc adıyla bilinen siyahî kölelerin 869-883 yılları arasındaki isyanı çok farklı bir karakter taşıyordu. İslâm cemiyeti kölelerin kullanılmasına izin veriyordu ve hâlâ bazı bölgelerde köleler kullanılıyordu. Siyah köleler Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi daha çok serbest ve yarı serbest köylüler ve zanaatkârlara bağlı olarak üretimin başlıca temelini teşkil etmiyorlardı. Köleler bilhassa hizmetçilik ve askerî işlerde istihdam ediliyorlardı; bu sonuncu durumda onlar "Memlûk" diye isimlendiriliyorlardı. Bunlar daha sonraları devlet işlerinde sözü geçen imtiyazlı bir sınıf meydana getirdiler. Bununla beraber bazı istisnaî haller de vardı; köleler maden ocaklarında, denizcilikte, bataklıkların kurutulmasında ve diğer önemli teşebbüslerde kullanılıyorlardı. Büyük kapitalist ve müteşebbislerden meydana gelen bir sınıfın yayılması tarım işlerinde çok miktarda kölelerin satın alınması ve kullanılması neticesini doğurdu. Köleler barakalarda barınıyorlardı. Yalnız bir arazi sahibi onlardan binlercesine sahipti. Bu kölelerin büyük bir kısmı Doğu Afrika'dan esir ve satın alma yoluyla temin edilen Zencîler'den yahut tabi devletlerden vergi karşılığında alınan kimselerden meydana geliyordu.

Doğu Basra tuzlalarında çalıştırılan çok sayıda köle bu kategoriye dahildi. Burada köleler, tarım yapılabilmesi için toprağı hazırlamak, tuzlalardan tuz elde etmek işlerinde zenginler tarafından çalıştırılıyorlardı. Köleler, sayıları 500 ile 5000 arasında değişen gruplar halinde çalışıyorlardı; 15.000 kişilik bir gruptan da bahsedilir. Onların yaşama şartları son derece kötü idi; ağır çalışma karşılığında çok kötü besleniyorlardı. Arap kaynaklarına göre onların gıdaları ekmek, irmik ve hurmadan ibaretti.

Afrika'dan yeni gelmiş olan kölelerin çoğu Arapça bilmiyorlardı; liderleri de onları anlamak için tercüman kullanmak ithiyacını duyuyordu. Muhtemelen Arap asıllı olan Ali b. Muhammed adıyla bilinen bir İranlı lider Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ediyordu. Binbir güçlükle hapisten kaçabildiği Basra da dahil, çeşitli bölgelerde bir çok başarısız isyan teşebbüsünden sonra Eylül 869 tarihinde köleleri ayaklanmaya sevkettiği güherçile ocaklarının bulunduğu bölgeye gitti. Meşhur tarihçi Taberî'nin belirttiğine göre Ali b. Muhammed kölelere yaşama şartlarının perişanlığını hatırlatarak onları *"Allah'ın köleleri kendisinin aracılığı ile bu durumdan kurtaracağına ve onlara zenginlik ve güzel evler verilmesi suretiyle hayat seviyelerini yükselmesini arzu ettiğine"* inandırdı. Bu son sözler, gerçek bir reform programı olmaktan uzak, köleliğin kaldırılmasını hedef almayan ve bir grup köleyi, durumlarını düzeltmek için isyana sevketmekle yetinen hareketin zayıflığını göstermektedir. Ali, esir ettiği Müslümanlar'ı taraftarlarına köle olarak vermeyi mümkün kılan zaferlerini kazandıkça vaatlerini yerine getiriyordu.

Bu yarı barbar hareket bile dinî ifade aramak bakımından İslâm cemiyetinin hâkim temayülünün yeteri kadar etkisi altında kalmıştır. Zencîler'in lideri her ne kadar Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ediyor ise de Şîa'ya bağlı değildi, fakat insanların en mükemmelinin, Habeşli bir köle dahi olsa, halife olacağı kabul eden eşitlikçi anarşist Hâricîler'in mezhebini benimsemişti. Bu hususta Hâricîler'in fikirleriyle uyuşan Zencî hareketi bütün diğer Müslümanlar'ı imansız gözüyle görüyor ve onların ele geçirildiklerinde köle haline getirilmesini yahut kılıçtan geçirilmesini kabul ediyordu.

İsyan birbiri arkasından yeni grupların katılmasıyla süratle gelişti ve daha sonra muhtemelen şehir ve köylerden kaçıp gelenlerle kölelerin sayısı oldukça arttı. Halife ordularının siyahî birlikleri de isyancılara katıldılar ve böylece asilerin silah ve talimli asker ihtiyacını karşıladılar. Diğer taraftan yağma imkanının doğması, komşu bedevî kabilelerin onlara destek olmasını sağladı. Bölgenin hür köyleri Zencîler'in liderlerinin tarafını tutup onu zahire bakımından desteklediler. Her ne kadar kaynaklar Ali'nin iki kumandanından birinin değirmenci, diğerinin de şerbetçi olduğunu bildirmekte iseler de şehirlerdeki gayr-ı memnunlar arasından bu hareketi destekleyenlerin bulunduğuna dair pek az işaret vardır.

Zencîler'in askerî harekâtı çok parlak oldu; halifenin birlikleri birbiri arkasından mağlup edildi ve böylece Zencîler yeni köleler, ganimet ve bilhassa silah ele geçirdiler. Ekim 869'da Basra'ya karşı hücuma geçtiler, fakat şehri zaptedemediler. Bu sırada Basra halkının bir karşı taarruzu püskürtüldü ve kısa zaman sonra Zencîler tuzlaların ortasında kuru bir bölgede el-Muhtârâ adı verilen yeni bir merkez kurdular. Onların idare tarzı hakkında maalesef hiçbir şey bilmiyoruz. Zencîler, 19 Haziran 870 tarihinde zengin ticarî liman olan Ubulla'yı ele geçirdiler ve şehri yağma ederek halkını kılıçtan geçirdiler. Serbest bırakılan kölelerle daha da kuvvetlenerek kısa zaman sonra İran'ın güneybatısını ve bu bölgede yer alan Ahvâz şehrini zaptettiler.

Bu hareket imparatorluk için ciddî bir tehlike halini aldı. Zencîler Güney Irak'ın Güneybatı İran'ın önemli bölgelerini hakimiyetleri altına aldılar, bir çok şehri zaptetti-

ler, merkezî eyaletin önemli şehri Basra'yı baskı altında tuttular ve Bağdad'ın güneydoğusundaki ulaşım yollarını işgal ettiler. 7 Eylül 871 tarihinde Basra'ya girdiler ve yerinde bir hareketle şehri yağmaladıktan hemen sonra geri çekildiler. Bu arada halife ordusunu mağlup ederek 878 yılında eski ordugâh şehri Vâsıt'ı zaptettiler. Ertesi yıl Basra'nın 17 mil yakınına kadar akınlarını devam ettirdiler; bu hareket onların başarılarının zirvesini teşkil eder. Halifenin kardeşi ve nâibi el-Muvaffak, büyük masraflar yaparak sefer hazırlığına girişti. 881 Şubat'ına kadar Zencîler'i zaptetmiş oldukları bütün yerlerden kovdu ve onları, merkezleri el-Muhtârâ'ya sığınmaya mecbur etti. Zencîler'in lideri, el-Muvaffak'ın aman ve ölümüne kadar belirli para verileceği teklifini reddetti. Uzun bir muhasaradan sonra 11 Ağustos 883 tarihinde el-Muhtâra teslim oldu. Aynı yılın Kasım ayında Zencîler'in lideri Ali b. Muhammed'in başı kesilerek mızrağa takılı olduğu halde Bağdad'a getirildi.

Ne İran'daki köylü ayaklanmaları, ne de Irak'ın güneyinde kölelerin isyanı İslâm tarihinde uzun müddet devam eden bir etkiye ve cemiyetin yapısanda gerçek değişikliğe sebep olmuşa benzemiyor. Yalnız birbiri arkasından ortaya çıkan başarısız ayaklanmalarda görüldüğü üzere derin bir memnuniyetsizlik ve anlaşmazlık bırakmıştır. Fakat imparatorluk halkının artan memnuniyetsizliği daha belirli ve tesirleri daha devamlı başka bir harekette ifadesini bulacaktı: Bu Şîa'nın bir kolu olan İsmâilî hareketidir. İslâm'ın ilk devirlerinde bir Arap partisi olarak ortaya çıkan Şiîliğin, mezhep haline gelişini ve Abbasîler'in iktidara geçişinde oynadıkları önemli rolü görmüştük. Abbasî hareketinin başarısı, Muhammed b. el-

Hanefiyye neslinden halifelikte hak iddia edenlerin sonunu getirmiştir. Bu tarihten itibaren Şîa şefleri Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma vasıtasıyla Hz. Ali soyundan geliyorlardı. Halifelikte hakları olduğu savunan bu kimseler *İmam* adı altında tanınıyor ve onların Şiî taraftarlarınca tek meşrû halife olarak kabul ediliyorlardı. Fakat onların savundukları güç, Abbasîler'inkinden daha kuvvetli idi. Tanrı'nın ilhamına mazhar olan Şiî imamı, kendisinin yanılmayacağını iddia ediyor ve emirlerine kayıtsız şartsız itaat edilmesini istiyordu.

765 yılında İmam Ca'fer'in ölümü üzerine taraftarları, onun halefi olarak oğulları Mûsâ ve İsmâîl'i destekleyen iki gruba ayrıldı. Mûsâ'nın taraftarları, onun soyundan gelenleri Hz. Ali'den itibaren 12. imama kadar tanıdılar. Mûsâ, esrarengiz bir şekilde ortadan kayboldu ve dönüşü taraftarlarınca hâlâ beklenmektedir. Mûsâ soyundan gelenleri imâm olarak tanıyanlar, Sünnî İslâm doktrininden pek az farklı olan inanç sistemlerinde mutedil görünürler. Bir Fransız bilimadamı onları, Abbasî halifelerine karşı *"Tanrı'nın gazabı"* olarak gayet güzel bir şekilde tarif etmiştir.

İsmâiliye partisinin gelişmesi tamamıyla farklıdır. Bu grup daha önceki hareketin aşırı ve ihtilâlci karakterini tevarüs etmişti. VIII. ve IX. yüzyılın başlangıcı ihtilâlin hazırlık safhası olarak kabul edilebilir. Bu devrede İsmâîl, oğlu Muhammed ve onların sadık taraftarlarından bir grup mezhebin propaganda ve yapısını teşkilâtlandırmaya çalıştılar. Onların fikirleri Sünnî Müslümanlar'ınkinden oldukça farklıdır ve Yeni Platoncular ile Hintliler'in birçok prensibini ihtiva etmektedir. Mezhebin gizli dok-

trini yalnız kendi taraftarlarına mahsus toplantılarda yayılıyordu. Buna göre *Kur'ân*'ın her ayeti iki mânâ taşıyordu: Biri dış ve edebî, diğeri gizli ve yalnız öğretimle anlaşılanıdır. Mezhebin gizli fikirleri masonik bir hiyerarşi vasıtasıyla yayılıyor ve ancak hiyerarşinin en yüksek noktasına ulaşana mezhebin bütün sırları veriliyordu. Bu gizli örgütlenme, Abbasî idaresinin göz açtırmamasına rağmen mezhebin devam etmesini ve devamlı olarak yayılmasını sağladı. Mezhebin reisi olan imam, mezhebin asîl reisi İsmail vasıtasıyla Hz. Ali soyunun dinî yanılmazlığına sahipti. Bazı durumlarda imam bu gücünü başka bir şahsa manevî bir şekilde intikal ettirebilirdi. Böyle durumlarda bu şahıs tam manasıyla olmasa bile, kısmen imamın manevî gücüne sahip, güvenilir bir kimse veya vekili oluyordu.

X. yüzyılın başında imparatorluğun içinde bulunduğu sosyal buhran en yüksek noktasına erişmişti. Mağlup edilen köylülerin ve kölelerin memnuniyetsizlikleri devamlı bir şekilde artarken, şehirlerde de işçiliğin ve sermayenin toplanması büyük miktarda gayr-ı memnun proleteryanın doğmasına zemin hazırladı. 920-921'de Vezir'in aldığı mâlî tedbirler Bağdad'da ekmek baskınlarına ve imparatorluk sathında hoşnutsuzluğun artmasına sebep oldu. Bunların dine karşı tutumları, devrin bir şâirinin mısralarında açık bir şekilde görülür:

"Ben iflasta iken yemin ederim ki, Allah'a dua edemem,
Bırakalım da Şeyh el-Celîl ve Fâ'ik O'na dua etsin,
Niçin dua edeyim, servetim, güzel evim,
Atlarım, koşum takımlarım, altın kemerlerim nerede?
Bir karış toprağım bile olmazken,
Eğer dua edersem ikiyüzlülük etmiş olurum."

Bütün bu unsurların üstünde İsmailî propagandacıların fikirleri süratle yayılıyordu. İsmailî mezhebini kabul edenler, yazılarında mezhebin sosyal teorilerini fazla açıklamazlar. Sünnî din âlimlerinin reddiyelerinden açık bir şekilde anlaşıldığına göre, kurulu düzene karşı ortaya atılan tehdit, dinî olmaktan ziyade sosyal idi. El-Bağdâdî bu hususta şu bilgiyi vermektedir:

"Bunun gerçek yönü basit bir şekilde şöyle anlatılır: Onların efendileri (Muhammed) onlara nimetlerden zevk almayı yasakladı ve kalplerini anlaşılmaz gizli bir varlığın korkusu ile doldurdu. İşte varlığına inandıkları Tanrı budur. Onlara, öldükten sonra dirilme, yaptıklarının karşılığını görme, cennet ve cehennem gibi varlıklarına aslâ şahit olamıyacakları şeyleri bildirdi. Böylece onları kendisine bağladı ve yaşadığı sürece kendisine, ölümünden sonra da haleflerine köle haline getirdi. Onların her türlü imkânlarından faydalanma hakkını kendisine tanıyordu. Çünkü şunu ileri sürüyordu: 'Sizden bunun için akrabama karşı göstereceğin dostluğun dışında hiçbir karşılık beklemiyorum.' (Kur'ân, LXIII, 23). Onun onlarla ilişkisi nakit para ödeme esasına, buna karşılık onların imamla ilişkileri ise kredi esasına dayanıyordu. Hiç bir zaman gerçekleşemiyecek gelecekteki bir vaat karşılığında onlardan gerektiğinde mallarını ve canlarını vermelerini istiyordu."

Bu vesikanın muhtemelen otantik olmamasına rağmen tehlikenin nasıl anlaşıldığını göstermesi bakımından yine de faydalıdır. İslâm ulemâsının en meşhurlarından Gazâlî *Kavâsımu'l-Bâtinîyye* adlı risâlesinde defalarca belirttiği gibi mezhebin esas tehlikesi, normal halka câzip gelmesinde yatıyordu.

Başlangıçta İsmailîler'in kabileler ve köylüler arasında

faal oldukları görülüyor; bununla beraber çok geçmeden şehir halkı ve bilhassa zanaatkârlar arasında büyük ölçüde taraftar buldular. İsmailîler muhtemelen İslâmî loncalar kurdular ve teşkilâtlarının vasıtası olarak onlardan faydalandılar. Yüzyıllar boyunca loncaların yapısı ve prensipleri İsmailî etkisinin izlerini taşıyacaktır. İsmailîliğe ve ona benzer mezheplere karşı muhaliflerince ortaya atılan bir iddiaya göre onlar kadın ve malda ortak kullanma fikrini kabul etmişlerdi. Arap kaynakları IX. yüzyılın ortasında Kûfe civarında bir İsmailî dâînin (propagandacının) faaliyetleri hakkında enteresan bilgi vermektedirler: "Bazı köylerin halkını kendi inancına kazandıktan sonra onları ağır vergiler, borçlar ve nihayet *ulfe* (birlik) mecburiyeti altına soktu. Bu mecburiyet bütün malların umumun istifâdesi için belirli bir yerde toplanmasını ve hiç bir kimsenin diğerlerine karşı üstünlük sağlayacak şahsî eşyaya sahip olmamasını gerektiriyordu. Onlara *"mademki toprağımız var, yanımızda mal saklamaya ihtiyacımız yoktur."* düşüncesiyle teminat verdi. *"İşte bu imtihan vasıtasıyla sizin nasıl hareket edeceğinizi öğreneceğiz."* diyerek taraftarlarını disiplin altına alıyordu. Taraftarlarını silah satın almaya ve mücadeleye hazırlanmaya teşvik ediyordu. Misyonerler her köyde güvenilir bir adamı, halkın elinde bulunan koyun, sığır, mücevher ve diğer ihtiyaç maddelerini toplamakla görevlendirmişlerdi. Tek bir fakir yahut sakat kalmamak üzere açlar doyuruldu ve çıplaklar giydirildi. Herkes, toplumda bulunan rütbeler sebebiyle bir üst sınıfa geçmek için vazifesini süratle yapıyordu. Kadınlar örgü örerek kazandıkları, çocuklar kuş kovalayarak aldıkları parayı bu sebeple ona ödüyorlardı. Kimsenin elinde kılıç ve silâhtan başka malı kalmamıştı. Bu dü-

zen herkes tarafından kabul edilip iyice yerleştikten sonra misyonerlere, erkeklerle bir arada bulunmaları için bütün kadınları bir araya toplamalarını emretti. İmâma göre gerçek dostluk ve kardeşlik bu idi."

İsmailî kaynaklarında böyle bir uygulamanın delili yoktur. Komünizm suçlamasının, İsmailîler'in kadına daha yüksek bir mevki vermekle gösterdikleri serbestliğin neticesi olan sosyal özlemlerinden ileri geldiği muhtemeldir.

Hareket X. yüzyılın başlangıcında açığa çıktı. 901 ve 906 yılları arasında Karmatîler adıyla bilinen bir gruba mensup İsmailî silâhlı çeteleri Suriye, Filistin ve Kızey Mezopotamya'yı yağmaladılar ve dehşete verdiler. Kaynaklar İsmailî işgali sırasında Hıms'da vaaz veren bir vâizin söylediklerini kaydetmişlerdir: *"Tanrım bize, beklenilen, Mehdî, zamanın efendisi, mü'minlerin emiri olan halife ile doğru yolu göster. Tanrım yeryüzünde adalet ve eşitliği sağla, onun düşmanlarını kahreyle. Tanrım onun düşmanlarını kahreyle."*

Bahreyn bölgesindeki (bugünkü el- Hasâ) Karmatî hareketi çok daha önemli idi. Burada arazi, ihtilâlci hareketlere müsaitti ve bölge çevreden soyutlanmıştı; giriş çıkış çok zordu. Çok karışık bir nüfusa sahipti ve Zencî isyanının kalıntıları da bunlar arasında bulunuyordu. X. yüzyılın başlarında Karmatî misyonerleri bölgede hâkim güç oldular ve merkezî hükümetin temsilcilerini kovdular. Onların kurdukları rejim hakkında maalesef çok az bilgiye sahibiz. Bu konudaki bilgimiz bölgeyi ziyaret eden iki İsmailî seyyahın yazdıklarından kaynaklanmaktadır. X. yüzyılın ikinci yarısında bu havaliye gelen birincisi, Karmatî devletini bir nevi oligarşik cumhuriyet olarak göster-

mektedir. Müstebit hükümdar, kendisiyle denk olanlar arasında ilk sırayı işgal ediyor ve yakınlarından meydana gelen bir komitenin yardımı ile devleti idare ediyordu. Bu durum XI. yüzyılda Bahreyn'i ziyaret eden ve Karmatî cumhuriyetinin müreffeh bir hayat yaşadığını nakleden İranlı bir İsmailî tarafından teyid edilmektedir. Merkez Lahsâ'da, 20.000'den fazla silâh taşıyacak durumda olan insan yaşıyordu. Halk, adalet ve eşitlikle hükmeden, kendilerine yumuşak ve alçak gönüllülükle davranan altı kişilik bir heyet tarafından yönetiliyordu. Oruç tutmuyor ve namaz kılmıyorlardı. Sünnî hacılar için özel olarak yalnız bir cami inşa etmişlerdi. Ülkede vergi adıyla para alınmıyordu (Birinci seyyah vergilerden bir çoğunu saymıştır). Yönetici heyet tarım işlerinin yürütülmesi için 30.000 köle kullanıyordu. Bir kişi fakirleştiği veya borçlandığı zaman, toplumun yardımları sayesinde eski haline geliyordu. Lahsa'ya gelen yabancı bir zanaatkâr yerleşmesi için gerekli parayı derhal alabiliyordu. Fakirlerin evlerinin tamiri devlet tarafından gerçekleştiriliyordu. Buğday devletin değirmenlerinde bedava öğütülüyordu. Ticarî muameleler, yalnız kendi aralarında geçen kâğıt para ile yürütülüyordu. Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar komite adına basılan paraları ortaya çıkarmıştır. Bu arkeolojik buluntular rejim hakkında iki seyyahın verdikleri bilgileri doğrulamaktadır.

İsmailîler'in başarı kazandıkları bölgelerden biri de 901 yılında bir misyonerin iktidarı ele geçirdiği Yemen idi. Buradan adamlarını Hindistan, Kuzey Afrika ve muhtemelen diğer ülkelere gönderdi. Kuzey Afrika'ya giden grup Tunus'ta büyük bir başarı kazandı. İmam Ubeydullah 908 yılında birinci Fâtımî halifesi olarak tahta geçti. Bu hânedan

iktidarı ele geçirmede belirli bir noktaya kadar Abbâsîler'in taktiğini kullandı; gizli olarak teşkilâtlandırılmış sapık bir mezhebin propagandasından yararlandılar ve iktidarı ele geçirmek için imparatorluğun uzak bölgelerinden birinde harekete geçtiler. Abbâsîler'den, birbirine bağlı iki noktada ayrılıyorlardı: Bunlardan birincisi Fâtımîler'in bütün İslâm dünyasına hâkim olamamaları, ikincisi de kendilerini iktidara getiren mezhebin reisi olarak kalmalarıdır.

Fatımî halifelerinin ilk üçü bir çok zorluklarla karşılaştıkları yalnız Kuzey Afrika'da hüküm sürdüler. Böyle ihtilâlci muhalif bir mezhebe bağlı olanların bir devlet ve bir hânedan kurmaları için farklı şartlar gerekiyordu. Başlangıçta bu uzlaşmaz kişiler İsmailî fikirleri yumuşattıkları ve bu inanca ihanet ettikleri için yeni halifeleri suçluyor ve onları istemiyorlardı. Daha sonra Fâtımîler aşağı yukarı aynı sebeplerle Bahreyn Karmatîleri ile anlaşmazlığa düştüler. Yeni hânedanın doğuya doğru yayılması, başarısız üç denemeden sonra 969 yılında Mısır'ı zapteden dördüncü halife Mu'izz tarafından gerçekleştirildi. Bu hareket, uzun zamandan beri Mısırlılar'ın direnişini kırmakla görevlendirilenlerin faaliyetleri ve özellikle bu işle vazifeli olanların çalışmaları sâyesinde hazırlanmıştı. Mısır'ın zaptını yeni rejim için gerçek bir tehlike meydana getiren Karmatîler ile anlaşmazlık takip etti. Daha sonra Karmatîler, Fâtımîler ile ittifaka yönelmiş görünmektedirler.

Mu'izz'e iki mühim şahsiyet hizmet etmiştir. Birincisi Avrupa kökenli bir memlûk olan kumandan Cevher, Mısır'ın gerçek fâtihidir. Fâtımîler'in merkezi yeni Kahire'yi ve el-Ezher Cami'ini inşâ ettirdi. Sünnîler'in hâkim oldukları daha sonraki yüzyıllarda bazı değişikliklere uğrayan

bu cami bugün bile İslâm dinî ve fikir hayatının başlıca merkezlerinden biri olarak ayakta duruyor. Diğer yardımcısı Bağdadlı Yahudi dönmesi Ya'kub b. Killîs, Mu'izz ile Tunus'ta tanıştı ve Mısır'ın zaptından önce ve sonra ona yardım etti. Mâlî konularda bir dehâ olan Ya'kub, hemen hemen Fâtımîler'in bütün saltanatları boyunca devam eden vergi sistemi ve idarî teşkilâtı organize etmiştir.

Fâtımîler, hâkimiyetlerini süratle Filistin, Suriye ve Arabistan'da yaydılar. Bir süre Bağdad Sünnî halifelerini güç ve etki bakımından geçtiler. Fâtımîler'in Mısır'daki en parlak devirleri Halife Mustansır'ın saltanatı (1036-1094) devresidir. Bu devirde Fâtımî İmparatorluğu, bütün Kuzey Afrika, Sicilya, Mısır, Suriye ve Batı Arabistan'ı hâkimiyeti altında bulunduruyordu. 1056-57 yılında bir Fâtımî kumandanı Bağdad'ı zaptetmeye ve Abbasî başşehrinde Fâtımî halifesinin hâkimiyetini ilân etmeğe muvaffak oldu. Ertesi yıl buradan çıkarıldılar ve bu tarihten itibaren Fâtımî iktidarı çökmeğe başladı. Çözülme önce sivil idarede görüldü ve bu Kahire'de tıpkı bir süreden beri Bağdad'da rakiplerinin maruz kaldıkları gibi otoriteyi ele geçiren askerî şeflerin ortaya çıkmasına yol açtı. Muazzam kudretleri ellerinden alınan ve emirlerin ellerinde kukla durumuna düşen halifeler, yavaş yavaş kendilerine bağlı olanların desteklerini de kaybediyorlardı. Fâtımî hakimiyeti, Mısır'da Sünnî mezhebi yeniden hâkim kılacak olan Selâhaddin Eyyubî tarafından sona erdirildi.

En parlak devrinde Fâtımî idaresi, Mısır'da daha önce hüküm sürmüş idarelerden bir çok bakımlardan farklı idi. Başta yanılmaz imâm, mutlak hükümdar, Allah tarafından seçilmiş bir âileye ilâhî arzu ile geçen ırsî hakla hüküm sürüyordu. Merkezî ve hiyerarşik bir tarzda olan

onun idaresi, dinî, askerî ve bürokratik olmak üzere üç temele dayanıyordu. Bunlardan son ikisi, sivil bir memur olan ve halife tarafından tayin edilen vezirin idaresinde bulunuyorlardı. Dinî kısım ise, siyasî bakımdan büyük nüfuz ve tesiri olan bir misyoner şefinin emrindeki muhtelif rütbelerdeki misyonerler hiyerarşisine dayanıyordu. Yüksek tahsil kurumlarının ve İsmailîye propaganda teşkilâtının sorumlusu olan bu bölüm modern tek partili diktatörlüklerde partinin yaptığı işlere benzer faaliyette bulunmuşa benzer. Propaganda kısmı bu sıralarda Bağdad Abbasî halifesinin ismen idaresi altında bulunan doğu eyaletlerine tam bir ajan ordusu gönderiyordu. Bu propagandanın tesiri çeşitli şekillerde görülüyordu. Irak'tan Hindistan sınırına kadar uzanan bölgelerde tekrarlanan isyanlar bu İsmailî ajanlarının faaliyet ve tesirlerini göstermektedir. Aynı zamanda İslâmî fikir hayatı, radikal aydın kesiminin İsmailî mezhebine bağlı olduğunu bir çok yollarla göstermektedir. Arap edebiyatının en büyük şâirlerinden Mütenebbî (ölm. 965) ve Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî (ölm. 1057) İsmailî fikirlerin tesiri altında kalmışlardır. Irak'ta İhvânü's-Safâ, bir ansiklopediciler hareketini organize etmiştir. Bunlar o zamanki bilginin bütün dallarını içine alan ellibir kadar eser meydana getirdiler. Bu eserlerde açık olarak İsmailî etkisi görülür. İhvânü's-Safâ'nın eserleri Hindistan'dan İspanya'ya kadar her tarafta okunuyor ve daha sonraki müellifler üzerinde büyük bir etki bırakıyordu. Bu eserlerin yayılması İhvânü's-Safâ üyelerinin idaresindeki yarı gizli çalışma gruplarının çalışmalarıyla gerçekleştiriliyordu.

Fâtımî devresi ticarî ve sanayî bakımından, Nil nehrinin yahut bazı askerî gruplaşmaların sebep oldukları birkaç

kıtlık müstesna müreffeh bir devir olmuştur. Başlangıçtan itibaren Fâtımî hükümetleri, imparatorluğun refahı ve kudretinin artması bakımından ticaretin önemini farketmişlerdi. Ya'kub b. Killîs, kendisinden sonra gelen hükümdarların da takip edecekleri ticarî hareketi başlattı. Fâtımîler'den önce Mısır ticareti sınırlı ve az kazançlı idi. Fâtımîler, tarım faaliyetlerini, endüstriyi ve Mısır mallarının ihracını teşvik ettiler. Diğer taraftan bilhassa Avrupa ile Hindistan arasında ticarî ilişkiler kurdular. Tunus'ta ortaya çıkmalarından itibaren İtalya'nın şehir cumhuriyetleri, özellikle Piza, Amalfi ve Venedik ile anlaşmalar yaptılar. Mısır'dan batıya büyük ölçüde ticarî eşya nakliyeliyor ve Mısır gemileriyle tüccarlar İspanya'ya kadar gidiyorlardı. Fâtımîler'in başlıca iki limanı, İskenderiye ve Trablusşam dünyanın önemli birer pazarı haline gelmişti. Fatımî donanması Doğu Akdeniz'in hâkimiyetini ele geçirmişti.

Fâtımîler doğuda Hindistan ile ilişkilerini artırdılar ve hâkimiyetlerini yavaş yavaş Kızıldeniz'in iki sâhiline kadar yaydılar. Yakın Doğu'nun Hindistan ticaretini Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e ve bilhassa Sudan sahilindeki büyük Fatımî limanı 'Aidhâb'a çevirdiler. Fatımîler'in Bizans ve İslâm devletleri ile olan ticaretleri fazla önem taşımıyordu. Mısırlı tüccarın gittiği her yerde bir İsmailî misyoneri onları yakından takip ediyordu. Kısa zaman içinde aynı fikirlerin tohumu İspanya ve Hindistan Müslümanları arasında da yeşermeğe başladı.

Fâtımî hilâfeti kendi ülkesinde zayıflamağa başlayınca hânedan ve mezhep arasında bağlar koparacak derece zayıfladı. Bu hilâfet daha bir müddet Mısır'da kukla hânedan olarak varlığını devam ettirdi ve sonunda da ortadan kaldırıldı. Fakat artık Selçuklu Türkleri'nin hâkimiyeti al-

tına giren Abbasî halifeliğinin doğudaki topraklarında ihtilâlci bir grup yeni bir hayatı başlatıyordu.

VII. ARAPLAR AVRUPA'DA

Bu büyük ve göz kamaştıran saraylar hangileridir?
Bu Elhamra beyim ve diğeri de cami.

(Romance de Abenamor)

İslâmiyet'ten önce Araplar tam anlamıyla denize yabancı değillerdi. İslâm'ın doğuşundan önceki yüzyıllarda Güney Arabistan halkları gemiler inşâ ederek Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'nda önemli sayılabilecek bir deniz ticaretini devam ettiriyorlardı. Fakat Kuzey Arapları ve bilhassa Hicâz, Suriye ve Irak sınırlarında yaşayanlar, deniz ve denizcilikle çok az irtibatı olan kara hayatı yaşıyorlardı. Büyük İslâm fetihlerinin en dikkate değer özelliklerinden birisi, fatihlerin denizcilik faaliyetine süratle alışmış olmalarıdır. Suriye ve Mısır sahillerinin fethini takip eden bir kaç yıl, Arabistan çöllerinin sakinlerine büyük harp filoları yapmak ve donatmak, Bizans'ın kuvvetli ve tecrübeli deniz filolarıyla karşı karşıya gelmek ve onları yenmek, halifeliğin yayılma ve emniyeti bakımından önemli şart olan Akdeniz'de üstünlüğü elde etmek için yeterli oldu.

Suriye ve Mısır'ın fethi ile Akdeniz'in uzun bir sahil şeridi, birçok liman ve denizci halkıyla Araplar'ın hâkimiyeti altına girmişti. Araplar, o zamana kadar yalnız Bizans'ın kara ordularıyla karşılaştıkları halde şimdi Bizans do-

nanmasının karşısına çıktılar. 645 yılında İskenderiye'nin denizden Bizans tarafından kısa süreli geri alınması onlara deniz gücünün önemi hususunda ilk tehlike işareti oldu. Müslümanlar buna çok çabuk cevap verdiler. Bir Müslüman donanmasının meydana getirilmesinin önemini ilk defa Halife Muaviye ile Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh anlamışlardır. Müslümanlar, Suriye sahil şehirlerinde olduğu gibi İskenderiye'de de, kara orduları kadar parlak zaferler kazanacak olan bir donanma kurarak bunu techiz ettiler. İlk büyük deniz savaşı 655 yılında Anadolu sahilleri açığında yapıldı ve ikiyüz gemiden meydana gelen Arap donanması sayıca kendisinden üstün olan Bizans donanmasını ağır bir yenilgiye uğrattı.

Abbâsîler'in hilâfet merkezini Suriye'den Bağdad'a nakletmelerinden itibaren merkezî hükümet Akdeniz'e daha az ilgi göstermeğe başladı. Fakat Mısır ve Kuzey Afrika'daki bağımsız Müslüman devletleri, bir uçtan diğer ucuna kadar Akdeniz'e hâkim olan donanmalarını uzun müddet devam ettirdiler. Rivayete göre belirli bir zaman içinde Mısır Fâtımî halifelerinin emrinde beşbinden fazla kaptan faaliyet halinde idiler. IX. yüzyıl boyunca önemli bir Müslüman ticaret filosu Akdeniz'de Müslüman limanlarını hem birbirlerine ve hem de kuzeydeki Hıristiyan limanlarına bağlıyordu.

Yeni kurulan harp filolarının ilk faaliyetleri, Doğu Akdeniz'de Bizans donanmasının başlıca üsleri arasında yer alan Kıbrıs, Rodos ve Girit adalarına karşı oldu. Arap tarihçilerinin verdikleri haberlere göre ilk halifeler deniz yoluyla yapılacak akınlar hakkında tereddüt ediyorlardı. Halife Ömer, kumandanlarına deve ile varamıyacakları yerlere gitmelerini yasak etmişti. Halife Osman, 649 yılın-

da Muaviye'nin Kıbrıs'a karşı sefer yapmasına istemiye istemiye izin vermiştir. Bunu Rodos ve Girit'in kısa süreli işgalleri takip etti. Emevîler devrinde Araplar kısa bir süre için Marmara Denizi'ndeki Kapıdağ (Cyzicus) Yarımadası'nı ellerinde tutmaya muvaffak oldular. Bu yarımada İstanbul'a karşı yapılan kara ve deniz hücumlarında harekât üssü vazifesini gördü.

Doğu Akdeniz'deki adaların işgali, çok daha önemli olan Sicilya'nın fethi hariç kısa süreli ve geçici oldu. Sicilya'ya karşı ilk akınlar Muaviye'nin girişimi ile Yakın Doğu ve Libya'dan yapılmıştır. Daha sonraki zamanlarda yapılan akınlar ise daha çok Tunus'taki üslerden geliyordu. 700 yılı civarında Pantellaria adasının zaptı Sicilya'nın fethine yardımca olmuştur. Fetih için ilk ciddi girişim 740 yılında Habîb b. Ebî Ubeyde'nin Sirakuza'yı muhasara etmesi ve vergiye bağlamasıyla gerçekleştirilmiştir; ancak onun Afrika'da Berberîler'in çıkardığı bir isyanı bastırmak için geri dönmek zorunda kalmasıyla bu girişim akamete uğramıştır. 752-753'de yapılan yeni bir akını, adanın Bizans yetkilileri ile bu sırada bağımsız olan Tunus hükümdarları arasında kararlaştırılan bir kaç ateşkesle kararsız bir barış devresi takip etti.

Sicilya'nın gerçek fethi 825 yılında başladı. Sebebi pek açık olmayan bir suçtan dolayı cezalandırılma tehdidi ile karşı karşıya kalan Bizanslı Amiral Euphemius, imparatora karşı isyan ederek adayı elegeçirdi. Bir müddet sonra imparatorun kuvvetleri karşısında yenilince Tunus'a kaçtı ve Ağlebî hükümdarı Ziyâdatallah'tan yardım isteyerek onu Sicilya'nın fethine teşvik etti. Ziyâdatallah, başlangıçta biraz tereddüt etti ise de 827'de 70-100 gemilik bir do-

nanmayı Sicilya'ya gönderdi ve bu donanma Mazara'ya çıkartma yaptı. Süratli bir ilerlemeden sonra istilâcılar bazı güçlüklerle karşılaştılar, fakat İspanya'dan maceracı bir grubun âniden gelişi ile bu güçlüklerden kurtuldular. Fetih hareketi yeniden başladı ve 831'de Müslümanlar, daha sonraki fetihlerde bir üs olarak kullandıkları ve İslâm hâkimiyeti boyunca başşehir olarak kalan Palermo'yu fethettiler. Müslümanlar ile Bizanslılar arasındaki çarpışmalar, karada ve denizde, Sicilya'da ve İtalya'da, Bizans'ın adayı terkettiğini belirten antlaşmayı imzaladığı 895-896'ya kadar devam etmiştir. Müslümanlar 843'te Messina'yı, 859'da Castrogiovanni ve 878'de de Sirakuza'yı zaptettiler. Aynı zamanda İtalya'ya çıkartma yaparak Bari ve Taranto'ya kısa bir süre için askerî birlikler yerleştirdiler. Müslüman akıncıları Napoli, Roma ve hattâ Kuzey İtalya'yı tehdide başladılar; Papa'yı iki yıl boyunca vergi vermeğe mecbur ettiler. 882-915 yılları arasında Garigliano'daki Müslüman garnizonu Campania ve Güney Latium'u tehdit altında tuttu. Bu garnizonun Sicilya'dan gönderildiği ve ihtiyaçlarının oradan sağlandığı düşünülebilir.

İslâm hâkimiyetindeki Sicilya, idarî ve siyasî bakımdan önce Tunus'a bağlı idi; Ağlebîler'in ortadan kaldırılmasından sonra adanın hâkimiyeti Fâtımîler'in eline geçti. Başlangıçta Sicilya valileri merkezî hükümet tarafından tayin ediliyorlardı; kriz devresinde de Palermo'nun ileri gelenleri tarafından seçilmişlerdir. Fâtımîler'in 972 yılında merkezlerini Mısır'a naklettikten sonra ada üzerindeki otoriteleri zayıfladı ve valilik Hasan b. Ali el-Kelbî'nin âilesi elinde babadan oğula geçer bir durum aldı. El-Kelbî âilesinin 1040'a kadar devam eden hâkimiyeti Sicilya'da İslâm tesirinin parlak devrini teşkil eder. Coğrafyacı İbn

Havkal, X. yüzyılda yalnız Palermo'da üç yüz camiin bulunduğunu belirtmektedir; bu, adadaki Müslüman nüfusunun çokluğunun açık bir delilidir. Diğer müellifler, daha sonraki yıllarda, maalesef günümüze pek az intikal etmiş olan Arap edebiyatı ve kültürünü övmektedirler.

Sicilyalılar ile Afrika Müslümanları arasındaki iç harp Kelbîler'in yıkılmasına ve adada birliğin sona ermesine zemin hazırlamıştır. Palermo'nun şehir ileri gelenlerinin meydana getirdiği bir meclis, adanın geri kalan kısmının da mahallî asîlzâdeler tarafından idare edildiği kısa bir devreden sonra, Güney İtalya'yı işgal etmiş olan Normanlar hücuma geçtiler ve Sicilya'nın büyük bir kısmını zaptettiler. I. Roger 1061 yılında Messina'yı elegeçirdi ve 1091 yılına doğru, hâlâ Müslümanların mukavemet ettikleri bazı ileri karakollar hariç, bütün adayı hâkimiyeti altına aldı. 1194 yılına kadar devam eden Norman hâkimiyeti devresinde kültürlü şehir halkının büyük bir kısmı Kuzey Afrika'ya ve Mısır'a göç etmiştir.

Araplar, doğuda fethettikleri memleketlerde tatbik ettikleri prensipleri hemen hemen Sicilya'da da tatbik ettiler. Arazi rejiminde ve toprağın taksiminde önemli sosyal değişiklikler yaptılar. Yaşayan Arapça yer isimleri kolonizasyonun yoğunluğunu göstermektedir. Aynı şekilde Sicilya şivesinde Arapça kelimelerin çokluğu, ziraî sahada fâtihlerin tesirini ortaya koyar. Araplar ada sâkinlerine portakal, dut, hurma, şeker kamışı ve pamuk yetiştirilmesini öğrettiler. Kurdukları sulama sistemi tarım alanlarının genişlemesine zemin hazırladı. Bugün bile adada ve bilhassa Palermo'da birçok çeşme kolayca farkedilebilen Arapça isimler taşımaktadırlar. Müslümanlar zamanında

inşâ edilen mimâri eserlerin hemen hepsi harap olmuştur. Yalnız adada yazılan Arapça kitaplardan bazı parçalar günümüze kadar gelmiştir. Sicilyalı Arap şâirlerinin en büyüğü olan İbn Hamdîs (ölm. 1132)'in eserlerinin kopyaları ancak İspanyolca ve Süryanice tercümeleri sayesinde elimize geçmiştir. Bu tahrip ve yok olmanın sebebi, kısmen kullanılan malzemenin dayanıksız olmasına, kısmen Normanlar'ın akınını müteakip kültürlü sınıfın adayı terketmelerine ve bilhassa fatih Normanlar'ın bizzat yaptıkları tahribata bağlanır.

Normanlar kısa zaman sonra buldukları kültürü benimsediler ve birçok Arap ve Müslüman unsurlarını saraylarına aldılar. Müslümanlara kıymet verdiğinden dolayı "dinsiz" diye tanınan II. Roger (1130-1154), Güney İtalya'daki seferlerinde Arap birlikleri ve kale kuşatma elemanlarından faydalandı ve mimarîde Arap-Norman üslûbunu meydana getiren Arap mimarlarını kullandı. Palermo'da kraliyet "Tirâz" atölyelerinde dokunmuş olan II. Roger'in şahâne merasim elbisesi kûfî hatla yazılmış bir Arapça yazıyı ve 528 (1133-1134) hicrî tarihini taşımaktadır. II. Roger, Arap geleneğine uyarak sarayında şâirleri bulunduruyordu. Daha sonraki yıllarda bir Müslüman antoloji müellifi, kralı metheden şiirleri toplamış ve şairleri bir imansızı övme zilletine düşmelerinden dolayı küçümseyerek *"Allah onları kızgın ateşlerle dolu cehenneme atsın"* duasında bulunmuştur. Arap coğrafyacılarının en büyüğü olan İdrîsî, abidevî eserini Roger'in sarayında yazmış ve bu eser Norman kralına ithaf edildiği için *Kitâb Ruccâr* (Roger'in Kitâbı) adıyla tanınmıştır. 1185 yılında Sicilya'yı ziyaret eden Endülüslü Müslüman seyyah İbn Cubeyr, II. Guillaume (1166-1189)'un Arapça okuyup yaz-

dığını söylüyor ve *"kral mühim işlerine varıncaya kadar Müslümanlara güveniyor ve onlara dayanıyordu; mutfak işlerini yürütenler, ... vezirleri ile mabeyincileri Müslüman idiler."* diye ilave ediyordu. Yine bu seyyah Palermo Hıristiyanlarının Müslümanlar gibi giyindiklerini ve Arapça konuştuklarını ilave etmektedir. Norman kralları hicrî tarih ve Arapça ibareler taşıyan paralar bastırmaya devam ettiler, hatta başlangıçta bu paralar Arap tarzında basılıyordu. Resmî kayıtların çoğu, saray kayıtları da dahil, hâlâ Arapça tutuluyordu.

Normanlar'ı takip eden Suab hânedânı devrinde Latince yavaş yavaş resmî dil olarak Arapça'nın yerini almıştır. Sicilya'da Arapça yazılan son vesika 1242 tarihini taşımaktadır. Fakat Arap kültürü hâlâ canlı idi ve II. Frederik devrinde (1215-1250) büyük bir gelişme gösterdi ve Müslüman Doğu ile münasebetleri neticesinde daha da kuvvetlendi. Manfred (ölm. 1266) zamanında bile Arap etkisinin izleri görülüyordu ve II. Frederik'in kurmuş olduğu Luccera Müslüman kolonisinde günde beş vakit ezan okunuyordu. Bununla beraber eski medeniyet ölüyor, XIV. yüzyılın başlangıcından itibaren artık adada Arapça kullanılmıyor ve göç yahut din değiştirme sebebiyle İslâmiyet yok oluyordu.

Müslüman kültürünün Avrupa'ya aktarılmasında Sicilya'nın rolü zannedildiğinden daha az olmuştur. Bu hususta faaliyetler, eski Grek metinlerine dayandığı kadar orjinal olan Arapça eserlerin Hıristiyan ve Yahudi tercümanlar vasıtasıyla Latince'ye çevrildiği II. Frederik devrinde görülür. Bu tercümanlar arasında tıp ve avcılık üzerine yazılmış eserleri Latince'ye çeviren doğu menşeli bir astrolog

olan Theodore ile Endülüs'te Arapça ve İbranice tahsil yaptıktan sonra Sicilya'da II. Frederik'in hizmetine giren ve ölünceye kadar bu adada kalan İskoç yahut İrlanda asıllı büyücü ve astrolog meşhur Michael Scot'u zikretmek yerinde olur. Sicilyalı tercümanların sonuncusu Yahudi tabib Ferec b. Sâlim Orta Çağ Avrupasının "Rhasés" diye tanıdığı Râzî'nin tıbla ilgili meşhur eserini Kral Charles de l'Anjou (ölm.1285) adına Latince'ye çevirmiştir.

Araplar Avrupa'da en büyük ve devamlı fetihlerini İspanya'da gerçekleştirdiler. 709 yılında bir Berberî birliği, asi Vizigot valisinin daveti üzerine Algesiras'a çıktı. Ertesi yıl Berberî kumandanı Tarif, hâlâ onun ismiyle anılmakta olan Algesiras ve Tarifa arasındaki bölgeye hücum etti. Bu ilk teşebbüslerin başarısından cesaret alan Kuzeybatı Afrika'nın Arap valisi Musa b. Nusayr'ın Berberî azatlısı Tarık, 7000 kişilik bir ordu ile 711 yılı ilkbaharında Julianus'un gemilerinin yardımıyla İspanya'ya çıktı ve Gibraltar (Cebel-i Târık), Carteya ve Algesiras'ı fethetti. Buradan memleketin içlerine girdi, Vizigotlar'ı mağlup ederek Kurtuba (Cordova) ve Tuleytule (Toledo)'yı zaptetti. O zamana kadar Müslüman kuvvetleri hemen hemen yalnız Berberîler'den meydana geliyordu. 712 yılında 1000 kişilik kuvvetli bir Arap ordusunun başında bizzat Musa İspanya'ya geçerek Sevilla ve Merida şehirlerini zaptetti. Bundan sonra ilerlemeler süratlendi ve 718 yılına doğru Araplar yarımadanın büyük bir kısmını el geçirdiler. Pireneler'i geçtiler ve Güney Fransa'yı istila ettiler. Burada Charles Martel kumandasındaki Franklar 732 yılında Poitiers harbinde onları durdurdular.

Arap fethinin arefesinde İspanya çok kötü bir durumda bulunuyordu. Eski bir tarihçinin dediğine göre *"eski-*

den sahip olduğu şeylerden ona yalnız ismi kalmıştı." Sayıları az olan arazi sahipleri sınıfı geniş topraklar üzerinde efendi olarak hüküm sürüyorlardı. Halkın geri kalan kısmı serflerden ve kölelerden ibaret sefil bir kitleden ve fakirleşmiş orta tabakadan meydana geliyordu. Vergilerin çoğundan muaf olan imtiyazlılar yahut *clarissimi* lüks içinde yaşayan ahlâksız kimselerdi. Halkın diğer kısmı ancak açlığı ve memnuniyetsizliği biliyordu. Serflerden ve kaçan kölelerden meydana gelen eşkiya çeteleri köyleri kasıp kavuruyorlardı. 616'da yarımadada yerleşmiş bulunan Yahudiler'e zulüm başladı. Bu hareket, herhangi bir karışıklıkta kaybedecek bir şeyi olmayan ve her şeyi kazanacak olan memnun olmayanlar kalabalığına yeni bir unsur kattı. Vizigotlar'ın ordusu çoğunlukla zorla askere alınmış olan serflerden meydana geliyordu. Bu orduya güvenilemiyeceği açıktı. İlk Arap zaferleri, Vizigot devletinin sarsılmış yapısının aniden çöküşüne sebep oldu. Serfler ayaklandılar, Yahudiler istilacılarla birleştiler ve Tuleytule şehrini onlara teslim ettiler.

Yeni idare hürriyetçi ve toleranslı göründü; bizzat İsponyal tarihçileri onu, memleketin kuzeyine hakim olan Frank idaresinden daha üstün tutuyorlardı. Yeni idarenin başarısı, asillerden ve papaz sınıfından meydana gelen eski idareci sınıfı ortadan kaldırması, onların topraklarını fakirler arasında dağıtması ve bu sayede Müslüman İspanya'nın ziraî refahının sebepleri olan küçük arazi sınıfını ortaya çıkarması idi. Bu yeni düzende serfler daha iyi bir durumda idiler. Burjuvazi ise büyük gruplar halinde İslâmiyet'i kabul edip Araplaşarak ortaya çıkan karışıklıklardan bir kurtuluş yolu buldu.

Fetihten sonra Müslüman askerler İspanya'da kaldılar, oraya yerleştiler ve İspanyol kadınlarıyla evlendiler. VIII. yüzyıl boyunca doğudan ve bilhassa Kuzey Afrika'dan gelen yeni göç dalgaları birbirini takip ediyordu ve bu şekilde birçok Arap ve Afrikalı yarımadaya yerleşmiş oluyordu. 741 yılında Berberîler Araplar'a karşı genel bir ayaklanmayı sahneye koymak için yeteri kadar kuvvetli idiler. Halife, Araplar'dan ve bilhassa Suriyeliler'den meydana gelen bir orduyu Belc b. Bişr kumandasında Berberîler'e karşı gönderdi. Uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra 742'de Berberîler'in bulundukları bölgeye ulaşan bu ordu, isyanı bastırdı ve buna mükâfat olarak İspanya'nın Akdeniz sahilini iktâ olarak elde etti. Suriye'den gelen bu yeni kolonizatörlere, kendi memleketlerindeki gibi yerleşme imkânı verildi; her ordugâhın (cund) mensuplarına ayrı bir eyalet verildi. Dımaşk ordugâhı mensupları Elvira'ya, Ürdün ordugâhı mensupları Malaga'ya, Filistin ordugâhı mensupları Sidonia'ya, Hıms ordugâhı mensupları Sevilla'ya ve Kınnesrîn ordugâhı mensupları da Jaen'a yerleştirildiler. Mısır ordusu Beja ve Murcia'yı işgal etti. Bu ikta sahipleri Arap başşehri Kurtuba'da yerleşmiş hükümetin emirleri üzerine askerî hizmette bulunmak zorunda idiler, aksi halde topraklarında yaşamak mecburiyetinde idiler. Ancak henüz ziraata karşı bir alaka duymuyorlardı. Onların çoğunluğu, İspanyol serflerinin yahut çiftlik kiracılarının çalışması sayesinde kendilerine verilen kazançlarla topraklarının bulunduğu bölgelerin başlıca şehirlerinde yerleşmeyi ve buralarda yaşamayı arzu ediyordu. Yeni şehir nüfusunu meydana getiren ve kendi gelirleriyle geçinenleri, ilk akınlar sırasında gelmiş olan eski kolonizatörlerden ayırmak için onlara *Şâmî* ya-

hut Suriyeli deniyordu.

İspanya'da Suriyeli unsurun güçlenmesi, Emevî hanedanının yıkılması üzerine İspanya'ya sığınan bu hanedana mensup Abudurrahman'a elverişli bir zemin hazırlamıştı. Çoğu daha önceleri Emevîler'in mevlâsı olan Belc'in ordusunda bazı ön çalışmalardan sonra Abdurrahman 755 yılında Almunecar'a çıktı. Abbasiler'e bağlı olan valiyi yendi ve 756'da Kurtuba'yı ele geçirerek 1031 yılına kadar devam edecek olan bağımsız Endülüs Emevî hanedanını kurdu.

Endülüs Emevî hakimiyetinin birinci yüzyılı bir karışıklıklar devri olmuştur. Bu devrede Kurtuba emirleri memleket içinde sükûneti sağlamak ve halkın çeşitli unsurları arasında gerek gizli ve gerekse açıkça meydana gelen çeşitli isyanlara karşı çıkmak için uğraştılar. Çoğunlukla şehirlerde yaşıyan Araplar cund askerî aristokrasisinin büyük vasalleri idiler. Güneydoğuda kendilerini çok kuvvetli hissettiler ve bir müddet için hükümetin otoritesine karşı ciddi bir tehlike meydana getirdiler. IX. yüzyılda dış göçün durmasıyla Araplar ile Müslümanlığı kabul etmiş olan İspanyollar arasındaki kaynaşma neticesinde Emevî devrinin sonlarına doğru büyük Arap ailelerinin nüfûzu zayıfladı ve idarî işlerde oynadıkları önemli roller sona erdi. Berberîler çok daha tehlikeli idiler, çünkü XI. yüzyıla kadar süren ardı arkası kesilmeyen göçler sebebiyle onların sayıları oldukça azalmıştı. Bunlar şehirlerde süratle asimile olan bir azınlık haline gelmişledi. Bunların çoğunluğu Faslı dağlılar idi; dağlılar alışmış oldukları çiftçi hayatını sürdürmek ve hayvan yetiştirmek için kendilerine elverişli olan ve kendilerine stratejik üstünlük

sağlayan gelişmiş bölgelerde yerleşmek istiyorlardı. Nihayet bizzat İspanyollar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve din değiştirenler vardı. Müslüman olmayan ve himaye gören grupların sayıları çoktu ve İspanya'da Müslümanların bulundukları yerlere göre iyi organize edilmişlerdi. Hükümet onların dinî inançlarına karşı hoşgörülü davranıyordu; şayet karşı koymalar oluyor ise de bu siyasî düzen telakkilerinden ileri geliyordu. İslâm'ı kabul, zorlamadan ziyade inandırma yolu ile çok çabuk ve geniş oldu. Arapça konuşan Müslüman İspanyollar, hür olanlar, azatlılar ve köleler kısa zaman içinde halk arasında büyük bir çoğunluk meydana getirdiler. Eski dinlerine bağlı kalanlar bile Arapça'yı kullanıyorlardı. IX. yüzyılın ortalarında Kurtubalı bir Hıristiyan olan Alvaro üzüntüyle şu hususları belirtmektedir.

"Dindaşlarımın çoğu Araplar'ın yazılarını ve şiirlerini okuyor, Müslüman din adamlarının ve filozoflarının eserlerini araştırıyor; bunları, onların iddialarını çürütmek için değil, kendi düşüncelerini zarif ve kusursuz bir şekilde ifade etmek için yapıyorlar. Günümüzde mukaddes kitapları Latince okuyan birisini nereden bulacağız? İncil'i, peygamberleri ve havarileri kim araştıracak? Genç Hıristiyanlar kendi bilgileri için yalnız Arap dili ve edebiyatına ilgi duyuyorlar, büyük bir şevkle Arapça eserleri okuyorlar ve araştırıyorlar. Büyük masraflarla muhteşem kütüphaneler kuruyorlar ve bu edebiyatın takdire layık olduğunu ilan ediyorlar. İçimizde binlerce kişi arasında bir dostun orta halli bir Latince ile mektup yazabilecek kabiliyette birisi güçlükle bulunur. Buna karşılık düşüncelerini Arapça ifade etmesini ve bu dille Araplar'dan daha iyi şiir yazmasını bilen sayısız kimse bulunur."

Aynı devirde Sevilla Başpiskoposu, İncil'in Arapça'ya

çevrilmesinin ve şerhinin yapılmasının gerekli olduğunu açıklamıştır. Bu işi misyonerlik gayesiyle değil, kendi toplumu için faydalı görüyordu. Birçok Hıristiyan, devletin hizmetinde çalışıyor ve Emevî emirleri bu piskoposları önemli diplomatik vazifelerle çeşitli yerlere gönderiyorlardı. *Musta'rib* (Araplaşma) kelimesinden gelen *"Mozarabe"* terimi Arapça konuşan Hıristiyanları ve Yahudiler'i belirtmek için kullanılıyordu. İspanyollar'dan Müslümanlığı kabul edenlere İspanya tarihinde "mürted" Arapça'da ise *müvelled* (evlad edinilmiş) denmektedir.

II. Abdurrahman devri (822-852) gerçekten uzun süreli bir barış devresi olarak bilinir. Bu hükümdar Kurtuba devletini Abbasî tarzına göre merkezî ve bürokratik idare ve ona benzer prensiplerle teşkilatlandırılmış bir sarayla yeniden düzenledi. II. Abdurrahman Doğu'dan bir çok kitap ve bilimadamı getirtti; bu hareket Doğu'nun İslâm medeniyet merkezleri ile Endülüs İslâm dünyası arasındaki kültür bağlarını kuvvetlendirdi. Bunun en güzel misali, Hârûn'ur-Reşîd'in kıskançlığı sebebiyle saraydan kovulan ve Kurtuba sarayına sığınan İranlı müzisyen Ziryâb'dır. Ziryâb, Kurtuba sarayında zevk ve moda konusunda rakipsiz bir kişi oldu ve o Doğu müzik usullerinden güzel elbiseler giyinmeye ve kuşkonmaz yemeğine kadar değişen Doğu medeniyetinin bir çok yeni ve bilinmeyen inceliklerini tanıttı.

Abdurrahman'm halefleri zamanında iç karışıklıkların tehdidi daha az hissediliyordu. Araplar, Berberîler ve Müslüman İspanyollar politik olduğu kadar kültürel bakımdan da bağımsızlığı ile övünen ve zaman zaman İspanya'ya ait tesirlerin de görüldüğü homojen bir Müslü-

man halk meydana getirmişlerdi. Siyasî ve kültürel birleşmeye yönelik bu hareket X. yüzyılın başlarında meydana gelen olaylardan büyük ölçüde faydalandı. Fâtımîler'in Kuzey Afrika'da ortaya çıkışları ve çok geniş bir ihtilâlci hareketin başında sapık bir inançla Abbasî halifeliğinin karşısında yer almaları Emir III. Abdurrahman'ı (912-961) İspanya Müslümanlarının dinî lideri olarak ve Doğu'nun son üstünlük bağlarını koparark "halife" ünvanını almaya sevketti. Onun halifeliği Endülüs Emevîleri'nin yükselme devrinin başlangıcıdır. Onun zamanı, memleket içinde feodal Arap şeflerini ve Berberîler'i merkezî hükümete sıkıca bağlı tutarak barışın ve siyasî istikrarın hakim olduğu bir devirdir. Doğu'nun etkileri zayıflayarak mahallî çevrenin açıkça etkisi altına giren klâsik Arap geleneğinin devam ettiği İspanya-Arap medeniyeti ortaya çıkmaya başladı. Aynı zamanda Doğu ile ticarî bağlar devam ediyordu. Bizans ile diplomatik ilişkilerin başlaması Endülüs Emevî devletinin kudret ve itibarını göstermektedir. II. el-Hakem (961-976) içinde binlerce ciltlik kitap bulunan bir kütüphaneyi kuran, ilim ve sanat hamisi bir halife idi; bilhassa onun veziri ve aslında gerçek hükümdar olan el-Mansûr yahut Almanzor, Abdurrahman'ın eserini, yani hükümetin merkezîleştirilmesini ve halkların birleştirilmesini devam ettirdi.

Halife Hişâm devrinde (976-1009) Mansûr'un ölümünü parçalanma takip etti. Merkezî iktidarın zayıflaması iki parti, İspanya'nın Müslüman halkının bütünü anlamına gelen "Endülüslü" ile buraya Afrika'dan yeni gelmiş olan Berberîler arasında rekabetin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. İç savaş ve bunu takip eden karışıklıklar esnasında "Slavlar" adı verilen üçüncü parti bu mücade-

lelerde önemli rol oynamıştır. "Slavlar" tabiri başlangıçta Doğu Avrupa kökenli köleler için kullanılıyordu; daha sonraları Endülüs Emevîleri'nin hizmetinde bulunan Avrupalı bütün köleler için kullanılmaya başlandı. Bu sıralarda onların çoğu İtalyalı idi yahut kuzeyin bağımsız Hıristiyan bölgelerinden gelmişlerdi. Küçük yaşta getirilenler umumiyetle Müslüman oluyor ve Arapça konuşuyorlardı. IX. yüzyılın ortalarına doğru bunlar yavaş yavaş sarayda olduğu kadar orduda da önem kazanmaya başladılar. III. Abdurrahman devrinde onların sayısı 13.750'ye kadar çıkmıştı. Bunlar içinde azat edilenlerin çoğu zengin olmuşlar ve cemiyette bir sınıf meydana getirmişlerdi. Emevî halifeleri, feodal Arap şeflerinin nüfûzlarını kırmak için idarede ve orduda onları yüksek mevkilere getirdiler. Onların serkeşliğinin ve Berberîler ile mücadelelerinin Endülüs Emevî hilâfetinin çöküşünde büyük ölçüde tesiri olmuştur.

XI. yüzyılın ilk yarısı siyasî parçalanma devri oldu. Bu devrede İspanya Müslümanlığı Berberî, Slav yahut Endülüs kökenli küçük hükümdarlar ve prensler arasında taksim edildi. Bu siyasî zayıflama, kuzeyde Franklar'ın desteklediklerı Hıristiyanların, güneyde ise Berberîler'in akınlarına sebep oldu. 1085 yılında Tuleytule şehrine karşı yapılan Hıristiyan saldırısı İspanya Müslümanlığına öldürücü bir darbe oldu. Siyasî başarısızlığa ve memleketin parçalanmasına rağmen ülkede büyük kültürel gelişme dikkati çekmektedir. Birçok küçük prenslerin sarayları, felsefe, edebiyat ve ilmin gelişmesine sahne olmuştur. Diğer taraftan halifeliğin çöküşü Doğu ile ticarî ve kültürel münasebetlerin yeniden başlamasına yardım etti.

Afrika'dan gelen yeni bir Berberî akını tavâif-i mülûk devrinin sona ermesine sebep oldu. Murâbıtlar hanedanın kurucusu Yûsuf b. Taşfîn, Endülüslüler'in daveti üzerine Hıristiyan tehdidinin karşısına çıkmak için İspanya'ya geçti. 1086 yılında Hristiyanları mağlup ettikten sonra küçük hükümetleri Magrib İmparatorluğu'na bağlamak istedi. Murabıtlar, daha sonra yeni bir Afrikalı hânedân olan ve Berberîler'in müfrit bir grubunun meydana getirdiği Muvahhidler'in hakimiyeti altına girdiler. Bu devrede Hıristiyanlar İspanya'nın tekrar zaptına devam ediyorlardı. Endülüs'teki son büyük Müslüman zaferi Alarcos'ta 1195 yılında olmuştur. 1212'de Las Navas de Tolosa'da Müslümanların yenilmesi, 1236'da Kurtuba'nın ve 1248'de de Sevilla'nın zaptı ile sonuçlanan bir dizi Hıristiyan hücumlarını başlattı. Murabıtlar devleti, kısa ömürlü birçok yeni askerî hükümdarlıklara bölündü. XIII. yüzyılın sonunda Hıristiyanlar, Gırnata şehri ve bölgesi dışında bütün yarımadayı ele geçirmişlerdi. Gırnata'daki bir Müslüman hanedanı daha iki asır varlığını devam ettirecektir. İspanya Müslümanlığının bu çöküş devresinde onun yaratıcı dehasının en son ve en yüksek ifadesi olan Elhamra Sarayı yükseldi. 2 Ocak 1492 tarihinde Aragon ve Kastilya orduları Gırnata şehrini ele geçirdiler. Kısa bir süre sonra bir krallık fermanı Katolik olmayanların hepsinin ülkeden sürülmesini emrediyordu. Zorla Hıristiyanlığı benimseyenler bir müddet daha Arapça konuşmaya devam ettiler. Fakat bunlar bile XVII. yüzyılın başında Afrika'ya sürüldüler.

İspanya Müslümanlığı parlak devrinde muhteşem bir manzara arzediyordu. Araplar yarımadanın hayatını bir çok bakımdan zenginleştirdiler. Ziraatta ilmî sulama siste-

mi ile birlikte turunçgiller, pamuk, şeker kamışı ve pirinç dahil, bir çok yeni ürünü İspanya'ya getirdiler. Arazi rejiminde yapılan değişiklikler Arap hakimiyetindeki İspanya'da ziraî refahın yükselmesinin başlıca sebeplerindendi. Tekstil, seramikçilik, kâğıt yapımı, ipekçilik ve şeker üretimi gibi birçok endüstri kollarını geliştirdiler; altın, gümüş ve diğer önemli madenlerini işletmeye açtılar. Yün ve ipek mamulleri Kurtuba, Malaga ve Almeria'da, seramikçilik Malaga ve Valencia'da, silah yapımı Kurtuba ve Tuleytule'de, dericilik Kurtuba'da, halıcılık Beza ve Calcena'da, kâğıtçılık (Uzak Doğu'dan ithalât) Jativa ve Valencia'da yapılıyordu. Tekstil sanayii, diğer Müslüman ülkelerinde olduğu gibi esas endüstriyi teşkil ediyordu; yalnız Kurtuba'da 13.000 dokumacının bulunduğu bilinmekteydi. İspanya Müslümanlığı Doğu ile faal bir ticarete girişmişti. Endülüs limanlarından kalkan tüccar gemileri, kendi ürettikleri eşyaları Akdeniz ülkelerine taşıyorlardı. Başlıca pazar yerleri Kuzey Afrika'da ve Mısır'da bulunuyordu. Ayrıca İstanbul tüccarları da, Hindistan ve Orta Asya'ya satmak için onlardan mal alıyorlardı. Ziraat ve zanaat kollarında kullanılan çok miktarda Arapça kelime Arap etkisinin kuvvetini açıkça ortaya koymaktadır. Hatta siyasî hayatta bile İspanya'da yerel ve askerî idarede pek çok Arapça tabirin kullanılması Arap geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Sevilla'daki Alcazar Sarayı'nı restore ettiren XIV. yüzyılın bir Hıristiyan kralı, bu çalışmayı Arapça kitâbede şöyle dile getirmektedir: *"Tanrı'ya şükürler olsun Sultan Don Pedro."* Yeni fatihlerin paraları uzun müddet Arap stilini muhafaza etmiştir.

İspanya Müslümanlığının, uzaklığına ve yerel özelliklerinin bulunmasına rağmen netice itibariyle bağlı bulun-

duğu klâsik Arap geleneğine önemli katkısı olmuştur. Eski Grek kültür mirası bile İspanya Arapları'na yerel kaynaklar yerine bilhassa II. Abdurrahman'ın hükümdarlığı sırasında Doğu'daki tercüme merkezlerinden getirtilen kitaplar vasıtasıyla ulaşıyordu. Yerel etki daha çok lirik şiirde kendini gösterir. Bu sahada İspanya Arapları Doğu Müslümanlığının bilmediği yeni şekiller meydana getirdiler ve İspanyol Hıristiyan şiiri üzerinde, hatta muhtemelen diğer Batı Avrupa edebiyatları üzerinde önemli ölçüde etki bıraktılar. İspanya Müslümanlarının esas etkisi, başlangıçta Yakın-Doğu'nun Arap ve Bizans üslûbu üzerine temellendirilen ve daha sonra yerel etkilerin altında gelişen yeni, şahsî ve orijinal özelliği sanat ve mimaride açıkça görülmektedir. I. Abdurrahman zamanında yapımına başlanan meşhur Kurtuba Camii yeni İspanyol-Mağrib üslûbunun başlangıcıdır. Bundan sonra Sevilla'da Giralda ve Alcazar, Gırnata'daki Elhamra gibi sanat şaheserleri yapıldı. İspanya tarihçileri Arap hakimiyetinin İspanya hayat ve kurumları üzerindeki devamlı etkileri hususunda tahmin edilebileceği gibi fikir birliği halinde değiller. Modern tarihçi Sanchez Albornoz bir denemesinde acıklı neticeleri bir bir saymaktadır. Ona göre İslâm'ın ilerlemesini durdurmak ve daha sonra uzun süren ülkeyi tekrar zaptetmek gayretleri İspanya Hıristiyanları açısından devamlı zararlı sonuçlar vermiştir. Bu zararların ilki ülkenin siyasî parçalanmasıdır. Roma hakimiyeti zamanında gelişen siyasî birlik, Hıristiyanlar'ın memleketi yeniden zaptetmeye başladıkları zaman bozuldu ve en sonunda da İsyanyollar'ın eski partikülarizmi yeniden canlanarak siyasî gelişme ve merkezîleşme bakımından Avrupa'daki diğer ülkelerin gerisinde kalmasına sebep oldu.

Buna paralel olarak bu mücadelelerde sarfedilen enerji ülkenin iktisadî bakımından geri kalmasına zemin hazırlamıştır. Ticaret ve sanayi bakımından bu şartlarda gelişme imkanı da pek azdı. Çünkü İspanya, Arap hakimiyeti sırasında bağlı olduğu Afrika ve Akdeniz dünyasından çıkarak Batı Avrupa dünyasına girmişti. Bu dünyaya yeni katılması sebebiyle gelişme hareketinin sonlarında yer almış bulunuyordu. Sanchez Albornoz netice olarak şu hususu belirtiyor: *"İspanya'da Arap hakimiyetinin kötü tesiri yalnız iktisadî ve siyasî hayatı geriletmekte kalmadı, aynı zamanda İspanyol ruhunda saklı kalmış reaksiyonları ortaya çıkardı."* Tekrar zaptetme gayretinin uzaması bir savaş düşüncesinin ve politik şuurun zayıflamasının meydana geldiği bir macera ruhunun doğması neticesini verdi. İspanyollar enerjilerini imparatorluğun verimsiz seferlerinde hesapsız şekilde harcadılar. Diğer taraftan her bir dinî karakteri, İspanyol siyasî hayatının zehiri olan papaz sınıfının ve onların tesirlerinin sağlıksız bir şekilde gelişmesine yol açtı. Araştırıcılar şu noktalara da işaret etmektedirler: İslâm medeniyeti şüphesiz kendi zamanında Batı Avrupa'daki diğer medeniyetlerden daha gelişmiş ve zengin idi. Ancak bu durum bahsedilen zararları bertaraf etmeye yetmemiştir. Çünkü bu medeniyetin unsurlarının çoğu Araplar ile birlikte ülke dışına atılmış ve yerine Müslüman güneyin muhteşem kültüründen ziyade fethedilmemiş kuzeyin geri, fakir bağımsız devletlerinkine dayanan Hıristiyan İspanya'nın kısır kültür hayatı geçmiştir.

Araplar'ın İspanya'da uzun süren etkileri şüphesiz İran'dakinden daha az olmuştur. Farsça'da hemen hemen kültür ve manevî hayatla ilgili terminolojinin hâlâ Arapça olmasına karşılık İspanya'da Latince'dir. Maddî hayatla

ilgili dilde yaşayan birçok Arapça kelime, iktisadî, sosyal ve bir dereceye kadar siyasî sahalarda İspanyollar'ın Araplar'a çok şey borçlu olduklarını göstermektedir. Kültür bakımından Arapça'nın yalnız İspanya için değil, bütün Avrupa için çok önemli kabul edilmelidir. Hemen her taraftan Hıristiyanlar, İspanyollar ile beraber Arapça konuşan Müslüman ve Yahudi hocaların idaresinde buraya tahsil yapmaya geliyorlar ve bu arada birçok Arapça eseri Latince'ye tercüme ediyorlardı. Eski Grek kültürünün büyük bir kısmı Batı'ya İspanya'da yapılan tercümeleri yoluyla geçti. Batı'da İslâm'dan Hıristiyanlığa kültür aktarmasının yapıldığı ilk büyük merkez 1085 yılında Hıristiyanların eline geçen Tuleytule şehri idi. Pek çok Müslüman bilgini bu şehirde oturuyor ve kısa süre sonra Muvahhidler'in eline geçen güney bölgelerinden buraya sığınan Yahudiler ile bu sayı kabarıyordu. Muvahhidler Müslüman İspanya'da dinî bir zulüm ortaya koydular; Yahudiler kendilerine geçici bir sığınak aramak gayesiyle Tuleytule'ye gittiler ve orada çok müsamahalı bir hava buldular. XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca Kastilyalı Akıllı Alphonso ve Leon (1252-1284) devrinde Tuleytule'deki tercüman okullarında, aralarında Aristo'nun *Organon*'u, Euclides, Ptolemaios, Galen ve Hippocrates'in bir çok eserleri Arapça izahlarıyla birlikte yayınlandı. Tercümanlar, çoğu Yahudi olan ve İspanyolca ile bir yabancı dil bilen yerlilerle işbirliği yaparak çalışıyorlardı. Bunlar arasında İspanyol ve yabancı bilim adamları da bulunuyordu. Şu isimler zikre değer: Domingo Gundisalvi, Sevilla'lı John ve Petrus Alphonsi gibi ihtida etmiş Yahudiler, İtalya'dan gelmiş olan Cremonalı Gerard, Almanya'dan gelen Dalmatianlı Herman ve İngiltere'den gelen Adelard of Bath, Dani-

el of Morlay ve Michael Scot.

Araplar İspanya'da köylü ve zanaat erbabı dilinde izler bırakmışlardır. Yarımadanın mimarî, müzik ve edebiyatında da bu tesirler görülür. Aynı şekilde Batı Orta Çağı'nın ilim ve felsefesine antik kültürü sadakatle aktararak zenginleştirdiler. Müslüman İspanya'nın hatırası Kuzey Afrika'ya sürülmüş Araplar arasında yaşıyordu. Bunlar çoğunlukla Endülüs isimlerini kullanıyorlar ve Kurtuba ile Sevilla'daki evlerinin anahtarlarını Marrakeş ve Kazablanka'da saklıyorlardı. Daha sonkaki yıllarda Doğu'dan İspanya'ya giden Mısırlı şair Ahmed Şevki ile Suriyeli bilimadamı Muhammed Kürd Ali gibi ziyaretçiler Araplar'a İspanyol kardeşlerinin büyük başarılarını hatırlatarak Araplar'ın millî şuûrunda İspanya Müslümanlarının hatırasını yaşatmaya yardımcı olmuşlardır.

VIII. İSLÂM MEDENİYETİ

İlimler dünyanın dört tarafından Arapça'ya aktarıldı; bunlar insanların kalplerine hülûl edip süslediler. Bu dilin güzellikleri onların damarlarında akarken, ilimler insanların kalplerine nüfûz edip süslüyordu.

(el-Birûnî, Kitabu's Saydana)

Yakın ve Orta Doğu'da Arap ve İslâm imparatorluklarının ihtişâmı sırasında çoğunlukla Arap niteliğini taşıyan parlak bir medeniyet doğdu. Bu medeniyet çölden çıkan istilâcı Araplar tarafından hazır olarak getirilmemiş, bilakis fetihlerden sonra Arap, İranlı, Mısırlı ve diğer birçok halkların katılmasıyla meydana çıkarılmıştır. Hatta tamamen İslâmî olmayıp yaratıcıları arasında bir çok Hıristiyan, Yahudi ve Zerdüştîler de bulunmaktadır. Fakat esas görünüşü Arap karakterinde olup, İslâmî damga taşıyordu. Arap fatihlerinin, kendi himayelerinde gelişen bu yeni ve orijinal medeniyetteki hisseleri, onların dilinin ve dininin etkisi altında ve koruyuculuğunda olmasıdır.

Arapça Sâmî dillerinin biri olup pek çok yönüyle en zengini idi. İslâm öncesi Araplar sert ve ilkel bir hayat yaşıyorlardı, çok zayıf bir eğitime yahut kültüre sahiptiler; herhangi bir yazılı gelenekleri yoktu. Bu devirde Araplar

bir şiir dili, dikkate değer zenginlikte sözlü gelenek, muğlak üsluplu ve mısralardan oluşan ahenkli bir şiir ve daha sonraki Arap şiirinin meydana gelmesine örnek olacak klasik bir üslûp kullanıyorlardı. Izdırap ve imajlarla dolu kendi temaları tarafından sınırlandırılmış olan bu şiir, bedevîlerin yaşayışının gerçek bir ifadesidir. Arap şiiri şarabı, aşkı, savaşı, avcılığı, dağların ve çölün korkunç manzaralarını, kabilelerin savaşla ilgili değer hükümlerini ve düşmanlarının alçaklıklarını dile getiriyordu. Tahmin edileceği gibi o, ne soyut ve ne de tamamen söz sanatına dayanan bir edebiyat idi.

Fetihler Arapça'yı imparatorluk ve kısa zaman sonra da çok çeşitli geniş bir kültürün dili haline getirdi. Dil bu iki ihtiyacı karşılamak için kısmen yeni kelime ve deyimler alarak, fakat bilhassa eski köklerden yeni kelimeler türeterek, eski kelimelere yeni manalar vererek kendi kendini geliştirmek suretiyle mükemmel hale geldi. Buna bir örnek vermek gerekirse, İslâm öncesi Araplar'da tamamen faydasız bir kavram olan ve Arapçada *"mutlak"* manasına gelen kelimeyi seçebiliriz. Söz konusu kelime *cerrede*'nin geçmiş zaman partisipi *mücerred* olup soymak yahut çıplak hale getirmek manasına gelmektedir. Normal olarak bu terim keçiboynuzu karşılığında kullanılıp *cerâda*, keçiboynuzu ağacı ve *cerîde*, yaprak kelimelerine bağlanıyor. Tamamen Arap tarih ve geleneği içinde derin kökleri olan her bir terim ile yaratılan dil canlı, sağlam ve süslü kelime hazinesine sahipti. Dil, sağlam ve bilinen kelimelerle düşünce hayatını doğrudan doğruya etkilemiş ve şuûrun daha derinliklerine nüfûz etmek suretiyle sonsuz etkileşim sağlamıştır.

Böyle bir zenginliğe sahip olan Arapça Arap İmpara-

torluğu'nun çöküşünden sonra uzun zaman kültür vasıtası olarak kullanılmıştır. Araplar'ın dilleriyle birlikte içinde bir düşünceler dünyası taşıyan şiirleri de, somut, çoğunlukla ince, sezdirici olmakla birlikte soyutluğa düşmeyen, ürkek ve şahsî değil belagatli ve kitabî, destanî ve rahat değil söyleyişi etkili ve hissî bir klâsik model alarak geldi. Kelimelerle biçim tesirinin düşüncelerin aktarılmasından daha ağır bastığı bir edebiyat.

Arap yayılmasının gerçek mucizesi, onların askerî fetihlerinden ziyade fethedilen bölgelerin Araplaştırılması idi. XI. yüzyıla kadar Arapça, İran'dan Pireneler'e kadar kullanılan anlaşma aracı olarak kalmamış, aynı zamanda Koptca, Aramice, Grekçe ve Latince gibi eski kültür dillerinin yerini alan en büyük kültür vasıtası olmuştur. Arapça yayıldıkça fatih Arap ile Araplaştırılmış kişi arasındaki fark azaldı ve Arapça konuşan, İslâm dininden olan herkes tek bir cemaatten sayıldı. Arap tabiri bir kere daha bedevîler için kullanılır oldu ve ayrıca ekonomik ve sosyal önemi olmayan bir aristokrat ünvanı olarak kaldı.

Arapça'nın, tamamen Araplaşmış geniş bölgelerin de ötesinde diğer Müslüman diller üzerinde büyük etkisi görülmektedir. Farsça ve Türkçe, daha sonra da Urduca, Malaya ve Svahili, Arap harfleriyle yazılan yeni dillerdi. Bu diller, İngilizce ve Fransızca'daki Grekçe ve Latince unsurlarda olduğu gibi bütün kavram ve fikir alemini içine alan pek çok Arapça kelime ihtiva ediyorlardı.

Arapça'nın canlanması ve yayılması dilden de öte bir olaydı; belki de meselâ Orta Çağ Avrupası'nda Latince'nin devam eden kullanılmasından da öte. Dil ile birlikte temaların seçiliş ve işlenişinde de Arap zevk ve geleneği

yayılıyordu. XI. yüzyıla kadar İranlılar tarafından Arapça yazılan şiir ile daha sonra Müslüman İran'ın müstakil kendine has İslâm kültürünü geliştirdiği devrede Farsça yazılan şiirin tezadı buna bir misâldir. İran'daki Arap şiiri pek çok önemli yönüyle Araplar'ın kendi ilk devir şiirlerinden farklıdır; lâkin esasta Arap zevkine uymaktadır ve Araplar tarafından hâlâ kendi mirasları olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki İran şiirinin destanî ve subjektif lirizminden mahrumdur.

Arabistan'da Arap asıllı Peygamber tarafından ortaya konulan İslâm sadece bir iman ve kült üzerine kurulmuş bir sistem değildi. Aynı zamanda bir devlet, cemiyet, kanun, düşünce ve sanat sistemi, dinî faktörlerle birleştirilen ve hakim kılınan bir medeniyet idi. Hicret'in başlangıcından itibaren İslâm yalnız yeni imanın değil, aynı zamanda Medine'nin ve Peygamber'in, daha sonra imparatorluğun ve halifenin (cemaatin) hükümranlığına girmeyi ifade ediyordu. İslâm, başlangıçta Arap cemiyetinin, daha sonra da imparatorluğun kanunu oldu. İslâm, kanun külliyatı olarak hukukçuların, Kur'ân ve Hz. Muhammed'in hadislerinden oluşturdukları *"şeriat"*a sahipti. *Şeriat* yalnız bir kaideler külliyâtı değil, aynı zamanda sosyal ve siyasî görünüşte bir hayat düzeni, insanları ve toplumu ileriye götüren bir ideal idi. İslâm, kanunun yalnız vahiyler vasıtasıyla Allah'tan nazil olabileceğinden yasama yetkisini kabul etmiyordu, fakat örf ve adet, medenî hukuk, hükümdarın yarı resmî bir tarzda ve tasvibi ile sınırlı olarak devam ediyordu. Şeriat yalnız bir iman ve kült olarak değil, amme, şahsî, ceza ve medenî hakları da içine alan hayatın bütün yönlerini düzenliyordu. Onun ideal karakteri bünyevî yapısında açıkça görülmektedir. Şeriate göre cemaatin şefi,

bütün askerî, sivil ve dinî otoriteyi elinde tutan ve Peygamber'in maddî ve manevî mirasını devam ettirebilmek için Allah tarafından seçilmiş halife idi. Halife manevî güce sahip değildi; o ne mevcut nizamı değiştirebilir, ne de yeni bir nizam koyabilirdi. Halife ruhanî sınıfın veya ulemanın desteğinden yararlanamıyordu. Uygulamada halife IX. yüzyıldan itibaren İslâm devletinin gerçek hakimi olan askerî şeflerin ve siyasî maceracıların elinde bir kukla oldu. XI. yüzyılda sultan, halifenin yanında bağımsız bir şekilde yer aldı. Sultanın kudreti hukukçular tarafından istemeye istemeye tanındı. Biz aynı tezatı kanunun uygulanmasında da görüyoruz. Şeriatı uygulayan kadıların yanında her hâlükârda kadıların etkisi altında kalmadan davalara bakan laik mahkemeler kendi yetkilerini kullanarak haksızlıkları önlemeye çalışıyorlardı.

Başlangıçtan itibaren Araplar'ın medeniyet âlemine iki hediyesi olan Arapça ve İslâmiyet tabiî olarak dış etkilere maruz kalmıştır. İslâm öncesi Arap şiirinde ve hatta Kur'ân'da bile yabancı kelimelere rastlanır; bunlar fetihler sırasında daha da artmıştır. İdarî tabirler Farsça ve Rumca'dan, dinî tabirler İbranice ve Süryanice'den alınmıştır; Grekçe'den geçen ilmî ve felsefî tabirler, bölgenin çok eski medeniyetlerinin doğmakta olan yenisi üzerindeki büyük etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Klâsik devrin İslâm cemiyeti, Hıristiyan, Yahudi ve Zerdüştîlikten kaynaklanan kehanet fikirleri, din, eskatoloji ve mistisizm, Sasanî ve Bizans idarî tatbikatları gibi farklı elemanları içine alan kompleks bir manzara arzediyordu. En önemli etki muhtemelen Helenizmin, bilhassa ilim, felsefe, sanat, mimari ve belirli bir noktaya kadar edebiyat üzerinde oldu. Bu Helenistik etki o kadar derin oldu ki, Helenistik

mirasın, Hıristiyan Grek ve Latin âlemi yanında İslâm, üçüncü varisi olarak kabul edildi. Fakat İslâm Helenizmi, Aramî ve Hıristiyan etkisiyle yarı doğululaşmış, Batı'da olduğu gibi klâsik Atina'nın bir keşfinden ziyade geç antik çağın değişmemiş devamı olan sonraki Yakın Doğu Helenizmi idi.

Kökenlerinin farklı olmasına rağmen İslâm medeniyeti daha önceki medeniyetlerin mekanik olarak sadece basit bir sentezi değil, fakat daha çok bu elemanların her sahada görülebilir bir şekilde İslâmî ve Arap potasında eritilerek yeni bir yaratma neticesinde ortaya çıkan orijinal bir medeniyettir.

Araplarm kendi görüşleri dahilinde en büyük ve zamana göre ilk başarıları şiir ve hitabet sanatında görülmektedir. İslâm öncesi Arap şiiri halkçı ve sosyal bir fonksiyon icra ediyordu. Önemli siyasî rolü yanında şair, genellikle meddah ve hicivci idi. Emevîler devrinde İslâm öncesi Arabistan'ın sözlü geleneği derleniyor ve bu daha sonraki eserlere bir model oluyordu. Abbasîler devrinde Arap şiiri, bir hayli yabancının ve bilhassa İranlılar'ın girmesiyle zenginleşti. Bu ihtişamı yaratanların ilk üstadı âmâ Beşşâr b. Bürd (ölm. 784) idi. Bu sanatkârlar İslâm öncesi modeller karşısında bir müddet için yeni tema ve formaları, eskiler ile yeniler arasındaki çetin mücadelede başarıya ulaştırdılar. Fakat bu yeniciler bile, hükümdarların ve aydın zümrenin Arap zevkine uymak mecburiyeti ile sınırlandırılmış olduklarını görüyorlardı. Neticede neo-klasizim hareketine uymaya mecbur oldular ki, bunun en dikkate değer temsilcisi, Araplar'ın en büyük şâiri olarak kabul ettikleri Mütenebbî (905-965) idi.

Kur'ân, Arap edebiyatında nesir olarak ilk örnektir. İslâm hakimiyetinin ilk devirlerinde Kur'ân edebiyat ve denemede nesir ve secîli nesirin temeli olmuştur. Meşhur Arap müellifi Amr b. Bahr el-Câhız (ölm. 869) köken itibariyle Basralı olup siyahî bir kölenin torunu idi. El-Câhız'ın ilhamının çeşitliliği, orijinalitesi ve çekiciliği ona Arap edebiyatında hususî bir yer vermektedir. İlim ve öğrenim başlangıçta dinden kaynaklanıyordu; gramer ve lügatçilik Kur'ân'ı anlamak ve açıklamak ihtiyacından doğmuştur. Medine'deki eski mektebin mensupları *hadîs*'in derlenmesi ve *şeriat*'in teşekkülünde olduğu gibi gerçek dinî ilimler üzerinde uzmanlaştılar. Bu son faaliyet, *hadîs*'in hukukî ve biyografik temellerine dayanan İslâmî hukuk ve tarih mekteplerinin doğması neticesini verdi. Bunlardan ilki şeriat'ın çok geniş bir şekilde toplanmasını sağladı. Araplar'da tarih Hz. Muhammed'in hayatını tesbit etmekle başlar ve İslâm öncesi sözlü geleneğin derlenmesiyle zenginleşir. Daha sonra özellikle Sasanî sarayının Müslümanlığı kabul etmiş olan İran asıllı tarihçileri, tarihçiliği Araplar'a tanıttılar. Araplar sağlam bir tarih anlayışına sahiptiler ve kısa zaman sonra ciltlerce dünya, mahallî, aile, kabile ve kurumlar tarihleri gibi çeşitli sahalarda tarihler yazdılar. Bu ilk Arap tarihî eserleri *hadis*'in "Compendia"sı tarzında yazılmış kaynak kitaplardan biraz daha farklı olup, râviler zincirinin naklettiği görgü şahidi tasvirlerini ihtiva etmekteydi. Hikâyeci ve bazan eleştirel tarzda yazılan tarihler, en büyük Arap tarihçisi ve belki de Orta Çağ'ın en büyük tarih felsefecisi İbn Haldûn'un (1332-1406) eserinde zirveye ulaştı.

Dinî edebiyat, bilhassa başlangıç devresinde kuvvetli bir şekilde Hıristiyan ve Yahudi etkisinde kalmıştır.

Teolojik edebiyat, açıkça söylemek gerekirse Süryanî Hıristiyanlığının etkisinde başladı ve daha sonra da Grek felsefesinin etkisine maruz kaldı. Bu sonuncu etki İslâm'da felsefenin ve matematik, astronomi, coğrafya, kimya, fizik, tabiat tarihi ve tıb gibi ilimlerin temeli oldu. Grekçe kitapların gerek asıllarından ve gerekse Süryani versiyonlarından tercümelerinin yapılması hususunda sarfedilen büyük gayret IX. ve X. yüzyıllarda yeni, köklü bir bilginin gelişmesine sebep oldu. İskenderiye, Antakya ve diğer yerlerde Grek mektepleri varlıklarını devam ettiriyorlardı; aynı şekilde Cundişapur'daki Sasanî İran'a sığınmak için Bizans'tan kaçan Nesturîler tarafından kurulmuş olan ve Farsça tedrisat yapan yüksek okul da devam ediyordu. Emevîler devrinde Grekçe'den ve Koptça'dan bazı kimya kitaplarının tercümesine başlandı. Ömer b. Abdülaziz devrinde (717-720) Basralı bir Yahudi olan Mâsarcaveyh, Süryanî tıb kitaplarını Arapça'ya çevirdi ve böylece Arap tıp ilminin temellerini attı. Tercümanlar çoğunlukla Hıristiyan, Yahudi ve daha çok Süryaniler'den meydana geliyordu. Emevîler devrindeki tercümeler az ve bireysel idi. Abbasîler devrinde ise bu faaliyet teşkilatlandırıldı ve resmen teşvik edildi. Bu tercüme faaliyeti, IX. yüzyılda ve bilhassa Bağdad'da kütüphanesi ve devamlı personeli bulunan bir tercüme müessesesini (beytü'l hikme) kuran Me'mûn devrinde (813-833) büyük bir gelişmeye mazhar oldu. Meşhur tercümanlardan birisi olan Cundişapurlu Hıristiyan tabib Huneyn b. İshak (809-877) Galen'in *Corpus*'unu, Hippocrates'in *Aphorism*'lerini ve diğer bir çok eseri Arapça'ya çevirdi. Diğerleri astronomi, fizik, matematik ve başka konulardaki eserleri Grekçe'den Süryanîce'ye ve daha çok Arapça'ya tercüme ediyorlardı. Halife-

ler her tarafa, Bizans'a bile yazma eserleri aramak için âlimler gönderiyorlardı.

Bu ilk tercüme yapanlardan bazıları Grek eserlerinin tefsiri veya özeti şeklinde kendi istekleri çerçevesinde eserler de meydana getirdiler. Kısa bir süre sonra çoğunlukla İran asıllı bir Müslüman yazarlar nesli ortaya çıktı. İlk planda bahsedilmesi gerekenler tabib Râzî (Rhasés) (865-925), tabib ve filozof İbn Sînâ (Avicenna) (980-1037) ve hepsinden daha önemlisi tabib, astronom, matematikçi, fizikçi, kimyacı, coğrafyacı ve tarihçi, engin ve orijinal bir âlim, Orta Çağ İslâm dünyasının en dikkate değer simalarından birisi el-Bîrûnî'dir. Tıb sahasında Müslümanlar Grekler'in temel görüşlerini değiştirmediler, fakat pratik gözlemler ve klinik tecrübeleri ile onu zenginleştirdiler. Matematik, fizik ve kimyada onların payı çok daha önemli ve orijinal idi. Sıfır Müslümanlar tarafından kullanıldı; onların buluşu olmamakla beraber Arap rakamları diye bilinen sistem onlar tarafından matematik'e dahil edildi ve Hindistan'dan Avrupa'ya aktarıldı. Cebir, geometri ve bilhassa trigonometri Müslümanlar'ın geliştirdiği ilim dallarıdır.

Felsefede Grek fikirlerinin etkisi büyüktür. Me'mûn devrinde Aristotales'in eserlerinin tercümeleri bütün felsefeyi ve İslâm'ın teolojik anlayışını etkiledi ve bunun sonunda uzun müddet aralarında Kindî (ölm. 850; Arap ırkından tek kişi), Fârâbî (ölm. 950), İbn Sîna (ölm. 1037) ve İbn Rüşd (Averroes, ölm. 1198) gibi Müslüman filozoflarının eserlerine etki etti.

Antik Yunanistan'ın ilmî ve felsefî mirasını Doğu muhafaza ettiği halde, iddia edildiğine göre Batı'da bilinen

edebî ve estetik mirasını bilmiyordu. Bu görüş tam manasıyla doğru değildir. Araplar sanat ve mimaride Grekо-Roman geleneğini değiştirerek ve zenginleştirerek devam ettirdiler. Bizans sanatının soyut ve şekilciliğe temayülü İslâm'da daha da fazlalaştı; İslâm'da resme, daha doğrusu portreye karşı olan peşin hüküm stilize ve geometrik desenlerin gelişmesine zemin hazırladı.

İslâm sanatları İran ve Çin etkilerine çok şey borçludur. Fakat süsleme ve el sanatlarında İslâm medeniyetinin orijinalitesi ve özelliği çok açık bir şekilde görülür. Suriye'deki Emevi saray ve köşklerinin duvar süslemelerinde, kazılarda meydana çıkarılan avadanlıklar üzerinde, Mısır ve Irak'ta bulunan eşyalarda, Araplar'ın ilk zamanlar diğer medeniyetlerin sanat eserlerini -sanatkârlarını bile- nasıl aldıklarını, önce onları taklit ettiklerini ve neticede onları orijinal bir sanat içinde nasıl erittiklerini görebiliriz. Mesela Irak'ta ortaya çıkarılan IX. yüzyıla ait çanak-çömlek, gerek Bizans ve Sasanî işçiliğini gösteren eserlerin, gerekse Çin'den ithal edilen eşyaların, bunların yerli taklitlerinin ve ayrıca ithal edilen modellerin tecrübelerle yeniden geliştirilmiş şekillerinin ortaya çıkardığı ürünlerin yan yana meydana getirildiğini gösterir. İslâm sanatının en karakteristik ürünlerinden birisi olan meşhur cilalı kapları, İran'dan İspanya'ya kadar bütün İslâm alemine yayılmıştı. Aynı şekilde İslâm İmparatorluğu'ndaki el sanatlarıyla uğraşanlar, gerek taklit ve gerekse tecrübe yoluyla dışarıdan aldıkları metal, tahta, taş, fildişi ve cam işçiliğini ve bunlardan daha çok tekstil ve halıcılık sanatını geliştirecek açık ve belirgin İslâmî yeni, ferdî ve karakteristik bir üslup yarattılar.

Fizikî bir bütün olarak kitabın adı, konusu, başı ve so-

nu olan sayfalardan meydana gelen bir bütün olduğu, daha sonra da bu bütünün resimleri ve süslü ciltleri bulunduğu fikri eski medeniyetlerden gelmişti. Başlangıçta edebî eserler sözlü ve nakletme geleneği sayesinde biliniyordu. Sözlü gelenek uzun müddet yegâne yayın vasıtası idi. Edebî eserlerin sayısı ve uzunluğu arttıkça yazılı metinlerin lüzumu hissedilmeye başlandı ve bir müddet sonra yazarlar müsvedde yaptırmaya, konferanslar için notlar almaya, sekreterlere dikte ettirmeye ve bitirmek için kitaplar kaleme almaya koyuldular. Bu harekete VIII. yüzyılda Orta Asya yoluyla Çin'den kağıdın getirilmesi yardımcı oldu, fiyatlar ucuzladı ve daha çok sayıda kitap yazıldı. Kültür hayatı üzerindeki bu yeniliğin tesiri, küçük bir ölçüde de olsa Batı'da basım işinin yayılması ile mukayese edilebilir.

İslâm tarafından Grek mîrasının alınması bir tarafa yeni bilginin akılcı, ilmî yönü, diğer tarafta İslâm düşüncesinin sezgiye dayanan ve ferdî olan yönü arasındaki çatışma hızlandı. İslâmî iki düşünce sistemi arasındaki mücadele insanlık tarihinde etkili ve devamlı değişik ve zengin bir kültürün doğmasına sebep oldu. Sonunda mücadele saf İslâmî dünya görüşünün zaferi ile neticelendi. Dinin hakim olduğu İslâm cemiyeti kendi temel inançlarına karşı gelen değerlerin neticelerini kabul ve hatta onları müşâhade ve tecrübe ile geliştirdiği halde kendilerini reddetti. İsmailîye mezhebi Batı tipi hümanist bir rönesans hareketini ilan ederek batınî tefsir yoluyla Kur'ân'ın ve hatadan münezzeh imamların ihtiyatı ile Şeriat'ın hakimiyetini azaltarak Helenistik değerleri tam manasiyle İslâm cemiyetine getirebilirdi. Fakat İsmailîye ihtilâlini destekleyen güçler yeteri kadar kuvvetli değillerdi ve hareket en başa-

rılı anında çöküntüye uğradı.

Milletlerin karakterini tahlil etmek her ne kadar eğlenceli bir oyun gibi görünüyorsa da bir neticeye varmak oldukça zordur. Böyle bir girişim tahlil edilen konudan ziyade tahlil edenin fikrî yapısını ortaya koyar. Milletin çok girift ve değişik bir yapısı olduğundan ciddî ve ilmî bir hükmün yerini tutacak geniş ve istatistikî bir çalışmaya imkan vermez. Daha da güç olanı bizden zaman ve mekan bakımından uzak olan ve ancak yazılı kalıntılar vasıtasıyla bilinen medeniyetleri incelemektir. Orta Çağ Arap edebiyatı bütünü ile yazma sanatını ve hâmiliğini elinde tutan küçük ve imtiyazlı idareci sınıf vasıtasıyla meydana gelmiştir. Geride kalan halk kitlesi çoğunlukla sessiz ve çok zayıf olan sesi de cılız bir şekilde çıkmakta idi. Bu hususu gözden uzak tutmamak şartiyle Araplar'ın değilse de en azından hakim olan Orta Çağ İslâm medeniyetinin Arap sanat ve edebiyatında tasvir ettiği bazı tipik karakterleri ortaya çıkarabiliriz.

Dikkatimizi çeken ilk husus, çoğunlukla iddia edildiği gibi, Arap kültürünün taklitçi değil kendine has bir karakterde olması ve asimile etme gücüne sahip bulunmasıdır. İslâm fetihleri tarihte ilk defa Hindistan ve Çin sınırlarından Yunanistan, İtalya ve Fransa'ya kadar uzanan geniş toprakları birleştirdi. Başlangıçta bir müddet için askerî ve siyasî güçleriyle ve daha sonra da dil ve inançlarıyla Araplar, öteden beri çatıştıkları kültürleri bir cemiyet halinde birleştirdiler: Bin yıllık ve değişime uğramış Akdeniz'in Grek, Roma ve İsrail gelenekleri; eski Yakın Doğu ve kendine özgü düşüncesi ve hayat tarzı, Doğu'nun büyük medeniyetleriyle faydalı teması olan zengin İran medeniyeti. Çeşitli halkların, inançların ve kültürlerin bir

arada İslâm cemiyeti içinde yaşamaya zorlanması, menşeleri ve yaratıcıları değişik de olsa, genel görünüşünde karakteristik İslâm-Arap izlerini taşıyan yeni bir medeniyetin doğmasını sağladı.

İslâm cemiyetinin bu çeşitliliğinden, bilhassa Avrupalı araştırıcıların dikkatini çeken ikinci bir husus ortaya çıkmıştır: Diğerlerine nazaran daha müsamahalı olması. Batılı çağdaşlarının aksine Orta Çağ Müslümanları, kendilerine tabi olanlara inançlarını kabul ettirmek için kuvvete başvurmaya çok nadir ihtiyaç duymuşlardır. Fakat Batılılar gibi onlar da kendilerinden farklı inanca sahip olanların Cehennem'de yanacaklarına inanıyorlar; ancak onların aksine ilahî hükmü bu dünyada tahmine gerek görmüyorlardı. Genellikle değişik inançların var olduğu bir cemiyette hakim inanç olmakla memnundular. Diğer inanç sahiplerine bazı sosyal ve hukukî sınırlamalar koyarak kendi üstünlüklerini hatırlatıyorlar ve bununla içinde bulundukları durumu unutmamalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Buna karşılık onlara dinî, iktisadî ve fikrî hürriyet veriliyor ve onların kendi medeniyetlerine zikre değer katkıda bulunmalarına şans tanınıyordu.

Medeniyetlerin pek çoğu gibi Orta Çağ İslâm medeniyeti de, kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeteceğine inanıyordu. Museviliğin ve Hıristiyanlığın vahiy zincirinin ilk halkaları olduğu peygamberlik vazifesinde, Hz. Muhammed'in bu zincirin son halkası olması şeklindeki İslâm'ın tarihî peygamberlik görüşü Müslümanlar'a Hıristiyan ve Museviler'i, kendilerinin tam mükemmel şekliyle sahip oldukları şeylerin ilk ve eksik şekline sahip oldukları inancına sevketti. Roma İmparatorluğu'nun dev-

let dini olmadan önce asırlarca zayıfların ve zavallıların dini olan Hıristiyanlığın aksine İslâmiyet daha kurucusunun sağlığında yayılan ve muzaffer olan bir toplumun rehberi oldu. İlk devirdeki İslâm'ın büyük fetihleri mü'minlerin zihinlerinde, bir toplum eğer Allah'ın kanunlarıyle idare edilirse başarılı olacağı inancını doğurdu. Müslümanlar akıllı gayr-ı müslimlerden çok şey öğrenebilirler, fakat bunların geçerli olup olmadığı, ilahî vahyin mahsulu olan ve müntesiplerinin başarılarıyla sağlamlaştırılan Şeriat mihenk taşına vurularak anlaşılabilirdi.

"Atomistik" tabiri, çoğunlukla İslâm medeniyetinin birçok yönelerinde görülebilen ve Arap tarihinin daha sonraki devirlerinde hakim olan bir düşünce ve görüş alışkanlığını belirtmek için kullanılır. Bu tabirle hayatı ve kâinatı şartlarla veya ferdin düşüncesiyle bir tür mekanik, hattâ tesadüfî bir birlik içinde birbirine sağlam olmayan bağlarla bağlanan, ancak aralarında hiç bir organik bağ bulunmayan bir statik, somut ve ayrı varlıklar dizisi olarak görme temayülü anlatılmak istenir. Evrensel olmamakla birlikte bu temayül Arap hayatına çok farklı biçimlerde etki eder. Arap kendi toplumunu, birbiriyle ilişkisi olan ve birbirine etki eden parçalardan meydana gelen bir bütün olarak değil, yalnızca altta toprak ve üstte hükümetin bir arada tuttuğu dinler, milletler ve sosyal sınıflar gibi ayrı grupların birliği olarak kabul eder. Şehir, kendine has bir özelliğe nadiren sahip olan mahalleler, loncalar, kabileler ve evler topluluğudur. Bir yandan ilim adamları ve filozoflar, öte yandan da mutasavvıfların aksine din adamı, alim yahut edib, bilgiye karşı tutumu açısından aynı nitelikleri taşırlar. Farklı disiplinler, keşifleri bir bütün halinde bir araya toplayıp aynı yöne varmanın farklı

yolları değil, her biri yavaş yavaş toplanarak ilmi meydana getiren bilgi parçalarını taşıyan ayrı, müstakil bölümlerdir. Epik yahut dramatik tarzdan mahrum olan Arap edebiyatı, nadiren devamlı bir plana sahip, yazarın ve okuyucunun subjektif birliğiyle birbirine bağlanan ince ve canlı, fakat parça parça farklı gözlemler ve belirtmeler dizisiyle tesir etmeyi başarır. Arap şiiri, çoğunlukla birbirleriyle yer değiştirebilen, ancak kendi aralarında mükemmel bir bütün teşkil eden inciler dizisi gibi ayrı ve yerinden ayrılabilen bir mısralar dizisidir. Arap müziği armoni ile değil, fantezi ve varyasyonlarla geliştirilmiş makamlı ve ritmik bir müziktir. Ekseriya uygulamalı ve süslemeli bir sanat olan Arap sanatı, komposizyon veya perspektiften çok inceliği ve teferruat bütünlüğü ile temayüz eder. Romancılar gibi tarihçiler ve biyografi yazarları da anlatımlarını gevşek bir şekilde birbirine bağlanmış bir olaylar zinciri olarak ortaya koyarlar. Çağdaş bir yazarın da belirttiği gibi, fert bile çoğunlukla pasaportlardaki tanımlamalar şeklinde sıralanan özellikler topluluğu olarak gösterilir.

Bu son özellik bizi, Arap nesrinde tekrarlanan bir özellik olan başka bir noktaya, yani ferdiyetçi değil, kollektivist bir özelliğe götürür. İlk Araplar'ın ateşli ferdiyetçiliği bütün gücüyle yalnız bedevîler arasında devam etti. Medeniyet merkezlerinde ise bu ferdiyetçilik yerini pasif ve hatta anonim bir tutuma bıraktı. Çoğu zaman bir kitap, yazarın ferdî ve şahsî eseri olarak değil, nakletme zincirinde bir halka olarak ortaya çıkar. Yazar, kendi kişiliğini otoritenin prestiji ve kendisinden önceki nakilcilerin safı arkasında gizler. Hatta aslında ferdî bir ifade olan şiir bile şahsî ve samimî değil genel ve sosyaldir. Bu insanî olmak-

tan çok kollektivist tavır, İslâm düşüncesinin ve kurumlarının her yönde, belki de en açık bir şekilde Müslümanlar'ın *"mükemmel insan"* ve *"mükemmel devlet"* idealinde görülen, herkesin kendi içindeki ferdî gücünü geliştirmesi yerine taklit ederek uymaya çalışması gereken modeller biçiminde belirir.

Hayatın bu "atomistik' görünüşü, çok parlak başarılar ortaya koyan daha bağımsız spekülasyon ve araştırma ruhuna karşı tepkinin son zaferini şu ya da bu şekilde belirten doğmatik teolojinin belli sistemlerinin genel olarak kabul edilmesinde tam ifadesini bulur. Bu teoloji, determinist, faydacı ve otoriterdir. İlahî kanunun ve vahiylerin *bilâ keyf*, yani nasıl olduğunu sormaksızın, sorgusuz kabul edilmesini ister. Bütün tâlî sebepleri inkâr eder ve Allah'ı birinci sebep olmaktan ziyade bütün bunların planlayıcısı olarak kabul eder. Mecburî neticeler ve tabiî kanunlar ya da sebepler yoktur. Yiyeceğin olmamasının açlığa sebep olması gerekmez, yalnızca alışkanlık nedeniyle acıkınca yiyecek aranır. Her şey doğrudan doğruya bir arada bulunma veya birbirini takip etmeyle ilgili belirli alışkanlıkları düzenleyen Allah'ın iradesiyle yürür. Zamanın her parçasında her hadise, doğrudan ve ferdî bir ortaya çıkarma hareketinin neticesidir.

Bir zamanlar genel olarak kabul edilen bütün sebepliliğin bu son ve kastî olarak reddi, hem felsefe ve hem de tabiat bilimlerinde serbest düşüncenin ve araştırmanın sona erdiğini gösteriyordu ve Arap tarihçiliğinin ümit verici gelişmesini engelledi. Bu durum büyük bir ticaret döneminin daha hür sosyal ve iktisadî hayatının yerini yüzyıllarca değişmeyecek durgun bir feodalizme bıraktığı İslâm toplumunun ihtiyaçlarına daha iyi uyuyordu. Eski

kavramlar çatışması sürdü, ama İslâm'ın yeni izahı bin yıl kadar ciddi biçimde tehlikeyle karşılaşmadı. Ancak XIX. ve XX. yüzyıllarda Batı'nın tesiri, İslâm toplumunun bütün geleneksel yapısını ve onun fikrî paraleli olan düşünce tarzını tehdit etti.

IX. ARAPLAR'IN SAHNEDEN ÇEKİLMESİ

"Şimdi Türkler ve Tatarlar kılıçlarını sana sallıyorlar. Gayeleri, senin bütün ülkelerini parçalamaktır."

Marlowe, Tamerlan the (reat, II)

XI. yüzyıla doğru İslâm dünyası açık bir şekilde çöküşe doğru gidiyordu; bu çöküşün belirtileri daha önceden de görülüyordu. Uzak eyaletlerde merkezî hükümetin otoritesinin kaybolması sonunda siyasî çözülme başladı; daha sonra Irak hariç, hiç bir yerde merkezî otorite kalmadı. Nihayet halifeler, vezirler ve askerî şefler elinde birer kukla durumuna düştüler. 945 yılında halifelik daha çok zayıfladı; bu yıl içinde İran asıllı Büveyhîler hanedanı Irak'ı istilâ ve halifelik başşehrini işgal ettiler. Bunu takip eden yüzyıl boyunca Büveyhîler bu merkezin gerçek hakimi oldular; dünyevî hakimiyetin işareti olarak Sultan ünvanını kabullendiler. Büveyhîler Şiî olmalarına rağmen merkezî hükümetin yasal kaynağı ve dinî lider olarak Abbasî halifelerini tahtta tuttular. İlk mutedil Şiî hanedanının iktidara gelişinden kısa süre önce 12. İmam esrarlı bir şekilde kayboldu. Büveyhîler merkezî eyaletlerde düzeni sağladılar ve buralarda refah bir anda tekrar kendini gösterdi, fakat iktisadî çöküşü gösteren belirtiler de artıyordu. Çin ile olan kârlı ticaret azaldı ve son-

ra da Çin'in şartları sebebiyle son buldu. Rusya ve Kuzey ile olan ticaret XI. yüzyılda azaldı ve tamamen son buldu. Kıymetli madenlerin azalması bir ticarî imparatorluk olma niteliğinin zayıflamasına ve iktisadî hayatın gerilemesine sebep oldu.

İktisadî gerilemenin sebeplerinden birisi de hiç şüphesiz masraflar ve merkezî örgütlenmenin eksikliği idi. Sarayın aşırı masraflarını, bürokrasinin çok şekilci olmasını -genellikle iktidar için mücadele verenlerin davranışları sonunda her makam ikileşmişti ve ayrıca ileri bir teknoloji ve hammadde kaynaklarının büyük ölçüde geliştirilmemesini de saymak lazımdır. Çok geçmeden mâlî kaynakların azalması idarecileri, yüksek memurlara ve askerî kumandanlara devlet hazinesinden ödeme yapmaya mecbur etti. Eyalet valileri, idare ettikleri bölgelerde mahallî askerî birliklerin ve memurların maaşlarını ödemek ve aynı zamanda merkezî hazineye bir miktar para vermek zorunda kalan vergi memurları durumuna düştüler. Çok kısa süre sonra bu valiler eyaletlerinde bağımsızlıklarını kazandılar. Artık vazifesi onlarla anlaşmak olan halifeye sözde bağlı idiler. Avrupa'da Hıristiyan orduları İspanya ve Sicilya'yı istilâ ederek bu geniş toprakları Müslümanlar'dan aldılar. Bu geniş istilâ hareketi yüzyılın sonunda Yakın Doğu'ya Haçlılar'ın gelmesi neticesini doğurdu. Berberîler'in Afrika'da, Fas'ın güneyinde ve Senegal-Nijerya bölgesinde yeni bir dinî hareketi, Afrika'nın kuzeybatısının büyük bir kısmının ve İspanya'nın hâlâ Müslümanlar'ın elinde bulunan bazı bölgelerinin zaptıyla yeni bir imparatorluğun ortaya çıkmasına imkân verdi. Daha doğuda Hilâl ve Süleym bedevî kabileleri şimdiye kadar yaşamış oldukları Yukarı Mısır'ı terkettiler ve geçtikleri

yerleri yağma ve tahrip ederek Libya ve Tunus'a saldırdılar. 1056-57 yılında Tunus'un eski merkezi Kayrevân'ı yerle bir ettiler. Kuzey Afrika'nın tahrip ve gerilemesini VII. yüzyılda Araplar'ın akınlarından ziyade bu istilâya atfetmek icap etmektedir. XIV. yüzyılda, Arap tarihçesi İbn Haldûn memleketinin harabeleri üzerinde çölün ve mamur arazinin yer değiştirmesi açısından muhtemelen ilk defa tarih felsefesini geliştiriyordu. İbn Haldûn bu hususta şöyle demektedir: *"Tunus'ta ve Magrib'de hicrî V. yüzyılda (miladî XI. yüzyılın ortaları) bu memleketleri tahrip eden Hilâl ve Süleym kabilelerinin geçişinden itibaren âbidelerin, evlerin, çiftliklerin ve köylerin kalıntılarında da görüleceği gibi Siyah Afrika'dan Akdeniz'e kadar eskiden mamûr olan bütün ovalar üçyüz elli yıl boyunca harabeler halinde kalmıştır."*

Neticelerinin devamlılığı sebebiyle bunların hepsinden daha önemli bir diğer istilâ hareketi Orta Asya'dan gelmiştir. Araplar, Türkler ile ilk defa Orta Asya'da karşılaştılar ve bir müddet sonra özellikle küçüklüklerinden itibaren askerî ve idarî hizmetlerde yetiştirilmiş olanları Müslüman Yakın Doğu'ya köle olarak getirdiler. Daha sonra hizmetçilik işlerini yapan kölelerden ayırmak için onlara *memlûk* adı verildi. Abbasî hânedânının ilk yıllarında ve hatta Emevîler devrinde bile devlet hizmetinde az sayıda Türk memlûklerine rastlanıyordu. Onları devlet hizmetinde söz sahibi yaparcasına kullanan, daha halife olmadan tamamen Türkler'den oluşmuş bir ordu meydana getirmiş olan Mu'tasım (833-842) idi. Daha sonra her yıl Türkler'den mühim denecek sayıda, doğu eyaletlerinin vergisine karşılık merkeze gönderiliyordu. Abbasîler'in ilk Horasan muhafız birliklerini Araplaşmış yerli halk meydana getiriyordu. Şimdi ise İranlı aristokrasi, İran'ın

bağımsız hânedânlarının ortaya çıkması temayülünde idi. Bu durumda halifeler kendilerine yeni bir destek arama lüzumunu hissettiler. Abbasî halifeleri Türk subaylarının kumandanlığı altında bulunan Türk memlûklerinde arzu ettikleri desteği buldular. Memleketlerinden ayrılan bu memlûkler ne eve, ne kabileye ve ne de aileye sahip idiler; hatta Müslüman bile değillerdi. Bu sebeble memlûklerin merkezî hükümete daha çok bağlı olacakları şüphesizdir. Türkler, başlangıçtan itibaren yüksek bir askerî kabiliyete sahip olduklarını gösterdiler; atlarının üzerinde inanılmaz bir süratle ok kullanıyorlardı. Halifeler gittikçe Türk hassa birliklerini, devlet hizmetinde çok eski olan ve İslâm medeniyetini benimsemiş bulunan Arap ve İranlılar'ın zararına geliştiriyorlar ve onlara itibar ediyorlardı. Rejimin gittikçe askerî bir karakter taşımaya başlaması Türkler'in güçlerini daha da arttırdı.

XI. yüzyıla doğru Türkler, yalnız esir yahut satın alındıktan sonra askerlikteki kişisel kabiliyetlerinden dolayı değil, aynı zamanda kendi hürriyetçi geleneklerine göre örgütlenmiş bütün göçebe Türk boylarının göçleri sonunda İslâm dünyasına girdiler. Çin'de bir fetret devrini mütekakip Sung hânedânının kuvvetlenmesi, bu ülkeye doğru yayılma yolunu kapamış ve Orta Asya göçebelerinin batıya doğru yayılmalarına zemin hazırlamıştır. Bu istilâcı Türkler Oğuz boylarına mensuptular ve genellikle onları yöneten askerî ailenin ismine izafeten Selçuklular diye isimlendirildiler.

Selçuklular 970 yılına doğru halifelik arazisine girdiler ve kısa süre sonra Müslümanlığı kabul ettiler. Bir müddet sonra İran'ın büyük bir kısmına hakim oldular; 1055'te Tuğrul Beg Büveyhîler'i bozguna uğratıp Irak'ı Selçuklu

devletine katarak Bağdad'a girdi. Birkaç yıl içinde Selçuklular Suriye ve Filistin'i zayıflamış olan Fâtımîler'den ve mahallî hakimlerden temizlediler; Araplar'ın başarısızlığa uğradıkları Anadolu'nun büyük bir kısmını Bizanslılar'dan alarak burasını bir Türk ve Müslüman ülkesi haline getirdiler.

Sünnî Müslüman olan Selçuklular'ın Bağdad'ı almaları, birçoklarınca bu şehrin Şiî Büveyhîler'in boyunduruğundan kurtarılması şeklinde telakki edilmiştir. Halifeler ismen hükümdar olarak kaldılar; fakat büyük bir kısmı hilâfetin başlangıcından beri ilk defa olarak tek bir otoritenin hükmü altında birleşen imparatorluğun gerçek hakimleri, Bizanslılar'ı ve Fâtımîleri mağlup eden Selçuklu sultanları idi.

Yeni hükümdarlar idarî teşkilatta esas olarak İranlılar'a ve İran bürokrasisine dayanıyordu. Devrin en dikkate değer şahsiyetlerinden birisi olan büyük vezir Nizamü'l-mülk, daha önceki ziraî vergi rejiminde feodalizm temayülünü sistemleştirdi. Eski rejimin kötü tatbikatı, para yerine toprağa dayanan yeni sosyal ve idarî düzenin kaideleri haline geldi. Toprak askerî şeflere veriliyor veya onlar tarafından işgal ediliyordu. Bunun karşılığında belirli sayıda asker sağlamakla yükümlü idiler. Bu imtiyazlar onları, sadece vergi toplamayı değil, gelirler üzerinde de hak sahibi ediyordu. Her ne kadar bu haklar bazen zorla teoride ırsî hale getiriliyorsa da tatbikatta belirli bir süre ile sınırlandırılıyor ve daima geri alınıyordu. Selçuklular zamanında tarihini yazmış olan tarihçi İmadüd-dîn bu uygulamanın Türk boyları mensuplarına ve askerlere ziraî refahtan bir pay vermek için tek yol olduğunu belir-

terek şöyle ilâve etmektedir: *"Askerî birliklere ödemek için köylerde vergi toplama adeti vardı ve eskiden hiçbir şahsın timarı yoktu. Nizâmü'l-mülk toprak rejimindeki karışıklık sebebiyle artık paranın toplanamadığını ve bu karışıklıklar yüzünden gelirin azaldığını farketti. Bu yüzden toprağı timar olarak birlikleri arasında böldü ve onlara hem geliri ve hem de mahsulü verdi. Bu teşebbüs başarılı neticeler vererek refahı doğurdu."* Bu birkaç cümle ile İmâdü'd-dîn, paraya dayanan ekonomiden feodal ekonomiye geçişi gayet güzel bir şekilde özetlemektedir.

Bu geçiş devresinde sosyal karışıklıklar kaçınılmazdı. Eski rejimin toprak sahipleri dışarıdan gelen bu yeni sınıfın ortaya çıkmasıyla ağır bir sarsıntıya uğradı. Ticaret tehlikeye girdi ve azaldı. Belki de ticaretin bu çöküşünün en açık belirtileri İskandinavya'da bulunan paralarda görülür. IX. ve X. yüzyıllarda Arap ve İran paraları İskandinav ülkelerinde pek bol ve revaçta idi. XI. yüzyıl boyunca bu paraların sayıları azalıyor ve sonra da tamamen ortadan kalkıyordu. Bu devirde de esas muhalefet bir defa daha ve fakat yeni bir görüş altında İsmâilîler'den geldi. 1078 yılında İranlı bir İsmâilî lideri olan Hasan Sabbâh Fâtimîler'in merkezi Kahire'yi ziyaret etti. Orada zayıflamış olan imamlar adına Fâtımî devletinin gerçek hakimleri olan askerî şeflerle mücadeleye girişti. Fâtımî halifesi Mustansır'ın 1094'de ölümü üzerine Hasan Sabbâh ve İranlı taraftarları, halefini tanımayı reddettiler ve Kahire'nin eski teşkilatı ile olan bağlarını kopardılar. Doğulu İsmâilîler veliahtlıktan azledilmiş olan Mustansır'ın büyük oğlu Nizâr ile beraber olduklarını ilan ettiler. Selçukluların hakimiyeti altındaki ülkelerde gizli bir ihtilâlci hareket olarak çetin bir faaliyet devresini başlattılar. Hasan Sab-

bâh'ın yeniden teşkilatlandırdığı İsmâiliye diye bilinen yeni mezhebin taraftarları *Haşîşîler* diye isimlendiriliyorlardı. Bu isimlendirme muhtemelen müntesiplerini vecde getirmek için kullandıkları vasıtadan kaynaklanmaktadır. Kelimenin Avrupa dillerindeki (Assassins) manası ise mezhebin kullandığı taktikten ileri geliyordu.

Hasan Sabbâh 1090 yılında İran'ın kuzeyinde bulunan erişilmez Alamût kalesini ele geçirdi. Orada, daha sonraki asırda Suriye'de kurulmuş üslerde olduğu gibi mezhebin büyük üstadları diye isimlendirilen *"Dağın ihtiyarı"* bir fanatikler çetesine kumanda ediyor, gizli esrarengiz bir imam adına İslâm hükümdar ve beylerine karşı terör ve cinayet kampanyasını yönetiyordu. Büyük üstatların özel görevlileri bir seri cinayet işlediler ki, kurbanları arasında devlet adamları, kumandanlar ve hatta 1092 yılında bir cinayete kurban giden bizzat Nizâmü'l-Mülk de bulunuyordu. Batılı Haçlı tarihçiler Haşîşîler'in Suriye'de Haçlılar ile Müslümanlar arasına saldıkları dehşeti canlı bir şekilde tasvir ederler ve bunların Avrupa'da bile tanınarak kendilerinden korkulduğunu belirtirler. Haşîşîler'in terörü ancak XIII. yüzyılda Moğol istilası sırasında son buldu. İsmâilîlik bundan sonra da küçük sapık bir mezhep olarak devam etti.

Selçuklular zamanında ekonominin yeniden düzenlenmesi dinî hayatta da yankı buldu. Bağdad ve diğer büyük şehirlerde *medrese* diye bilinen dinî okullar kuruldu ve bunlar İslâm dünyasında daha sonra kurulanlara model oldu. Bağdad Nizâmiye Medresesi ve onun şubeleri Sünnîlik bilhassa yaygın hale gelen ve kurucusunun adını alan Eş'arî mektebinin merkezleri durumunda idiler. Sa-

pık İsmâiliye mezhebi ve daha önceki devrin entellektüel radikalizmi ile mücadele ettiler. İslâm'ın büyük mütefekkirlerinden birisi olan el-Gazâlî (1059-1111) bu medresede bir müddet müderrislik yaptı; onun eserleri arasında felsefeye ve sapık mezheplere reddiyeler de vardır.

Nizâmü'l-mülk'ün ölümünden sonra Yakın ve Orta Doğu'nun siyasî parçalanması yeniden başladı. Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu hanedanı mensupları yahut onların kumandanları tarafından idare edilen devletlere bölündü. Bu zayıflama devresinde Haçlılar Yakın Doğu'ya girdiler (1096). Bu geniş hareketin idealist görünüşüne rağmen, ki bunun en güzel misali çocukların giriştiği ve facia ile biten seferdir, Haçlılar dinin psikolojik bir etken olduğu materyalist telâkkiler tarafından harekete geçen ilk emperyalist hareketlerden birisini başlatmışlardır. Her ne kadar seferin hedefi Hz. İsa'nın mezarının kurtarılması ise de, bu seferlere Bizans ve Fâtımîler'le ticarî ilişkide bulunan İtalya şehir cumhuriyetlerinin tüccarları, savaş isteyen baronlar, prenslik kurmak isteyen gençler, günahlarını affettirmek isteyenler vb. katılmışlardır.

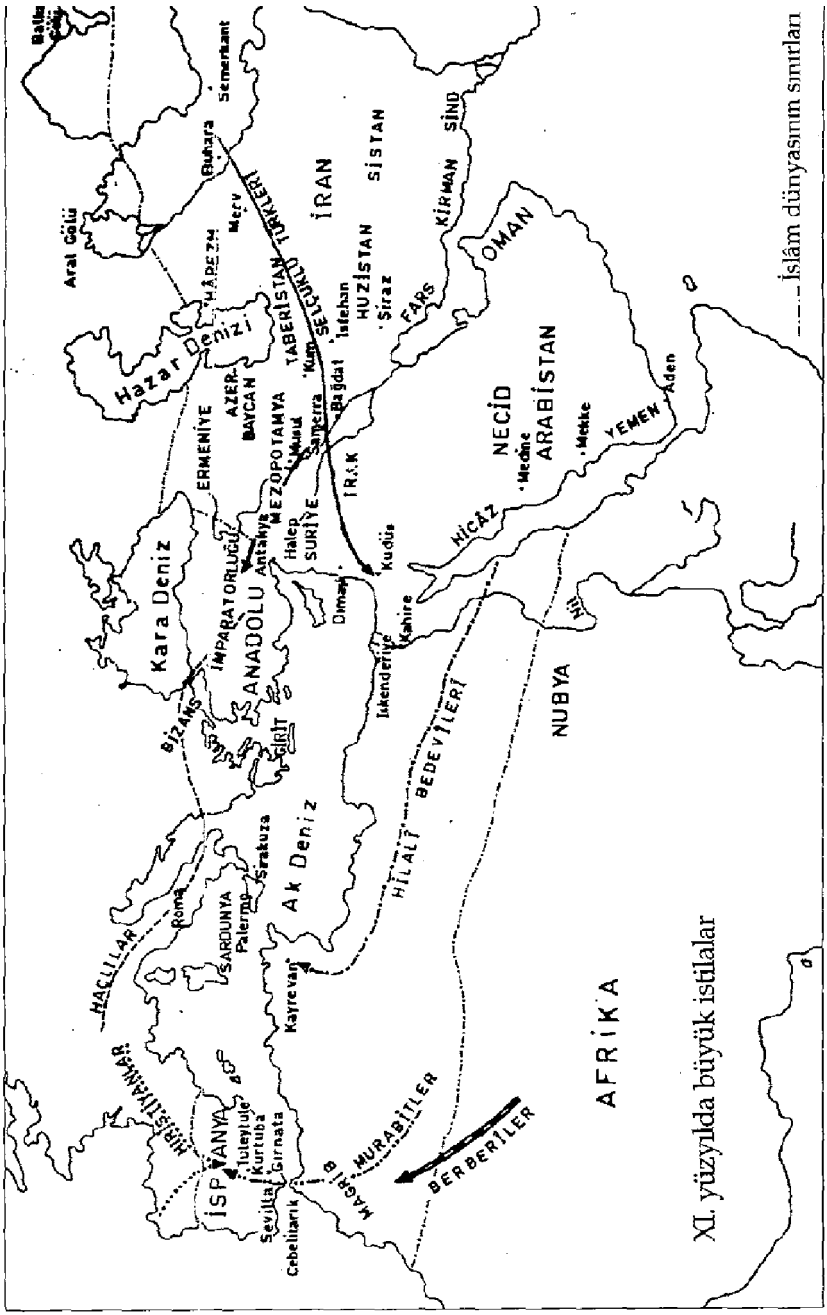
İslâm dünyasının parçalanması ilk otuz yıl zarfında Filistin'e kadar Suriye sahil şeridini süratle zaptedebilen, Antakya, Urfa, Trablusşam ve Kudüs'te feodal Latin prenslikleri kuran bu istilâcıların işlerini kolaylaştırdı. Bu başlangıç bir kolonizasyon ve asimilasyon devresi oldu. İstilâcılar ve Hıristiyan hacılar Suriye'ye yerleşiyorlar, adetlerini benimsedikleri yerli halk gibi giyiniyorlar ve yerli Hıristiyanlar ile evleniyorlardı. Birinci Haçlı Seferi tarihçisi Fulcherius Carnotensis şöyle demektedir:

"Batılı olan bizler şimdi doğulu olduk. İtalyan yahut Fran-

sız olan birisi şimdi bu memlekette Galileli yahut Filistinli oldu. Rheims yahut Chartres'in eski vatandaşı Sur yahut Antakya vatandaşı haline geldi. Doğum yerlerimizi unuttuk. İçimizden çoğu artık oraları bilmiyor ve haber alamıyor. Sanki miras yoluyla babasından kalmış gibi bir eve ve eşyaya sahip oluyor; diğeri evlenmek için hemşehrisini değil, bir Suriyeli, bir Ermeni hatta Hıristiyan olmuş bir Arap'ı alıyordu. Bir yabancı şimdi yerli olmuştu; göçmen şimdi yerli haline geldi. Her gün yakınlarımız, dostlarımız Batı'da sahip oldukları her şeyi terkedip büyük bir şevkle bizim yolumuzu takip ediyordu. Zira Batı'da fakir olanlar burada zengin oldular. Orada birkaç kuruşa sahip olanların şimdi burada sayısız altın parası vardı. Orada bir köyü olmayan burada Tanrı'nın lûtfuyla bir şehre sahipti. Madem ki Doğu bizim için yaşanılacak güzel bir yerdir, o halde niçin Batı'ya dönelim."

Bu düşünceleri, XII. yüzyılda Suriye'de yaşamış olan Usâme b. Munkız tarafından ileri sürülen fikirle mukayese edebiliriz: *"Memleketimize yerleşip Müslümanlar arasında yaşayan Franklar vardır; onlar yeni gelen yabancılardan daha iyi durumdadırlar."*

Bu başarılı ilk devrede bile Haçlılar Akdeniz ve Batı dünyası ile irtibatlarını devam ettirmek için sahil ovalarında ve bu ovalara bitişik yamaçlarında yerleşmeye mecbur oldular. Ülkenin iç kısımlarında, çöle ve doğuya uzanan bölgelerde Haçlılar'a karşı bir hareket hazırlığı başlamıştı. 1127'de bir Selçuklu kumandanı olan Zengi, Musul'u zaptetti ve daha sonraki yıllarda Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de gücü devamlı artan bir devlet kurdu. Onun gelişmesi başlangıçta diğer rakip Müslüman devletler, bilhassa ortak düşmana karşı Kudüs Latin Krallığı

Baltık Gölü
Aral Gölü
Hazar Denizi
Kara Deniz
Ak Deniz
Semerkant
Buhara
Merv
HAREZM
AZERBAYCAN
ERMENİYE
TABERİSTAN
SELÇUKLU TÜRKLERİ
İRAN
HUZİSTAN
SİSTAN
KİRMAN
SİND
FARS
OMAN
NECİD
ARABİSTAN
Medine
Mekke
YEMEN
Aden
HİCAZ
IRAK
Kum
Sencera
Bağdat
İsfehan
Şiraz
MEZOPOTAMYA
Halep
SURİYE
Antakya
Dimaşk
Kudüs
İskenderiye
Kahire
NUBYA
BİZANS İMPARATORLUĞU
ANADOLU
GİRİT
HİLÂLÎ BEDEVİLERİ
HACILLAR
Roma
SARDUNYA
Palermo
Sirakuza
Kayrevan
İSPANYA
İlüleyliye
Kurtuba
Sevilla
Gırnata
Cebeliüarık
MURABİTLER
BERBERİLER
AFRİKA
İslâm dünyasının sınırları
XI. yüzyılda büyük istilalar

ile anlaşmak hususunda tereddüt etmeyen Dımaşk tarafından engellendi. 1147'de Haçlılar ittifakı bozmakla hata ettiler; Zengi'nin oğlu ve halefi Nureddin 1154 yılında Dımaşk'ı almaya ve Suriye'de tek bir devlet kurmaya muvaffak oldu. Haçlılar onun şahsında ilk defa çetin bir rakip ile karşılaştılar. Her iki tarafın da gizli hedefi Fâtımî hilâfetinin yıkılmaya yüz tuttuğu Mısır'ı almak idi. Batı'da Saladi diye bilinen Selâhaddin Mısır'a geldi ve orada Nureddin'in mefaatlerini koruyarak vezir sıfatiyle Fâtımîler'e hizmet etti. Selâhaddin 1171'de Fâtımî hilâfetinin sona erdiğini ilan etti. Hutbe ve sikkelerde Bağdad Abbasî halifesinin isminin geçmesini sağladı. Mısır'ın gerçek hükümdarı haline geldi ve Nureddin ile iğreti bir ittifak yaptı. 1174 yılında Nureddin ölüp de halef olarak küçük bir çocuk bırakınca Selâhaddin onun Suriye'deki yerlerini de ele geçirerek Mısır ve Suriye'de bir Müslüman imparatorluğu kurdu. 1187'de Haçlılar'a hücum etmek için yeterli derecede kuvvetli olduğunu biliyordu. Selâhaddin Kudüs'ü Haçlılar'dan geri aldıktan ve onları Akka, Sur, Trablusşam ve Antakya şehirleri arasındaki sahil şeridi hariç, her taraftan kovduktan sonra 1193'de öldü.

Selâhaddin tarafından kurulan Suriye-Mısır birleşik devleti uzun müddet varlığını devam ettiremedi. Selâhaddin'in halefleri olan Eyyûbîler devrinde Suriye tekrar küçük devletlere bölündü. Mısır, Arz-ı Mukaddes'i ele geçirmek için daha sonra düzenlenen Haçlı seferlerine karşı koyarak Batı'ya karşı İslâm'ın kalesi halinde Yakın Doğu'nun birinci Müslüman kudreti oldu.

Yakın Doğu'da Haçlılar'ın uzun müddet devam eden tesirleri ticaret üzerinde görülmektedir. Onların hakimi-

yetleri altındaki Doğu limanlarında Batılı tüccar kolonileri büyük bir gelişme gösterdi. Müslümanlar'ın tekrar fethinde bu tüccarlar bulundukları şehirlerde kaldılar ve ithâlât ve ihrâcâtı göze batacak bir şekilde geliştirdiler. Selâhaddin 1183 yılında Bağdad halifesine yazdığı mektupta onların ticarî faaliyetlerini teşvik etmesinin sebeplerini şu sözlerle açıklıyordu: *"Venedikliler, Cenovalılar ve Pizalılar Batı'nın kıymetli mallarını ve bilhassa silah ve harp malzemelerini Mısır'a getirmektedirler. Bu durum Müslümanlar'ın yararına ve Hıristiyanlar'ın zararınadır."* Avrupa'da bu ticarete karşı olan kilisenin, bu ticareti yapanları afaroz edeceği tehditleri bir netice vermiyordu.

Bu sırada İslâm âlemi için yeni ve daha korkunç bir tehdit Doğu'da ortaya çıkıyordu. Uzak Doğu Asya'da çetin bir iç mücadeleden sonra Cengiz Han göçebe Moğol kitlelerini birleştirdi ve onları insanlık tarihinin en büyük istilâ hareketlerinden birisine sevketti. 1220 yılında Moğollar bütün Mâverâünnehr'i zaptettiler. 1221'de Cengiz Han Ceyhun'u geçerek İran'a girdi. Onun 1227 yılında ölümünü istilâ hareketinin duraklaması takip etti, fakat asrın ortalarına doğru batıya doğru yeni bir taarruz harekâtı başladı. Moğol prensi Hülâgû Ceyhun'u geçti; Moğolistan'ın Büyük Hakanı, Mısır'a kadar bütün İslâm ülkelerinin fethini ona verdi. Hülâgû'nun kuvvetleri bütün direnişleri kırarak, önüne çıkan her şeyi ezerek ve hatta daha önceki bütün hücumlara karşı koymuş olan İsmailîler'i bile perişan ederek İran'ı çiğneyip geçti. Hülâgû 1258'de Bağdad'ı zaptetti, halifeyi öldürdü ve Abbasî hilâfetine son verdi. Her ne kadar yozlaşmış ise de İslâm'ın yasal merkezi ve birliğin sembolü olarak devam eden bu büyük tarihi kurumun yıkılması İslâm tarihinde bir devrin sonu-

nu belirtmektedir. Bununla beraber bu darbe diğer bir görüşün ileri sürdüğü kadar büyük olmadı. Zaten halifeler uzun zamandan beri iktidarı kaybetmişlerdi. Merkezdeki ve eyaletlerdeki sultanlar, yalnız kuvvetlenmekle kalmıyorlar, halifelere mahsus imtiyazları bile kullanıyorlardı. Bu durumda Moğollar daha önce ölmüş bir müessesenin hayalini ortadan kaldırmaktan daha fazla bir şey yapmadılar.

Selçuklular'ın aksine Moğollar putperestlikte devam ettiler ve İslâm'ın gelenek ve müesseselerine ilgi göstermediler. Zaptettikleri bölgelerde yaptıkları tahribat mübalağalı bir şekilde ifade edilmektedir. Tahribatın büyük bir kısmı askerî endişeler sebebiyle yapılmıştır. İstilâ hareketinin hemen akabinde faaliyetlerini durdurdular ve İran'da onların idaresinde iktisadî ve kültürel bakımdan yeni bir devir başladı. Fakat Irak'ta Moğol istilâsının ani tesirleri sivil hükümetin yıkılması ve ülkenin iktisadî hayatının dayandığı sulama çalışmalarının durması şeklinde oldu. Merkezî iktidarın zayıflaması göçebe kabilelere akın yapma fırsatı verildiğinden durum daha da fenalaştı.

Irak'ın ekonomik hayatına daha tehlikeli bir darbe, onun merkezî İran'da bulunan bir Doğu imparatorluğunun eyaleti haline gelmesiyle vuruldu. Akdeniz bölgelerinden bir kum ve çelik engeliyle ayrılan ve aynı zamanda bağlı bulunduğu İran'ın gayreti ile doğuya açılan Dicle ve Fırat Vadisi doğu-batı ticaretinde artık bir geçit vazifesi görmüyordu. Şimdi bu geçit kuzey ve doğuya Türkiye ve İran'a, batıya, Kızıldeniz ve Mısır'a doğru uzanıyordu. Böylece Irak ve halifelerin merkezi yüzyılların ihmali-

ne terkediliyordu.

Suriye'ye karşı bazı akınların yapılmasına rağmen Arap dünyasındaki Moğol istilâ hareketi merkezi İran'da bulunan Moğol devletine bağlanmış Irak ile sınırlanıyordu. Suriye ve Mısır bu bâdireden Eyyûbî idaresinden doğan yeni rejim sayesinde kurtuldu. Eyyûbîler her ne kadar köken itibarıyla Türk değilseler de Selçuklu idare tarzını benimsemişlerdi. İdareci sınıf Türk hassa birliklerinin oluşturduğu askerî otokrasi idi ve bunlar Eyyûbî hükümdarlarını bile kontrol edebiliyordu.

XIII. yüzyıl ortalarına doğru Türk Memlûkleri Kahire'de iktidarı ele geçirecek güce erişmişlerdi. Böylece Mısır ve Suriye'yi 1517 yılına kadar idare edecek olan yeni bir rejim, Memlûk Sultanlığı doğuyordu. 1260 yılında son Eyyûbî hükümdarının ölümünü takip eden bir fetret devrini müteakip bir Kıpçak Türkü olan Baybars sultan oldu. Onun yükselmesi birçok bakımlardan Selâhaddin ile benzerlikler göstermektedir. Baybars Suriye ve Mısır'ı bir devlet halinde birleştirdi ve bu seferki beraberlik daha uzun ömürlü oldu. Doğudan gelen Moğol istilâcılarını ülkesine sokmadığı gibi, Suriye'de yerleşmiş olun bütün Haçlılar'ı da yok etti. Dahice bir fikirle Abbasî ailesinden bir üyenin halife ünvanı ile Kahire'ye yerleşmesini sağladı. Kahire'deki Abbasî halifeleri ancak Memlûk sultanlarının yanında sarayın memurları durumunda idiler. Mısırlı tarihçi Makrîzî (ölm. 1442) şöyle demektedir: *"Türk memlûkları Kahire'de halife olarak tayin ettikleri şahsa otorite ve fikrini açıklama hakkı vermeksizin yalnız isim ve ünvanını vermekle yetindiler. Halife günlerini askerî şefler, yüksek rütbeli subaylar, memurlar ve kadılarla arkadaşlıkla geçiriyor ve onlarla ziyafetlerde bulunuyordu."* Kahire halifeleri halifelik

kurumunun son dönemini teşkil ediyorlardı. Baybars ve haleflerinin feodal rejimi Eyyûbîler'in Suriye ve Mısır'da uyguladıkları Selçuklu idare tarzı idi. Kumandanlara ve emirlere ücret yerine rütbelerine göre 5 ile 100 arasında değişen memlûk bulundurmak şartıyla toprak imtiyazı veriliyordu. Bu toprakların gelirinin üçte ikisi askerlerin bakımına harcanıyordu. Bu imtiyazlar her ne kadar miras olarak devredilmek istenen bir hak haline getirilmeye çalışıldı ise de mirasa dahil değildi. Bu sistem memlûk subaylarından Araplaşmış olanları yeni gelen memlûkların yararına kanunî bir şekilde devamlı olarak mallarından mahrum etmeye dayanıyor ve böylece de ırsî olarak bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasını önlüyordu. Arazi imtiyazı hayat seviyesini en üst derecede tutuyordu. Arazi imtiyazı sahibi olan askerî şahıs, genellikle kendisinin olan arazinin başında değil, Kahire yahut timarının bulunduğu bölgenin merkezinde oturuyordu. Onu mülk değil, geliri ilgilendiriyordu; ne saray ne de köşk yaptırıyor ve ne de Batı'daki gibi mahallî otoriteler ortaya çıkıyordu. Bir derebeylik haklarına sahip değildi ve hatta zaman zaman değişikliklere uğruyordu. Mısır'da timar arazisinin dağıtımı devamlı olarak değişiyordu.

Memlûkler, satın alınıp Mısır'da talim ve terbiye gören köleler idiler. Başlangıçta bu memlûkler Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçaklar'dan temin ediliyordu. Daha sonra Moğol, Çerkes, bazan Rum, Kürt ve hatta bazan da Avrupalılar memlûk olarak satın almıyorlardı. Fakat Türkçe ve Çerkesce idareci sınıfın konuşma dili olarak kalmaya devam etti; bazı sultan ve devlet ricalı hemen hemen hiç Arapça konuşamıyordu. Baybars ve haleflerinin geliştirdikleri Memlûk devleti gelişmiş ikili idarî teşkilata

sahipti: sivil ve askerî. İki teşkilat da askerî şefler tarafından kontrol ediliyor, fakat bu işlerde sivil memurlar da kullanılıyordu. Memlûk sultanları 1383 yılına kadar istisnasız babadan oğula geçmek suretiyle, birbirini takip etmişlerdir; daha sonra saltanat en kudretli askerî şefin eline geçti. Bir sultanın ölümünde, gerçek halefin kim olacağına karar verilinceye kadar geçen süre zarfında oğlu resmî sultan oluyordu.

Hıristiyan ve Moğollar'ın Memlûkleri tehdit ettikleri devrede onların en büyük başarıları Yakın Doğu'da İslâm medeniyetinin müdafaası olmuştur. XV. yüzyılda, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkıntıları arasından yeni bir güç olan Osmanlı İmparatorluğu ortaya çıktı. Başlangıçta Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler dostça idi; fakat Osmanlılar Avrupa'da sağlam bir şekilde yerleşip dikkatlerini Asya'ya çevirince çatışma başladı. Avrupa ile bilhassa Yakın Doğu'dan geçen Avrupa ve Uzak-Doğu arasındaki ticaret Mısır için hem kendi ticareti ve hem devamlı akan gümrük gelirleri bakımından hayatî bir önem taşıyordu. Yükselme devrinde Memlûk hükümetleri Mısır'a büyük refah getiren, sanat ve edebiyatta gelişme sağlayan bu ticareti destekliyorlardı. Moğol tehdidi, Baybars'ın onu uzakta tutabilmesine rağmen bertaraf edilemedi. 1400-1401'de Timur'un Türk-Moğol güçleri Suriye'yi yağmalayıp Dımaşk'ı tahrip ettiler. Veba, çekirge sürüleri ve bedevîlerin yağmaları geri çekilen Moğollar'ın bu kötü eserini tamamladı. Memlûk Sultanlığı uğradığı bu iktisadî ve askerî felâketten sonra bir daha belini doğrultamadı.

XV. yüzyılda ortaya çıkan krizler, transit ticaretten azami ölçüde faydalanmayı hedef alan mâlî tedbirlerin alın-

masını gerektiriyordu. Sultan Barsbây (1422-1438) Hintli ve Çinli tüccarları, mallarını Mısır hakimiyetindeki limanlara sevketmeleri hususunda onları teşvik ettiği gibi, gümrük haklarını elinde tutmaktan ticareti ele geçirmenin daha iyi olacağı kararına vardı. Şeker, devlet tekeline alındı; arkasından biber ve diğer yiyecek maddeleri bunu takip ettiler. Halefleri tarafından da benimsenen bu sistem fiatların yükselmesini, yabancılar tarafından misilleme yapılmasını ve neticede her sahada ekonominin çökmesini hazırladı. Bu durumda hükümet ancak para değerinin düşürülmesi ve ağır vergilerin konması sayesinde ayakta durabildi.

Bu devir tarihçileri bize idarenin son dönemi esnasında yetersizliğini ve bozukluğunun canlı bir tablosunu verirler. Bu tarihçilerden birisi vezirlerden bahsederken şunları söyler: *"Vahşet hisleriyle dolu şerîr kimselerdi. Binlerce adaletsizlik örneği gösterdiler; kendilerini beğenmiş kibirli kimselerdi. Ne bilgilerinden ve ne de dindarlıklarından dolayı ün kazanmışlardı. Devamlı birisine hakaret etmeye hazır korkunç kimselerdi. Halkı ezmek için var olan vücutları insanlık için bir utançtır."* Sultan Barsbây Kahire'nin dört büyük kadısını çağırıp Şeriat'ın daha önce tesbit etmiş olduğu vergilerden fazla olarak yeni vergiler koymaya selahiyet istediği zaman onlardan birisi verdiği şu cevapla şöhret kazanmıştır: *"Sultanın hanımlarından birisi oğlunun sünnet düğününde 30.000 dinar kıymetinde bir elbise giydiği taktirde Müslümanlar'dan para alınmasına nasıl izin verebiliriz? Üstelik burada söz konusu olan yalnız bir elbise ve bir kadındır."*

En son felâket 1498 yılının 17 Mayısı'nda Portekizli gemici Vasco de Gama Ümit Burnu'nu geçtikten ve Hindis-

tan'a ulaştıktan sonra birdenbire kendini gösterdi.

Ağustos 1499'da bir gemi yükü baharatla Lizbon'a döndü. Böylece Avrupa ile Uzak Doğu arasında eskisinden daha ucuz ve daha emin yeni bir yol açtı. Bunu diğer seferler takip etti. Portekizliler Hindistan limanlarına yerleştiler ve Mısır üzerinden geçen yola öldürücü bir darbe vurarak, Memlûk devletinin can damarını kesen direkt bir ulaşım kurdular. Memlûkler bu olayın doğuracağı neticeleri hemen görerek bu yol değişikliği sebebiyle kendileri gibi zarara uğrayan Venedikliler'in de teşviki ile başlangıçta diplomasi ve sonra da savaş yoluyla Portekiz tehlikesini uzaklaştırmaya çalıştılar, fakat başarılı olamadılar. Atlantik Okyanusu'ndaki fırtınalara dayanması için inşâ edilen Portekiz gemileri yapı, silah ve mürettebat bakımından Müslüman gemilerinden üstün olduklarını ortaya koydular. Kısa süre sonra Mısır filolarını yenmeye, Hint Okyanusu'nda Arap ticaret gemilerini sistemli bir şekilde tahrip etmeye ve Basra Körfezi ile Kızıldeniz'e girmeye muvaffak oldular. XVI. yüzyılda Osmanlı fethinden ve Avrupa ticarî rekabetinin yayılmasından sonra Doğu ticareti bir dereceye kadar canlandı ise de yine ikinci planda kalmıştır. Yakın Doğu saf dışı edildi ve artık dünyanın ana ticaret yolları XIX. yüzyıldan önce buradan geçmiyecektir.

İzah ettiğimiz bu uzun devrede üç önemli değişiklik göze çarpmaktadır: Birincisi İslâmî Yakın Doğu'da para esasına göre yürüyen ticarî ekonominin çoğunlukla ziraata dayanan feodal ekonomiye dönüşmesidir. İkincisi yerleşik Araplar'ın ve Arapça konuşan halkların siyasî bağımsızlıklarının sonu ve onların yerini Türkler'in almasıdır. Oldukça az nüfusu olan geniş çöllerde Abbasîler'in yı-

kılışı sırasında toparlanan kabileler bağımsızlıklarını koruyabildiler. Bu kabileler bütün hakim olma teşebbüslerini savuşturdular ve Türkler'e karşı uzun mücadeleleri esnasında çoğunlukla sınır bölgelerindeki araziyi tahrip ettiler. Arapça konuşan dağlılar bile zaptedilemez ileri karakollarında hürriyetlerini korudular. Fakat ziraate elverişli vadilerde ve Irak, Suriye ve Mısır'ın ovalarında yaşayan Arapça konuşan halk artık 1000 yıl müddetle kendilerini idare edemeyecekti. Oldukça derinlere kök salmış olan, yalnız Türkler'in idare etmeye muktedir oldukları görüşü kuvvet kazanmıştı ki, XIV. yüzyılda Suriye doğumlu bir memlûk kâtip Araplar'a, tebanın hor görülen dilini konuşup basit görülmesin diye kendi halkına ana dili yerine bir tercüman aracılığıyla Türkçe hitap ediyordu. Napoléon, XIX. yüzyılın başında Mısır'ı işgal ettiği zaman, Arapça konuşan Mısırlılar'ı yüksek mevkilere tayin etmeye uğraştı ise de başarısızlığa uğradı ve yine kendilerine itaat ettirmesini bilen Türkler'e başvurmak zorunda kaldı.

Üçüncü değişiklik ise Arap âleminin ağırlık merkezinin Irak'tan Mısır'a nakledilmesi oldu. Irak'ın teşkilâtının bozulması ve zayıflaması ve daha sonraları düşmanların ve tüccarların geleceği Akdeniz'den uzaklığı Irak'ı bu devirde bir üs olmaktan çıkardı. O halde ancak diğer ticaret yolu, yalnız bir nehir tarafından sulanan vadiden meydana gelen ve tabiatının yalnız bir merkezî idareyi gerektirdiği gerçekten Arap Yakın Doğu'sunda merkezî bir devlet Mısır kalıyordu.

Kuvvetlerinin yok olmasıyla Araplar itibarlarını da kaybettiler. Araplar'ın varisleri olan Türk ve İranlı hükümdarlar, kendi dillerinde, zevk ve geleneklerine uygun

şiirler yazan şâirleri himayeleri altına aldılar. Önce İranlılar ve sonra da Türkler kendi dillerinde İslâm kültürünü geliştirdiler ve siyasî liderlik dolayısıyla İslâm'ın kültürel liderliğini de üstlendiler. Selçuklu ve Moğol idareleri zamanında İslâm sanatı yeni parlak devirlerini yaşadı. Bununla beraber Arap-İslâm geleneğini tamamen benimsemiş olan İran ve Türk edebiyatları yeni orijinal bir ifade gücüyle gelişme gösterdi. Selçuklular'dan sonra Arapça konuşan ülkelerin tekelinde olan edebî Arapça yalnız dinî ve ilmî eserlerin yazılmasında kullanılmakta idi. Siyasî merkezin batıya doğru kayması Suriye ve Mısır'a büyük önem kazandırdı ve bu iki memleket Arap kültürünün başlıca merkezleri oldular.

Statik bir toplumun gelişmesi ve şekilci statik bir teolojinin hakimiyeti serbest düşüncenin ve araştırma yapma hareketinin çöküşüne yol açıyordu. Otorite karşısında hareketsiz kalma, canlılığını kaybetmiş olan edebiyatta kendini gösteriyordu. Bu devrin göze batan özelliği, sanatkârların şekil üzerinde, ilim adamlarının ise hatırât üzerinde ısrar etmeleridir. Bununla beraber İslâm'ın en büyük düşünürlerinden biri olan ve skolastik ile sezgiye dayanan dini ve sûfîlerin mistisizmini bağdaştırmaya çalışan Gazâlî (1059-1111), Arapça konuşan halkların, edebî muhtevanın ve inceliğin hâlâ üstadı olarak kabul ettikleri Harîrî (1054-1122) ve biyografi yazarı, coğrafyacı ve alim Yâkut (1179-1229) gibi büyük şahsiyetler mevcuttu. Moğol hakimiyetinden sonra tarihçiler veya daha ziyade kompilasiyan yapan bir tarihçiler nesli dikkati çekmektedir. Bunların arasında İslâm'ın tarihî dehası ve tarihin felsefî ve sosyolojik izahını ilk defa yapan Tunuslu İbn Haldûn'un seçkin bir yeri olduğunu kabul etmek gerekir.

Memlûk İmparatorluğu zayıfladı ve 1517'de Osmanlı İmparatorluğu'nun hücumu ile son buldu. Mısır ve Suriye 400 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun birer eyaleti oldular. Kısa zaman sonra da Fas sınırına kadar bütün Berberî devletleri Osmanlı hakimiyetini kabul ettiler. 1639 yılında Irak'ın da İran'dan alınmasıyla hemen hemen bütün Arap dünyası Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiş oluyordu.

Arapça konuşulan ve gerçek anlamda bağımsızlığını koruyan yerler pek azdı. Arabistan Yarımadası'nda Yemen 1537'de bir Osmanlı paşalığı haline geldi, fakat 1635 yılında bağımsızlığına kavuştu. Mekke'nin ve Hicâz'ın Arap hakimleri, yani Şerifler, Osmanlı hakimiyetini tanıyorlardı, ancak İstanbul'dan daha çok Kahire'ye bağlı idiler. Yarımadada yaşayan bedeviler, yabancıların girip barınamıyacakları çöllerde hürriyetlerini koruyorlardı. XVIII. yüzyılın ortaların doğru İslâm'ın doğuşunu andıran bir tarzda kuvvetli bir dinî hareket meydana getirdiler. Necidli bir fakih olan Muhammed b. Abdülvahhâb (1703-1791), mistik olmayan, oldukça sert ve katı temellere dayanan yeni bir mezhep kurdu. O, ilk İslâm ve onun birinci asırdaki saflığı adına nass ve âyine yapılan bütün ilaveleri ve gerçek İslâm'a yabancı olan batıl bid'atları reddetti. Şahıslara ve mukaddes yerlere tapınmayı yasakladı, Hz. Muhammed'in aşırı bir şekilde kutsallaştırılmasına karşı çıktı; dinî ve şahsî hayata son derece sert hükümler getirerek aracı olmanın bütün şekillerini ortadan kaldırdı. Necid Emiri Muhammed b. Su'ûd'un Vahhabî mezhebini kabul etmesi, siyasî ve askerî sahada da bu mezhebe düyük itibar kazandırdı. Kısa süre sonra Vahhâbîlik fetih yoluyla Orta Arabistan'ın büyük bir kısmına yayıldı.

Mekke ve Medine'yi Osmanlı devleti adına idare eden Şerifler'den kuvvet yoluyla aldı ve kudretini Suriye ve Irak'a kadar genişleterek bu eyaletleri tehdide başladı. Vahhabîler'e karşı hareket Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından 1818'de bir Mısır ve Türk askerini göndermekle başladı; Vahhabî İmparatorluğu'nun kudretine büyük bir darbe indirildi, Vahhabîlik doğduğu Necid'e sıkıştırıldı. Bu mezhep XIX. yüzyılın ortasında ve XX. yüzyılda siyasî bir unsur olarak ortaya çıkmak üzere azalmış bir güçle devam etti.

Lübnan'da dağlık bölgelerde Anadolu'dan gelen Hıristiyan istilâcılar, İslâm denizi içinde bir Hıristiyan adacığı halinde mevcut oldukları zamandan beri bağımsızlık geleneklerini devam ettiriyorlardı. Önemli bir kısmı Hıristiyan, diğerleri Müslüman ve Dürzîler'in kurmuş oldukları yarı bağımsız hanedanlar bu yüksek bölgelerde Osmanlı hakimiyeti altında, bu devletin değişen kudretine bağlı olarak belirli bir ölçüde bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı. Nihayet Uzak Batı'da Arap-Berberî karışmasından meydana gelen Fas İmparatorluğu bağımsızlığını korudu ve kendine has bir tarzda gelişti.

Halife Mu'tasım zamanında başlıyan ve Selçuklular ile Memlûklar devrinde daha kuvvetlice görülen Araplar'ın Türk hakimiyetine girmeleri Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Arap eyaletlerinde çok az görülen bağımsızlık hareketleri çoğunlukla mahallî şefler tarafından değil, asi Türk paşaları tarafından başlatılıyordu.

Osmanlılar Mısır'da Memlûk rejimini, başta bir paşa ve etrafında onlardan bir birlik olmak üzere devam ettirdiler; fakat feodal sistem askerî karakterini kaybediyor ve

askerî hizmetten daha çok gelire dayanıyordu. Timarların çoğu *iltizâm* yahut sınırlı miras ve değiştirme hakkıyla birlikte memurlara ve diğerlerine devlet tarafından intifa hakkıyla verildiler. Mültezim vergileri ödemek zorunda idi. Mültezimin varisleri vergi ödeme şartıyla miras haklarını koruyorlardı. Merkezî idarenin zayıflamasıyla mahalli beğler kuvvetleniyorlar ve paşa onlar arasındaki mücadelelere seyirci durumuna düşüyordu. Mahallî beğler bazan tam anlamıyla iktidarı bile ele geçiriyorlardı.

Osmanlı fethi Suriye'de daha büyük değişikliklerin meydana gelmesine sebep oldu. XVII. yüzyılın başında bu ülke üç Osmanlı paşalığına ayrıldı; bunlar Şam, Trablusşam ve Halep olup, 1660'da bunlara bir dördüncüsü Sayda ilave edildi. Bu paşalıklardan her biri mevkiini satın alan ve şartlara ve şahsiyetine göre dahilde bir hareket serbestine sahip olan paşaların idaresi altında bulunuyordu. Paşalıklar Osmanlı feodal sistemi çerçevesinde örgütlenmişlerdi. Toprak, çoğunlukla Türkler'den olan timar sahiplerine dağıtılmıştı. Yarı ırsî olarak intikal eden bu timarlar yılda bir defa vergi ödüyorlar ve timar sahipleri adamlarıyla birlikte askerî hizmette bulunmaya mecbur ediliyorlardı. Timar sahiplerinin hakları vergilerin toplanması ve köylüler üzerinde belirli bir kontrol ile sınırlanıyordu. Padişaha ait iltizamların çoğu sarayın ileri gelenlerine verilmişti. Paşaların iktidarları merkezden uzaklaştıkça ve hükümetin de zayıflaması nisbetinde artıyordu.

Başlangıçta Osmanlı fethi, Memlûk hakimiyetinin son kâbusundan sonra nisbî bir güvenlik ve refah sağladı; fakat XVIII. yüzyıla doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi düzensizlik, anarşi, suistimal ve durgunluk getir-

di. Bu uzun yabancı hakimiyeti sırasında, birinin kuvvetlenmesiyle diğerinin zayıfladığı bu iki kültürün elverişli olmayan birleşmesi süresince isyan ruhu hâlâ kendini hissettiriyordu. Moğol istilâsından sonra İsmailîye hareketi farkedilmeyecek derecede zayıfladı, fakat onun yerini diğer hareketler aldı. Memlûkler zamanında bile Arapça konuşan Mısır halkının düzensiz bir çok isyanları olmuştur. Osmanlılar devrinde çoğu Türk valisi olan hırslı şahıslar fırsat buldukça bağımsızlık hareketlerini başlatıyorlardı. İslâmî geleneğe göre halkın gerçek muhalefeti dinî bir hareket olan sûfîlikte ifadesini buldu. Bu başlangıçta sadece bir mistik tecrübe idi; daha sonra taraftarları arasında halkın alt tabakalarına mensup kimselerin de bulunduğu sosyal bir hareket halini aldı. Sûfîlik, derviş cemiyeti şeklinde örgütlendi ve sık sık esnaf loncalarıyla işbirliği yaparak gelişti. Sûfîler, İsmailîler'de olduğu gibi, sapık bir mezhebin sâlikleri değillerdi. Siyasî sahada bir çeşit *quiétisme*'i kabul ediyorlardı. Onlar hakim olan Sünnî görüşün karşısına tasavvufî inancı koydular ve zaman zaman da Sünnî inanca tesir edebildiler. Siyasî bir görünüşle ortaya çıktıklarında, bu mevcut düzene düşmanca bir tavır oluyordu. Fakat sûfî ihtilâli de İsmailî ihtilâli gibi başarısızlıkla neticelendi. Gerçek değişme dışarıdan, yeni bir faktörden gelecekti. Bu faktör, Orta Çağ İslâm düşüncesinin yapısının gelişmesini hızlandıran Helenistik etkiden daha güçlü ve daha saldırgan idi.

X. BATI'NIN TESİRİ

Ey İccius, bugün Araplar'ın zengin hazinelerini istiyorsun. Saba ülkesinin krallarına karşı çetin bir sefer düzenliyorsun. Korkunç görünüşlü Medler için zincirler hazırlıyorsun.

(Horace, Odes I, 29)

İlk fetihlerden itibaren Araplar Batı Avrupa ile temasa geçmişlerdi. İspanya ve Sicilya'nın Batı Avrupa kavimleri üzerinde hakimiyet kurdular ve Batı Avrupa'nın diğer devletleri ile askerî, siyasî ve ticarî sahalarda temasa geçtiler. İslâm üniversitelerine Batı Avrupalı öğrenciler kabul ediliyordu. Haçlılar, Batı Avrupa'nın bir köşesini Doğu İslâm dünyasının kalbine taşıdılar. Müslümanlar'dan bir çok şey öğrenen Batı için bu ilişkiler oldukça kârlı olmasına rağmen Araplar üzerinde fazla etki bırakmamıştır. Bu yüzeysel ve yapay temaslar onların kültürü ve yaşayış tarzları üzerinde pek az etkili olmuştur. Orta Çağ Araplarının coğrafî ve tarihî literatüründe Batı Avrupa hakkında genel bir sessizlik hakimdi. Oldukça gelişmiş İslâm dünyasının, barbarlığın karanlığından başka bir şey görmediği Batı Avrupa'dan korkusu ve öğreneceği bir şey yoktu. X. yüzyıl coğrafyacısı Mes'ûdî bu hususta şöyle demektedir: *"Kuzeyli kavimlere güneş çok uzakta idi, soğuk ve nem bu bölgelerde hüküm sürüyordu; kar ve buz devamlı olarak*

birbirini takip ediyordu. Bu bölgelerin insanları ince duygulardan yoksundurlar. Kuzeyliler iri vucutlu, kaba tabiatlı, kibarlıktan nasibi olmayan, anlayışları kıt ve kaba dilli idiler... Onların dinî inançları bir temele dayanmıyordu... Daha kuzeyde yaşayanlar bunlardan daha alık, kaba ve sersem idiler." XI. yüzyılda bir Tuleytuleli kadı, dünya medeniyetine hizmet etmiş olan milletleri şöyle sıralamaktadır: Hintliler, Farslar, Kaldeliler, Grekler, Romalılar (Bizanslılar ve Doğu Hıristiyanları dahil), Mısırlılar, Araplar ve Yahudiler. Bunların dışında kalanlara gelince, çeşitli bakımlardan temayüz etmiş olan Çinliler'i ve Türkler'i *"asîl milletler"* olarak vasıflandırmakta ve diğerlerini kuzeyin ve güneyin barbarları şeklinde değerlendirmektedir. Aynı kişiye göre birinci gruptakiler büyük karınlı, soluk benizli, uzun ve sert saçlı olup anlayış ve bilgiden yoksun idiler. Bilgisizlik, budalalık ve alıklık onların esas vasıfları idi. VIV. yüzyılda bile İbn Haldûn gibi birisi hâlâ şüphe ile şu hususları ifade etmektedir: *"Kısa zaman önce Frank ülkesinde daha doğrusu Roma ve buna bağlı Akdeniz'in kuzeyindeki ülkelerde felsefî ilimlerin geliştiğini işittik... Ve bunların talebesinin çok olduğunu duyduk, fakat bu ülkelerde neler olduğunu Allah daha iyi bilir."* İlk bakışta bu tutum doğru gibi görünüyorsa da Batı Avrupa'nın gelişmesi ölçüsünde eskimeye başlamıştır.

XVI. yüzyılın başlangıcında itibaren İslâm ile, savaş tekniğinde ve diğer sahalarda büyük gelişmeleri gerçekleştiren, rönesans ve reform ile kendini yenileyen Batı Avrupa arasında yeni ilişkiler kuruldu. Feodalitenin kaldırılması ticaretin ve hür teşebbüsün ilerlemesini ve bunlarda da merkezî hükümetlerin kuvvetlenmesi üzerine sağlam ve emin siyasî vasıtaların gelişmesini sağladılar. Böylece XX. yüzyılın başlarında bütün dünyanın gücünü kendi si-

yasî, iktisadî ve kültürel merkezi etrafında toplayacak olan Batı Avrupa'nın geniş yayılma hareketi başladı.

Yakın Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük dış kudreti, gerileyen sosyal nizamının zayıflığını ve askerî hakimiyetini temeldeki zaaflarını gizliyordu. Dinî birliğin ahlakî bağı tesirlerini kaybediyordu. İktisadî gerileme umumî bozulmayı, idarî çöküntüyü ve ahlakî değerlerin zayıflamasını artırdı. Ne askerî yönetici sınıf ve ne de aydınlar iktisadî değişiklikle ilgilenmiyorlardı.

XVI. yüzyılın başında Avrupa'nın genişlemesi yeni bir biçim aldı. Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki görüşmeler, ortak düşmana karşı bir ittifak, Fransız tüccarlarına Osmanlı ülkesinde bazı imtiyazlar ve haklar veren bir ticarî pakt şekline dönüştürüldü. *"1535 Kapitülasyonları"* diye adlandırılan bu haklar, Fransız tüccarlarına şahsî ve mülkiî güvenliği, inanç hürriyetini ve diğer bazı imtiyazları garanti ediyordu. Netice olarak bu imtiyazlar Osmanlı ülkesinin büyüklüğünün bir ölçüsü idi. Başlangıçta bunlar zayıflamış bir doğu iktidarında alınmış bir imtiyaz değil, İslâm cemiyetinde zımmî haklarının bir çeşit ihsanı idi ve İslâm hukuku sayesinde bütün yabancı Hıristiyanları kapsadı.

Fransız nüfûzu kısa sürede yayıldı; Fransız tüccarları Suriye ve Mısır'da da ticarî kurumlarını ve siyasî misyonlarını yerleştirmek hususunda bütün fırsatları değerlendirdiler. Daha sonra İngilizler'e (1580), Hollandalılar'a (1620) ve diğer devletlere de kapitülasyonlar verildi. XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca Avrupa ticareti düzenli olarak gelişti. Bir çok tüccar kolonileri, devletlerinin konsoloslukları himayesinde, Suriye ve Mısır liman ve şehirlerin-

de yerleştiler.

XIX. yüzyıla kadar Avrupa'nın askerî yayılması, ticarî yayılmasından farklı olarak Yakın ve Orta Doğu'da Müslüman dünyasının kuzey sınırlarıyla sınırlanıyordu. Burada Osmanlılar'ın zararına ve Avusturya ve Rusya Balkanlar'a doğru genişliyorlar ve Karadeniz'in kuzey ve doğu sahillerini işgal ediyorlardı. Arap memleketleri, İngiliz, Fransız ve İtalyanlar tarafından ticarî faaliyetlerini sürdürmek gayesiyle ele geçirildiler. 1798 yılında Mısır'ın Napoléon Bonaparte tarafından işgali büyük bir değişiklik meydana getirdi. Yakın Doğu Arap dünyasında Haçlılar'dan beri Avrupa'nın gerçekleştirdiği ilk girişim, yani bu sefer yeni bir devrin başlangıcını işaret etmektedir. Osmanlı-Memlûk rejimi çöktü ve Fransızlar ciddî güçlüklerle karşılaşmaksızın Mısır'ı işgal edebildiler. Onların Mısır'daki hakimiyetleri kısa ömürlü oluyor, fakat derin anlam taşıyordu. Çünkü Batı'nın Arap dünyasına doğrudan doğruya müdahale devri başlıyor ve bunun iktisadî ve sosyal neticeler çok önemli oluyordu. Fransızlar'ın bu kolay zaferi İslâm dünyasının Batı üzerindeki üstünlük hayallerini yıkıyor ve yeni şartlarla yapılacak ilişkilere uyma gibi önemli bir meseleyi ortaya koyuyordu. Psikolojik rahatsızlıkların ilacı henüz bulunamadı.

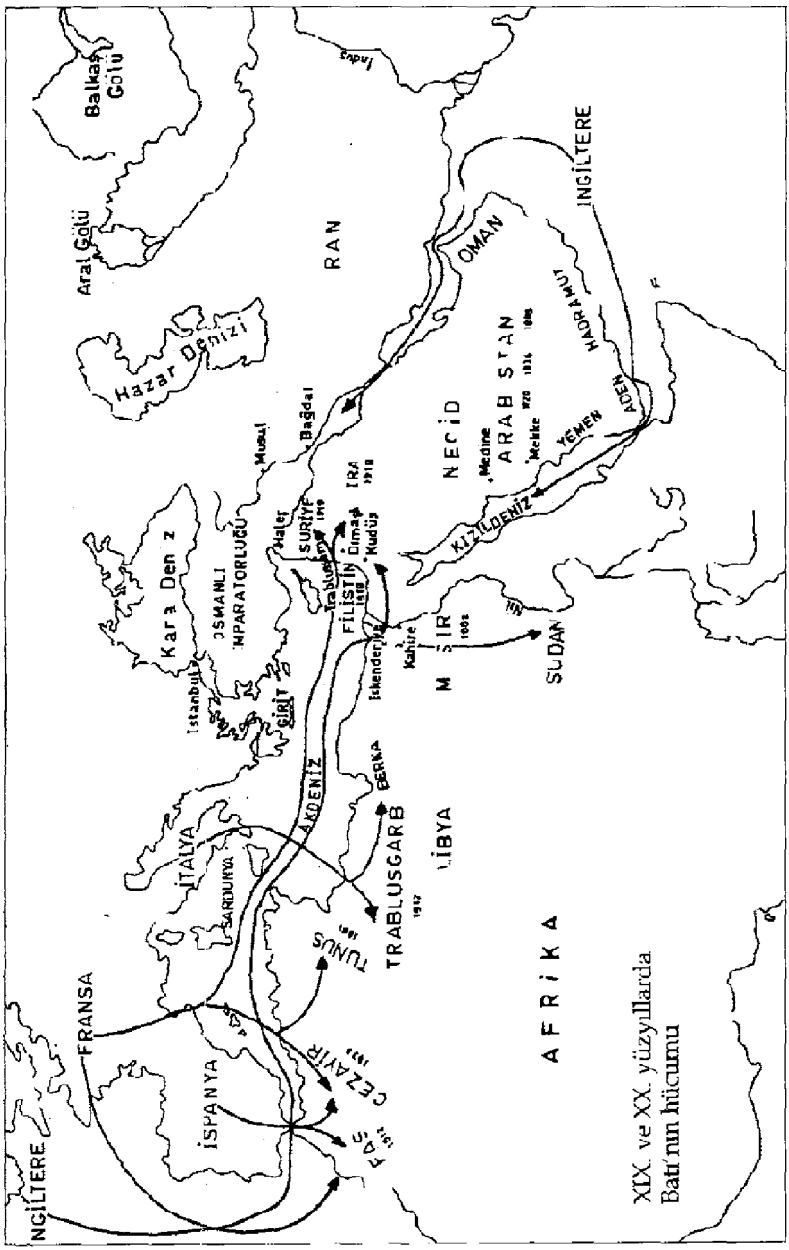
Fransızlar'ın Mısır'dan çekilmesini takip eden karışıklık devri, Balkan asıllı bir Osmanlı askeri olan Mehmed Ali Paşa'nın buraya gelmesiyle son buldu. Mehmed Ali Paşa Mısır'ın bağımsız bir hükümdarı haline geldi ve kısa zaman içinde Arabistan'ı ve Suriye'yi ele geçirdiyse de, Batılı güçler tarafından Mısır'a sıkıştırıldı.

Ancak Duvel-i Muazzama, bir Osmanlı eyaleti olan

Mısır'da bir hükümet kurabilen Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık ve yayılma gayretlerine son verdiler. O ancak Osmanlılar'ın muhtar bir eyaleti olan Mısır'da babadan oğula geçen bir idarî sistem kurarak büyük reformlara girişti. Bu sırada Avrupaî tarzda yeni bir orduya sahip olma arzusunun neticesi olarak askerî reformlar programı hazırladı. Bu gayesine erişmek için iktisadî hayatta olduğu gibi eğitim alanında da iddialı tedbirler aldı ve özellikle iktisadî sahada başarılı neticeler elde etti. Sanayileşme planı başarısızlığa uğradı, fakat Mısır ve Suriye'de feodal rejime son verdi ve tarımı fennîleştirdi. Eğitime gelince, Batılı öğretim üyesi kadrosunun yardımıyla yeni okullar açtı. Kahire'de kurulan özel bir matbaada Batı eserlerinin tercümelerini bastırdı. Diğer taraftan Avrupa'ya çok sayıda öğrenci gönderdi. Kendi zamanında olduğu gibi halefleri zamanında da pamuk ziraatının geliştirilmesi, Avrupa ve özellikle Mısır pamuğunun başlıca pazarı olan İngiltere ile ticarî ilişkilerini geliştirdi. Avrupa dil ve fikirlerinin, öğretim ve yabancı misyonlar aracılığıyla memlekette yayılması geleneksel anlayışları zayıflattı ve onları yeni fikirlerin nüfûzu altına soktu.

Mehmed Ali Türkçe konuşan bir Osmanlı idi; zamanının bir çok Türkü gibi o da hor gördüğü bir kavme dayanan Arap İmparatorluğu düşüncesine sahip değildi. Fakat Arap memleketlerinde gösterdiği faaliyet neticesinde onlara belirli ölçüde siyasî bağımsızlıklarını kazanmalarını sağladı. Mısırlı ve Suriyeli birliklerden oluşan bir ordu kurdu. Oğlu (veya üvey oğlu) İbrahim Arapça konuşuyor ve bir Arap imparatorluğu tasavvur ediyordu.

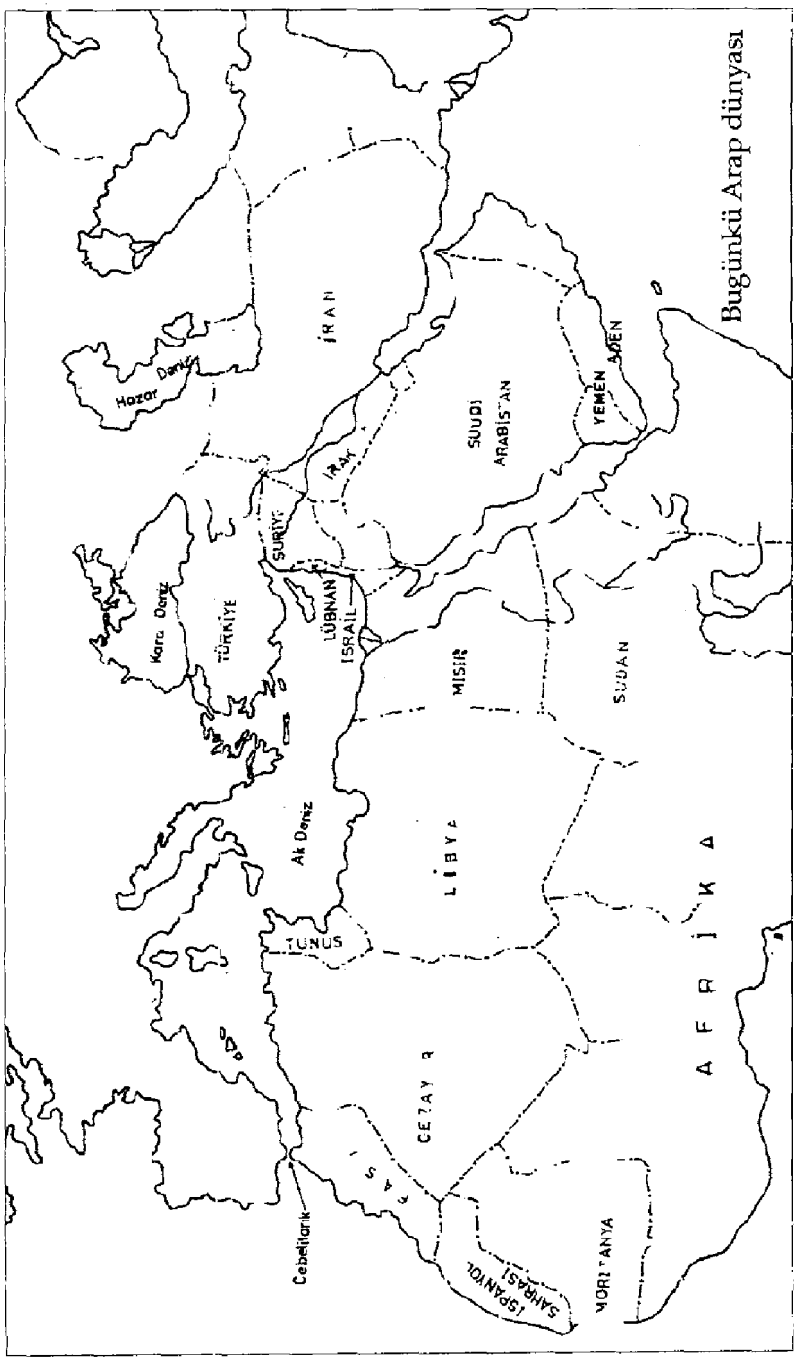
Mehmed Ali'nin birliklerinin geri çekilmesinden sonra

Balkaş Gölü
Aral Gölü
Hazar Denizi
Kara Den z
İstanbul
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Musul
Halep
Bağdat
İRAN
SURİYE
FİLİSTİN
Kudüs
Kahire
MISIR
Medine
NECİD
ARABİSTAN
Mekke
YEMEN
ADEN
HADRAMUT
OMAN
İNGİLTERE
KIZILDENİZ
SUDAN
İTALYA
SARDUNYA
AKDENİZ
BERKA
TRABLUSGARB
LİBYA
TUNUS
CEZAYİR
FRANSA
İSPANYA
NGİLTERE
AFRİKA
XIX. ve XX. yüzyıllarda
Batı'nın hücumu

1840'da Suriye tekrar Osmanlı hakimiyetine geçti. Feodal rejimin dağılması ve onun yerini merkezî idarenin alması Osmanlı himayesi altında da devam etti. Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen reformlar merkezîleşmeyi hızlandırdı. Artık eyaletler askerî paşalara verilmiş mülkler değil, fakat merkezî hükümet tarafından maaş verilen memurların idare ettiği idarî bölgeler idi. Arazi sahipleri her ne kadar feodal imtiyazlarını ve hukukî güçlerini kaybettilerse de sosyal ve iktisadî üstünlüklerini korudular ve iktisadî ve idarî hayatta hakim sınıf olarak varlıklarını sürdürdüler.

Bu sıralarda Avrupa'nın iktisadî faaliyeti yeni bir safhaya girmişti. Avrupalılar artık yalnız ticaretle uğraşmıyorlar, doğrudan doğruya hükümetlerin verdiği imtiyazlar çerçevesinde, dolaylı olarak da bu hükümetlere verdikleri borçlar sebebiyle kaynakların ve hizmetlerin, özellikle ulaşımın işletilmesi ve kontrolüyle ilgileniyorlardı. Vasco de Gama zamanından beri Avrupa ile Hindistan arasındaki ticarî ve askerî münasebetler, Orta Doğu'dan daha çok Ümit Burnu'ndan deniz yoluyla yapılıyordu. Bununla beraber eski büyük kara ticaret yollarından dönmeyi düşünen, buna gireşen ve başarısızlığa uğrayan her zaman bir kaç kişi de olsa bulunuyordu. Napoléon'un Mısır seferi dikkatleri birdenbire bu imkân üzerine çekti. Doğu denizlerinin periyodik rüzgârlarına artık bağlı olmayan buharlı geminin ortaya çıkışı bunu gerçekleştirdi.

Yüzyıllar boyunca Avrupa gemileri özellikle Hindistan'dan gelen gemiler, Hindistan'dan getirdikleri malları Basra, Cidde ve bazan da Süveyş pazarlarına boşaltmak için gerektikçe Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne giriyorlardı.

Bugünkü Arap dünyası
İRAN
Hazar Denizi
SURİYE
IRAK
SUUDİ ARABİSTAN
YEMEN
ADEN
Kara Deniz
TÜRKİYE
LÜBNAN
İSRAİL
MISIR
SUDAN
Ak Deniz
LİBYA
TUNUS
CEZAYİR
AFRİKA
Cebelitarık
İSPANYOL SAHRASI
MORİTANYA

XIX. yüzyıl başında itibaren Hindistan'daki İngiliz denizcilik şirketleri Basra ve Süveyş'e düzenli gemi seferleri yapıyorlardı. İngiliz-Hindistan deniz birliği, seferlerini emniyete almak için Arap denizlerinin haritasını yaptırdı; kuvvete başvurarak Arap korsanlığına son verdi ve aynı zamanda gemilerine ikmal yerleri ve stratejik noktalar kurdu. Bombay'dan hareket eden bir seri sefer, Arabistan'ın doğu ve güneydoğu sahillerindeki yağmacı kabileleri kısa zamanda ezecektir. 1820 yılında Basra Körfezi'nin şeyhleri ile bu bölgede İngiltere'nin siyasî hakimiyetini sağlayan bir antlaşma imzalandı. Bu hakimiyet bir asır boyunca devam edecektir. Aden sultanının giriştiği korsanlıklar, Kızıldeniz'e girişi emniyete almak için 1839'da bu ülkenin işgali için sebep gösterildi. Akdeniz tarafında ise bir İngiliz denizcilik şirketi 1836 yılında Mısır ve Suriye'ye düzenli sefer yapmaya başladı. Fransız, Avusturya, İtalyan ve diğer şirketler kısa süre sonra bunu takip ettiler.

Kısa zaman sonra iki deniz arasındaki kara ulaşımı aynı şekilde bir gelişme gösterdi. 1800 yıllarında Doğu Arap dünyasında bir yol yahut tekerlekli bir araba bulmak oldukça zordu. Taşımacılık genellikle yük hayvanlarıyla ve dahildeki su yollarıyla yapılıyordu. Avrupa başkentleri ve mühendisleri bu sahada büyük değişiklikler yaptılar. 1834 yılında bir İngiliz subayı Irak ve Mısır yollarını inceledi. 1836'dan itibaren bir İngiliz gemi servisi Mezopotamya'yı Basra ve Basra Körfezi'ne bağlıyordu. Bu sırada Irak'tan daha çok Mısır'a yönelildi. *"East India Company"* ve 1840'tan itibaren de *"Peninsular and Oriental Steamship Campany"* bu bölgelerde ilk teşebbüslere giriştiler. Bu şirketler İskenderiye ile Süveyş arasında yük ve yolcu taşımak için bir yol açtılar, bu ulaşım Nil Nehri ve kanallarda

gemiler, karada ise yeni yapılan yollarda da arabalarla sağlanıyordu. 1851'de Mısır Paşası, George Stephenson ile Mısır'da ilk demiryolunun yapılması için bir anlaşma imzaladı. Bu demiryolunun Kahire ile İskenderiye arasındaki kısmı 1856'da ve Kahire ile Süveyş arasındaki kısmı ise ertesi yıl tamamlandı. Demiryolunun Mısır'daki gelişmesi çok süratli oldu ve 1863'e doğru Mısır 400 km. uzunluğunda demiryoluna sahipti; 1822'lerde ise 1700 km.'yi geçiyordu; bu rakam 1914'te 5000 km.'ye ulaştı. 17 Kasım 1869 tarihinde, on yıllık bir çalışmanın sonunda Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır ile Kızıldeniz arasındaki büyük yolun canlanmasını ve Mısır'ın bu yol üzerindeki kilit mevkii olma durumunu kuvvetlendirdi.

Asya'da anayolun dışında ulaşım yollarını işletilmesi çok yavaş oldu. Fransız şirketleri merkezî Suriye'de bazı yollar yaptılar. 1892-1911 yılları arasında Suriye ve Filistin'de önemli şehirleri birbirine bağlamak için 800 km. kadar demiryolu inşa ettiler. Bizzat Türkler de hacılar için Şam'dan Medine'ye kadar uzanan Hicâz Demiryolu'nun yapımına giriştiler. Bu sırada Almanlar'ın inşasına başladıkları Halep ve Musul'dan geçen meşhur Bağdad Demiryolu 1914'te hemen hemen tamamlanmıştı. Limanlar, köprüler, kanallar, telgraf tesisleri ve diğer hizmetler aynı zamanda işletmeye açılıyordu. 1860'dan itibaren Avrupalı şirketler çok önemli limanlarda ve diğer şehirlerde su, gaz, şehir için ulaşım ve diğer hizmetlere el atıyorlardı.

Bütün bu geniş faaliyetler çoğunlukla transit ticaret ile ilgili idi. Geçtikleri ülkelerin ekonomisine ancak sınırlı bir tesiri oluyordu. 1869'da esas ulaşımın Mısır demiryollarından Süveyş Kanalı'na geçmesinin Mısır iktisadî hayatı üzerinde doğrudan doğruya etkisi az olmuştur. Netice

olarak Arap ülkelerinin başlıca kaynaklarının gelişmesinde pek az ilerleme oldu. En önemli gelişme, modern bir teknikle sulama sisteminin yaygınlaştırılması, aynı zamanda karayolları, demiryolları ve limanlar vasıtasıyla geniş pazarlama kısa zamanda ulaşılması sayesinde pamuk ve şeker kamışı ziraatında oldu.

XX. yüzyıldaki değişiklikler çok daha köklü olmuştur. Benzin motorların icadı ulaşım vasıtalarına uçak, otomobil ve kamyonu katmıştır. Havacılık ekonomik ve stratejik bakımdan bir ihtilâl olmuştur. Otomobil ve kamyon, insanların, yük ve eşyanın, aynı zamanda fikirlerin nakledilmesini mümkün kılan Orta Doğu'da daha önce hayal bile edilmeyen yeni bir yol şebekesinin açılmasını sağladı. At, eşek ve devenin yerini otomobil, otobüs ve kamyonun alması, diğer bütün faktörlerden daha çok Arap dünyasının görünüşünde değişiklik meydana getirmiştir. Aynı şekilde petrolün işletilmesi dış dünya için çok önemli bir tabiî kaynak olmuştur. İran veAnadolu'da birkaç yıllık çalışmadan sonra petrol şirketleri 1914'te harp patladığı zaman faaliyetlerini Irak'ta sürdürmeye hazırlanıyorlardı. Barış gerçekleşince Irak petrol üretimi yeniden başladı ve başlangıçta İngiliz menfaatlerinin ağır bastığı belirli sayıdaki şirketler ülkenin çeşitli yerlerinde çalışmalara giriştiler. Buna daha sonra Amerikan menfaatlerinin hakim olduğu Su'ûdî Arabistan petrol yataklarının işletilmesini ilave edebiliriz. Petrol şirketleri büyük tesisleri, çok sayıda Arap işçisi kullanmaları, boru hatları ve rafinerileri ile ülkenin ekonomik ve stratejik manzarasında yeni ve köklü bir değişiklik meydana getirdiler. Mısır'da henüz başlamakta olan sanayileşmenin ilerlemesi geniş manada bir sosyal değişmeyi de başlattı.

Avrupa'nın kültürel nüfûzu başlangıçta özellikle dinî sahada kendini gösteriyor ve bu Hıristiyan azınlıkları vasıtasıyla gerçekleşiyordu. XVI. yüzyıldan itibaren Vatikan Lübnan'daki Marunî Katolikler'le ilişkiye girmişti. Fransız ve İtalyan Kapuçin ve Cizvitleri Suriye'ye yerleşmeye gelirlerken Marunî papazları da Roma ve Paris'e gidiyorlardı. Osmanlı sultanları uzun müddet Arapça ve Türkçe kitap basılmasını yasakladılar. İlk baskılar Yakın-Doğu'ya yerleşmiş olan Yahudi ve Hıristiyanlar'ın yardımıyla İbrani, Grek yahut Süryanî alfabesinde olmuştur. Arapça kitaplar İtalya'da ve diğer Batı ülkelerinde basılıyor ve Yakın Doğu'ya dağıtılıyordu. Türkler İstanbul'da kitap baskısına 1729 yılında başladılar. Napoléon, Arapça ve Türkçe gazete ve beyanname basmak için Mısır'a bir matbaba makinesi götürmüştü. Mısır'da ilk Müslüman matbaası Mehmed Ali Paşa tarafından kuruldu. Matbaanın çalışmaya başladığı 1822 ile 1842 yılları arasında çoğunlukla yeni açılan okullar ve eğitim enstitülerinin ihtiyaçlarını karşılamak için 243 eser basıldı. Dikkati çeken bir husus, bu basılan kitapların çoğunun Arapça değil Türkçe olması ve askerî, denizcilik, matematik ve mekanik konuları hakkındaki kitapların hemen tamamının Türkçe olmasıdır.

Mukaddes yerlerin ve Hıristiyan azınlık gruplarının himayesi hususunda Düvel-i Muazzama arasındaki dinî rekabet XIX. yüzyılda şiddetlendi. Arap dünyasındaki bütün misyonerlerin en faalleri Fransız Cizvitleri ile Suriye'de okul ve yurtlar açan Amerikan Protestan misyonu idi. Bunlar, Araplar'a yarı-yarıya unutulmuş klasik eserlerini yeniden kazandırmak ve eğitimleri için Batı'nın bazı önemli eserlerinin tercümelerini basmak için Arapça ba-

san matbaalar kurdular. Böylece entellektüel mirasını gayet iyi bilen ve Avrupa tesirinde kalan yeni bir nesil meydana getirdiler.

Bütün bu yeniliklerin sosyal neticeleri tatmin edildiğinden daha az oldu. Genellikle yerli azınlıklardan tüccar ve entellektüellerin meydana getirdiği yeni orta sınıf, durumlarının emniyet içinde olmaması ve beraber yaşadıkları halktan ayrı olmaları sebebiyle mühim bir rol oynayamadı. Bununla beraber bu sınıf Arapça konuşuyor ve yazıyordu. Bu misyonlarda eğitilmiş Suriyeli Hıristiyanlar, Suriye ve Mısır'da gazeteler, dergiler çıkarmaya başladılar. Nüfusun ekonomik ve sosyal değişmeleri arttıkça bunların da hitap ettikleri okuyucu kitlesi genişliyordu. Arap milliyetçiliği bu devirde doğmuştur. Bu hareketin menşeleri karışıktır. Araplar'ın Türkler'e karşı duydukları eski antipati ve istilâcı Batı'ya karşı mevcut olan şüpheye Avrupa'nın milliyetçilik fikri ve Arap dil ve kültürünün yeniden doğuşu eklendi. Milliyetçilik fikri, İslâm'ın birlik idealinin etkisi altında kalmayan, Batı kültürünün ve ekonomik değişikliklerin etkisinde kalan Hıristiyanlar arasında çok kuvvetli idi. Bir Hıristiyan, eski İslâm cemaatinin yeni siyasî ifadesi olan İslâm birliği fikrine bağlanamazdı. O bunun yerine dinî olmaktan çok milliyetçilik ideali içinde Doğu'nun istilâcı Batı'ya karşı dayanışmasına ve hıncına yeni bir ifade vermeye çalışıyordu. Müslümanlar için bu iki unsur (din ve millet) birbirinden farklı değildi. Kendini ortaya koyan temel görünüş dinî ve sosyal idi. İslâm cemiyeti bir bütün olarak birbirinin yerine geçen aynı temel gerçeği ifade eden bazen milliyetçi ve bazen de dinî tabirlerle ortaya çıkıyordu.

Avrupa'nın Arap dünyasındaki direkt kontrolünün, başlangıçta Fransızlar'ın Cezayir'de (1830) ve İngilizler'in Aden'de (1839), daha sonra ise merkezî bölgelerde kurulması, milliyetçilik hareketinin hızlanmasına sebep oldu. 1882'de İngilizler Arap dünyasının merkezi Mısır'ı işgal ettiler. Bu işgal Mısır'da milliyetçilik fikrinin yoğun bir şekilde gelişmesine zemin hazırladı; bu sefer açık hedefler ve memnuniyetsizlikler sebebiyle mahallî bir şekilde Mısır'da başarı elde etti.

Bu ana kadar milliyetçilik hareketi siyasî cemiyetlerde ve partilerde bahsedilmeye başlandı. Bu tutum önemli yeni bir değişmeyi işaret etmektedir. Sosyal ifadeli eski dinî formlar henüz ölmemişti. Arabistan'da XX. yüzyılın başında Abdülazîz ibn Su'ûd'un bir yayılma planını tatbike başladığı sıralarda Vahhâbî hareketi yeniden canlandı; kendilerini bu davaya adamış olan Vahhâbî taraftarları, bu hareketin anavatanı olan Necid'e Arabistan'ın büyük bir kısmını da kattılar. 1913'te Hasâ'yı, 1921'de Cebel Şammar'ı, 1924-1925'te Hicâz'ı hakimiyeti altına aldı ve 1932 yılında da resmî mezhebi Vahhabilik olan Su'ûdi Arabistan Krallığı'nı ilan etti. Arap memleketlerinin çoğunda milliyetçiliğin teşkilatlanmış bir şekilde ortaya çıkışı Batı tarzında siyasî hareketlerdi; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dinî militan cemiyetlerin aniden ortaya çıkışı birliğin ve meşrûiyetçiliğin en eski şekline dönüşünü ifade eder gibi göründü.

Halkın günlük hayatındaki bu Batılılaşma yalnız dış görünüşte kalmıştır; zira cemiyetin temel görüşünde bir değişiklik olmamıştı. Feodal hakların hukukî yoldan ortadan kaldırılması köylünün ve toprak sahibinin feodal ilişkilerini pek az değiştirdi ve toprak sahipleri idaredeki nü-

fûzlarını hâlâ devam ettiriyorlardı. Ticaretle uğraşan sınıf genellikle gayr-ı müslimlerden meydana geliyorlardı ve bunlar mücadelenin dışında idiler. Yönetici sınıf hâlâ aynı temel fikirler ve menfaatler çerçevesinde devam ediyordu. Batı Avrupa'nın siyasî vasıtaları olan parlamentoları, seçimleri, partileri ve programları, gazeteleri ve otorite kaynağı olarak *"halk oyu"*na başvurmaları bir hazır elbise gibi ödünç alınarak henüz buna hazır olmayan bir cemiyete giydirildi. Bu tür hareketlerin kuvvetli dinî karakteri küçük grupları aştı. Hatta 1908'deki Jön Türkler'in ihtilâlinin, daha Osmanlı hakimiyetinde bulunan Araplar üzerindeki tesiri sınırlı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun İslâmiyet'in yerine Türklüğü birinci plana çıkartması ve Türkleştirme programı Suriye'de bazı reaksiyonlara sebep oldu ise de Irak ve Arabistan'da bir tepkiye yol açmadı.

1914'te Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslümanlık duygusu hâlâ insanlar üzerinde hakimdi. Müslüman Araplar'ın çoğu, İngilizler tarafından işgal edilmiş olan Mısır'da bile sempati bulan Türkler'in yanında yer alıyorlardı. Fakat düşmanlık hislerinin yıllarca devam eden baskısı ve müttefiklerin çabaları Arap milliyetçiliğinin hızlı gelişmesine yardımcı olmuştur. İngilizler 1916'da Hicaz'da bir Arap ihtilâlini örgütlemeyi başardılar ve malzeme yardımı karşılığında savaşın sona ermesinde onlara bağımsızlık verileceği va'di ile bedevî kuvvetlerinden Suriye'nin işgalinde faydalandılar.

Barış anlaşması bağımsızlık hususunda Araplar'ın umduklarını karşılamaktan uzak idiyse de onlara bazı şeyler getirdi. Yeni devletler, müttefiklerin Türk hakimiyetine son verdiği Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'de ku-

ruldular. Bununla beraber dört gözle beklenen bağımsızlık tehir edildi, İngiliz ve Fransız mandaları kuruldu. İki dünya savaşı arasındaki sürede hızlı ekonomik ve kültürel gelişmenin sonunda kuvvetli bir şekilde ortaya çıkan Arap hayal kırıklığı, hâlâ dinî karakter taşıyan idaresinde ve siyasetinde eski düzenle şartlandırılan bir seri kuvvetli milliyetçilik hareketleri olarak kendini gösterdi. Fakat buna rağmen veya muhtemelen bu yüzden bu hareketler Arap-Müslüman cemiyetinin yetişmiş ve siyasî şuûra sahip liderleri ve ideolojilerini ortaya koyan seçkin zümresinden tutan da kendi hayatını tamamıyla değiştiren bir yabancı idare karşısında şikâyetini ve memnuniyetsizliğini ifade eden bedbaht ve cahil köylüye kadar herkesin hayatını etkileyen gerçek halk hareketleri idi.

Mücadele sertti ve destek gördü; siyasî gayelerini gerçekleştirmede milliyetçiler genellikle başarılı idiler. Mısır ve Irak yakın bir gelecekte bağımsızlıklarını kazandılar; emperyalizme karşı mücadele Suriye, Lübnan ve Filistin üzerinde yoğunlaştırıldı. Filistin'de durum *"Yahudiler'in anavatanı"* meselesi yüzünden karışık bir hale gelmişti. İkinci Dünya Savaşı, uzun bir hazırlık devresinden sonra Mart 1945'te bağımsız Arap devletlerine Suriye ve Lübnan'ı kattı ve böylece Arap Birliği kurulmuş oldu. Bu birlik Mısır, Irak, Suriye, Lübnan, Su'ûdi Arabitan, Yemen ve Ürdün'den meydana geliyordu. Mart 1946'da Ürdün bağımsız bir devlet oldu. 1948 yılında Filistin'de İngiliz mandasının sona ermesi ile patlak veren Arap-İsrail Savaşı ve Filistin'in büyük bir kısmında yeni Yahudi devleti İsrail'in kurulması aynı zamana düşmektedir; böylece küçük parçası Ürdün Krallığı'na verilmesi dışında bütün Filistin İsrail'in hakimiyeti altına girmiş oldu.

1950-60'larda bağımsızlıklarını kazanan bazı Arap devletleri ortaya çıktı: 1951'de Libya, 1956'da Sudan, Tunus ve Fas, 1960'da Moritanya, 1961'de Kuveyt ve 1962'de de Cezayir bağımsızlıklarını kazandılar. Moritanya hariç diğerleri Arap Birliği ile Güney Arabistan'daki İngiltere'ye bağlı bölgeler yabancı hakimiyeti altında kaldılar ve bu sonuncu da bağımsızlığa doğru yol alıyordu.

İkinci Dünya Savaşı değişiklikleri de ortaya çıkardı. Her ne kadar Arap devletleri bu savaşta etkin bir rol oynamadılarsa da, bundan yine de oldukça etkilenmişlerdi. Müttefikler ve mihver devletlerin propagandacıları her bakımdan kendi gayeleri için onları kullanmaya çalıştılar. Müttefik ve mihver devletlerin orduları onların toprağında bulunuyor ve savaşıyorlardı; levazım, ikmâl ve diğer servislerde binlerce Arap kullanılıyordu; bu bazılarını zenginleştiriyor ve diğerlerinin varlığını alt-üst ediyordu. Savaşın şartları dolayısıyla ortaya çıkan iktisadî ve sosyal baskılar nüfusun büyük ölçüde artan bir bölümünü günlük hayatın problemlerini şimdiye kadar düşünmedikleri bir tarzda dikkate almaya zorladı. Sanayileşme neticesi ortaya çıkan iktisadî değişme, savaş ve yaygın eğitimin fikrî etkileri yeni menfaatler, yeni fikirler ve sadece siyasî bağımsızlıkla yetinmeyen ve eski liderlerin, hükümdarların henüz kırılmamış olan hakimiyetlerini tehdit eden yeni liderleri ortaya çıkardı. Bir ara çok tehlikeli bir hale gelen Nazi Almanyası'nın nüfûzu askerî mağlubiyetiyle sona erdi, fakat birbirinin rakibi olan yeni güçler Doğu'yu tekrar birbirleriyle çatışan menfaatleri ve ideolojileri ile doldurdular. Bunlar yeni ve çekici kısa süreli siyasî başarılara götürecek fırsatlar yaratarak geçiş devresinde olan bir cemiyette dikkatleri gerçek problemlerden başka taraf-

lara çektiler.

Bir kere daha, Arap savaşçılarının inançlarını Helenizm ile temasa geçirip de yeni bir kültür ortaya çıkardığı günlerde olduğu gibi bugün İslâm, kendi temel değerlerini tehdit eden ve taraftarlarının çoğunu kendisine çeken yabancı bir medeniyetle karşı karşıya bulunmaktadır. İslâm artık Arabistan'dan yayılan yeni ve uysal bir inanç değildir, aksine eski ve yüzyıllarca tatbikten sonra müesseseleşmiş ve belli bir kalıba girmiş bir dindir. Demir sert ise çekiç de serttir, zira Batı'dan gelen tehdit daha köklü, daha saldırgan, daha istilâcı ve fethedilen bir dünyadan değil de fetheden bir dünyadan gelmektedir. Demiryollarıyla, basınıyla, havacılığıyla, sinemasıyla, fabrikasıyla, üniversitesiyle, petrol mühendisleri ve arkeologlarıyla, makineli tüfek ve fikirleriyle Batı'nın tesiri her Arab'ı günlük yaşayışında ve eğlencesinde, özel ve toplum hayatında etkileyerek ve tevarüs edilen sosyal, siyasî ve kültürel formların yeni duruma uydurulmasını isteyerek iktisadî hayatın geleneksel yapısını bir daha düzeltilmeyecek bir şekilde paramparça etti.

Bu yeni duruma uyma meselesinde Arap halkının önünde çeşitli yollar uzanmaktadır: Araplar kendilerine mahsus ve hüviyetlerini bu bütünün içinde eriterek kendilerine sunulan yeni medeniyetin değişik şekillerinden birini kabul edebilirler. Batı'ya ve onun eserlerine sırtlarını çevirebilirler. Bir üçüncü yol olarak Batı ile eşit şartlarda bir işbirliğine girişerek onun ilmini ve dünya görüşünü bütün cepheleriyle alarak kendi tevarüs ettikleri gelenekleriyle dengeli bir şekilde cemiyetlerini içinden yenilemeye çalışabilirler.

KRONOLOJİ CETVELİ

853 (M.Ö.) III. Salmanasar'ın yazıtında Araplar'ın ilk zikredilişi.

65 (M.Ö.) Pompeius'un Petra'yı ziyareti-Roma İmparatorluğu ile Nabati Krallığı arasındaki ilk münasebet.

26-25 (M.Ö.) Aelius Gallus'un Güney Arabistan'a seferi.

105-6 Nabati Krallığı'nın yıkılışı ve bir Roma eyaleti haline gelişi.

250 Palmira Krallığı'nın ortaya çıkışı.

273 Aurelian'ın Palmira'yı zaptı.

525 Himyerîler'in yıkılışı-Habeşliler'in Güney Arabistan'ı işgali.

575 Güney Arabistan'ın Sasanîler tarafından işgali ve burasının bir satraplık haline gelmesi.

602 Irak-Arabistan arasındaki Hîre Arap Krallığı'nın sonu.

622 Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti-İslâmî tarihin başlangıcı.

630 Hz. Muhammed'in Mekke'ye fethi.

632 Hz. Muhammed'in vefatı ve Ebû Bekr'in ilk halife oluşu.

633-37 Araplar'ın Suriye ve Irak'ı fethi.

639-642 Mısır'ın fethi.

656 Hz. Osman'ın şehid edilişi ve İslâm'da ilk iç harbin başlaması.

657-59 Sıffîn Savaşı

661 Hz. Ali'nin öldürülmesi, Emevîler'in hilâfete geçişi.

680 Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi.

683-89 İslâm'da ikinci iç harp.

685-87 Muhtar'ın Irak'ta isyanı.

696 Abdülmelik'in ilk İslâmî sikkeyi bastırması.

710 Müslümanlar'ın İspanya'ya geçişi.

750 Emevî hanedanının yıkılış ve Abbasîler'in hilâfete geçişi.

751 Çinli kâğıt ustalarının Orta Asya'da esir edilmesi ve İslâm İmparatorluğu'nda kâğıt yapımının başlaması.

756 Emevi Prensi Abdurrahman'ın Kurtuba Emiri olarak bağımsızlığını kazanması.

762-63 Mansûr tarafından Bağdad'ın kurulması.

788 İdrisîler'in Mağrib'de bağımsızlıklarını kazanmaları.

803 Hârûn'ur-Reşîd'in Bermekîler'i bertaraf etmesi.

809-813 Emîn ile Me'mûn arasındaki iç harp.

813-833 Me'mûn'un halifeliği, ilim ve edebiyatın gelişmesi.

825 Ağlebîler'in Sicilya'nın fethine başlamaları.

833-842 Mu'tasım'ın halifeliği, Türk hakimiyetinin başlaması.

836 Sâmerrâ'nın kuruluşu.

868 Türk kumandanı Ahmed b. Tolun'un Mısır'da Tolunoğulları hanedanını kurması.

869-883 Güney Irak'ta Zencîler'in isyanı.

871 Saffârîler'in İran'da ortaya çıkışları.

877 Grekçe'den Arapça'ya ilmî tercümeler yapan Huneyn b.

İshak'ın ölümü.

890 Karmatîler'in Irak'ta ilk ortaya çıkışları.

901-906 Karmatîler'in Suriye, Filistin ve El-Cezire'deki faaliyetleri.

910 Kuzey Afrika'da Fâtımî hilâfetinin kurulması.

925 Fizikçi Râzî'nin ölümü.

929 III. Abdurrahman'ın Kurtuba'da halife ünvanını alması.

932 İranlı Büveyhî hanedanının Batı İran'da ortaya çıkışı.

935 Emîrü'l-ümerâlık müessesesinin ortaya çıkışı.

945 Büveyhîler'in Bağdad'ı işgali.

969 Fâtımîler'in Mısır'ı işgalleri ve Kahire'nin kuruluşu.

870 Selçuklu Türkleri'nin doğudan halifenin ülkesine girmeleri.

1030 Endülüs Emevîleri'nin küçük emirliklere bölünmesi (Tevâif-i mülûk)

1037 İbn Sînâ'nın ölümü.

1048 el-Bîrûnî'nin ölümü.

1055 Selçuklular'ın Bağdad'a girmeleri.

1056-57 Hilâlî bedevîlerin Kayrevân'ı yağmalamaları.

1061 Normanlar'ın Messina'yı zaptı-Sicilya'nın Hıristiyanlar tarafından geri alınmasının başlangıcı.

1070-80 Selçuklular'ın Suriye ve Filistin'i fethi.

1085 Tuleytule'nin Hıristiyanlar tarafından zaptı.

1086 Sağrajas'ta Murabıtlar'ın zaferi.

1090 Hasan Sabbâh'ın Alamût'u ele geçirmesi.

1094 Fâtımî halifesi Mustansır'ın ölümü.

1096 Haçlı seferlerinin başlaması.

1099 Haçlılar'ın Kudüs'ü zaptı.

1111 el-Gazâli'nin ölümü.

1127 Selçuklu kumandanı Zengî'nin Musul'u zaptı; Haçlılar'a karşı Müslümanlar'ın harekete geçmeleri.

1171 Selâhaddin Eyyubi'nin Fâtımî halifeliğini ortadan kaldırması ve Mısır ile Suriye'de Eyyûbî hânedânının kurulması.

1187 Hıttîn Savaşı, Selâhaddin'in Haçlılar'ı yenmesi ve Kudüs'ü zaptı.

1220 Moğollar'ın İslâm dünyasına girmeleri.

1236 Hıristiyanlar'ın Kurtuba'yı zaptı.

1250-60 Memlûk Sultanlığı'nın Mısır ve Suriye'de hakimiyeti ele geçirmesi.

1254 X. Alphonso'nun Sevilla'da Latince ve Arapça araştırmaları okulunu açması.

1258 Hülâgû Hân'ın Bağdad'ı zaptetmesi ve Abbasî hânedânına son vermesi.

1260 Memlûkler'in Ayn Câlût'ta Moğollar'ı mağlup etmesi.

1348 Elhamra Sarayı'nda Adalet kapısının yapılması.

1400-01 Timur'un Suriye'yi tahribi.

1406 İbn Haldûn'un ölümü.

1492 Hıristiyanlar'ın Gırnata'yı zaptı.

1498 Vasco de Gama'nın Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan'a ulaşması.

1517 Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı zaptı, Memlûk Sultanlığı'nın sona ermesi.

1639 Osmanlılar'ın Irak'ı zaptı.

1792 Arabistan'da Vahhabîlik mezhebinin kurucusu Abdulvahhâb'ın ölümü.

1798-1801 Fransızlar'ın Mısır'ı işgali.

1805 Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da iktidarı ele alması.

1805 Hindistan ile Süveyş arasında düzenli deniz seferlerinin başlaması.

1820 Basra Körfezi şeyhleri ile yapılan anlaşma gereğince bu bölgede İngiliz hakimiyetinin başlaması.

1822 Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da matbaa kurması.

1830 Fransa'nın Cezayir'i istilâ etmesi.

1831-40 Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'yi işgali.

1836 Irak'ta nehirlerde çalışan İngiliz buharlı gemi servisinin başlaması.

1836 Mısır ve Suriye'de düzenli gemi seferlerinin başlaması.

1839 İngilizler'in Aden'i işgalleri.

1851-57 İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolunun yapılması.

1861 Lübnan'da muhtar bir idare kurulması.

1869 Süveyş Kanalı'nın açılması.

1881 Fransızlar'ın Tunus'u zaptı.

1882 Mısır'ın İngiltere tarafından işgali.

1901 İbn Su'ûd'un Necid'de Su'ûdi emirliğini kurması.

1908 İkinci Meşrutiyet'in ilanı.

1916 Hicaz'da Araplar'ın isyanı ve Şerif Hüseyin'in kral ünvanını alması.

1918 Arap ülkelerinde Osmanlı hakimiyetinin sona ermesi.

1920 Suriye ve Lübnan'da Fransa, Filistin, Ürdün ve Irak'ta İngiltere mandalarının kurulması.

1924-25 İbn Su'ûd'un Hicaz'ı ele geçirmesi

1932 Irak'ta İngiltere mandasının sona ermesi.

1934 İbn Su'ûd'un Yemen'e karşı zafer kazanması ve Taif Anlaşması'nın imzalanması.

1936 İngiliz-Mısır anlaşması ve Mısır'ın bağımsızlığını kazanması.

1941 Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları.

1945 Arap devletlerinin ittifak yapması.

1948 Filistin'de İngiltere mandasının sonu, İsrail devletinin kurulması ve Arap-İsrail savaşı.

1951 Libya'nın bağımsız bir krallık olarak bağımsızlığını kazanması.

1953 Mısır'da cumhuriyetin kurulması.

1953 İbn Su'ûd'un ölümü.

1954 Albay Cemal Abdünnasır'ın iktidarı ele geçirmesi.

1955 Bağdad Paktı'nın imzalanması.

1956 Sudan, Tunus ve Fas'ın bağımsızlıklarını kazanması, Mısır'ın Süveyş Kanalı'nı millîleştirmesi, İsrail'in Sina Yarımadası'na sefer yapması, İngiliz ve Fransızlar'ın Süveyş Kanalı'na karşı saldırıya geçmeleri.

1957 Tunus'ta cumhuriyetin kurulması

1958 Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulması; Irak'ta cumhuriyetin ilanı.

1960 Moritanya'nın bağımsızlığını kazanması.

1961 Kuveyt'in bağımsızlığını kazanması, Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılması, "Arap sosyalizmi"nin Mısır'da uygulamaya konması.

1962 Cezayir'in bağımsızlığını kazanması, Yemen'de ihtilâl hükümetinin kurulması.

1963 Suriye ve Irak'ta ihtilâl.

BİBLİYOGRAFYA

Geniş bibliyografya için şu eserlere başvurulabilir: J. Sauvaget, *Introduction a l'Histoire de l'Orient Musulman* (C. Cahen tarafından yapılmış genişletilmiş baskı), Paris 1961; B. Spuler, L. Forrer, *Der Vordere Orient in Islamischer Seit*, Berne 1954; J. D. Pearson, *Index Islamicus. 1906-1955 ve Index Islamicus Supplement 1956-1978*, Cambridge 1959-1962-.

Umûmi Eserler:

H. A. R. Gibb, *The Arabs*, Oxford 1940 (Oxford Pamphlets on World Affairs serisinde.)

X. de Planhol, *Le Monde Islamique, Essai de Géographie Religieuse*, Paris 1957

Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara 1954

P. K. Hitti, *History of the Arabs*, Londra 1946

V. V. Bart'old, *Mussulman Culture*, Calcutta 1934

F. Gabrieli, *The Arabs, a compact history*, New York 1963

B. Spuler, *Geschichte der Islamischen Lander*, Leiden 1952-53

A. Hottinger, *The Arabs; Their History, Culture and Place in the Modern World*, Londra 1963

Cambridge Mediaeval History, Cilt 2, 10, 11, 12. bölümler, Cilt VI. "İslâm" bölümü

Cambridge History of İslam, 2 cilt

Araştırma Kolleksiyonları:

C. H. Becker, *Islamstudien*, 2 cilt, Berlin 1924

I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, 2 cilt, Halle 1890

C. A. Nallino, *Raccolta di Scritti*, Cilt III, Roma 1941

H. A. R Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, Londra 1962

R. Brunschvig ve J. Schacht, *Studia Islamica*, Paris 1953

B. Lewis ve P. M. Holt (editör), *Historians of the Middle East*, Londra 1962

Bölge Tarihleri:

Mısır:

S. Lane-Poole, *History of Egypt in the Middle Ages*, Londra 1925

G. Hanotaux (editör), *Histoire de la Nation Egyptienne*, Cilt IV. ve V, Paris 1926

Précis de l'Histoire de l'Egypte. II.Cilt Munier ve Wiet: *l'-Egypte Byzantine et Musulmane;* III. Cilt Combe, Bainville ve Driault: *l'Egypte Ottomane*, Paris 1933

Suriye-Lübnan:

H. Lammens, *La Syrie. Précis Historique*, 2 cilt, Beyrut 1921

P. K. Hitti, *History of Syria*, Londra 1951

P. K. Hitti, *Lebanon in History*, Londra 1957

M. Chebli, *Une Histoire du Liban a l'époque des émirs* (1635-1841), Beyrut 1955

A. İsmail, *Histoire du Liban du XVII siécle a nos jour*, cilt I, Paris 1955, Cilt IV, Beyburt 1958

Irak:

S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford

1925

Kuzey Afrika:

G. Marçis, *La Berbérie Musulmane et l'Orient au Moyen Age*, Paris 1946

C. A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*. Cilt II, *De la canquéte arabe a 1830*, Paris 1952 (gözden geçirilmiş ikinci baskı)

Başvurma Eserleri:

L. Caetani, *Chronographia Islamica*, 5 cilt, Paris 1912

S. Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties*, Londra 1894

Encyclopédie de l'Islam, 4 cilt, ve supplément, Leiden 1913-1938

Encyclopédie de l'Islam, yeni baskı, Leiden 1954

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1940

H. W. Hazard, *Atlas of Islamic History*, Princeton 1952

Historical Atlas of the Muslim Peoples, hazırlayan R. Roolvink ve diğerleri, Amsterdam 1957

F. M Pareja ve diğerleri, *Islamologia*, 2 cilt, Madrid 1952-54

G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, 5 cilt, Mannheim, 1846-1862

I. ve II. Bölümler

G. Levi Della Vida, *Pre-Islamic Arabia*, N. A Faris'in *The Arab Heritage*'inde, Princeton 1944

Sir W. Muir, *The Life of Muhammed*, Edinburgh 1923

Tor Andrae, *Muhammed, his Life and his Faith*, Londra 1936

F. Buhl, *Das Leben Muhammads*, Leipzig 1930

L. Caetani, *Studi di Stroia Orientale*, Cilt I ve III, Milano 1911-14

M. Guidi, *Storia e Cultura degli Arabi fino alla Morte di Maometto*, Floransa 1951

W. M. Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford 1953

W. M. Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford 1956

R. Blachére, *Le Probléme de Mahomet*, Paris 1952

M. Gaudefroy-Demobynes, *Mahomet*, Paris 1957

A. Guillaume, *Mohammed und der Koran*, Stuttgart 1957

A. Jeffery (ed.), *Islam: Muhammad and His Religion*, New York 1958

M. Rodinson, *Mahomet*, Paris 1961

III. ve VI. Bölümler:

Sir W. Muir, *The Caliphate, ist Rise, Decline and Fall*, Edinburgh 1924

Gaudefroy-Demombynes ve Platonov, *Le Monde Musulman et Byzatin jusqu'aux Croisades*, Paris 1931

C. Diehl ve G. Marçais, *Le Monde Oriental de 395 a 1081*, Paris 1936

J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (Türkçeye çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963

T. Nöldeke, *Sketches from Eastern History*, Edinburgh 1892

A. Von Kremer, *Culturgeschichte des Orientes unter den Chalifen*, 2 cilt, Viyana 1875

D. Sourdel, *Le Vizirat 'abbaside*, 2 cilt, Damas 1959-60

H. Bowen, *Life and Times of 'Ali ibn İsa*, Cambridge 1928

A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922

G .H. Sadighi, *Les Mouvements Religieux Iraniens*, Paris 1938

B. Lewis, *The Origins of İsmâ'ilism*, Cambridge 1940

W. Ivanov, *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay 1946

A. S. Tritton, *The Caliphs and Their non-Muslim Subjects*, Oxford 1930

S. D. Goitein, *Jews and Arabs*, New York 1955

VII. Bölüm:

E. Lévi Provençal, *La Civilisation Arabe en Espagne*, Paris 1948 (2. baskı)

E. Lévi Provençal, *L'Espagne Musulmane au Xe Siésel*, Paris 1932

E. Lévi Provençal, *Histoire de l'Espagne*, 3 cilt, Leiden 1932 (düzeltilmiş baskı)

A. Gonzalez Palencia, *Historia de la Espana musulmana*, Barselona 1932

C. Sanchez-Albornoz, *Espana y el Islam* (Revista de Occidente, LXX), Madrid 1929

M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, 5 cilt, Catania 1933-39 (düzeltilmiş baskı)

VIII. Bölüm:

R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957.

G. E. Von Grunebaum, *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (The American Anthropological Association, 1955)

G. E Von Grunebaum, *Medieval Islam*, Chicago 1953 (2. baskı)

H. A. R. Gibb, *Arabic Literature, an Introduction*, Oxford 1963 (2. baskı)

R. A. Nicholson, *Literary History of the Arabs*, Cambridge 1930

F. Gabrieli, *Storia della Letteratura Araba*, Milano 1951

J. M. Abd el-Jalil, *Bréve Histoire de la Litérature Arabe*, Paris 1947 (4. baskı)

A. Mieli, *La Science Arabe*, Leiden 1938

E. G. Browne, *Arabian Medicine*, Cambridge 1921

T. J. de Boer, *The History of Philosophy in Islam*, Londra 1933

I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg 1910 (Fransızca'ya çeviren F. Arin, *Le Dogme et la Loi de l'İslam*, Paris 1920)

H. A. R. Gibb, *Mohammedanism*, Oxford 1953 (2. Baskı)

A. J. Arberrey, *Sufism*, Londra 1950

D. B. Macdonald, *Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York 1903

J. Schacht, *Esquisse D'une Histoire du Droit Musulman*, Paris 1952

M. Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955

T. W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1924

E. Tyran, *Institutions du droit public musulman*, 2 cilt, Paris 1954-57

L. Gardet, *La Cité Musulmane*, Paris 1954

E. I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge 1958

T. W. Arnold ve A. Guillaume, *The Legacy of Islam*, Oxford 1931

G. Marçais, *L'Art de l'Islam*, Paris 1946.

K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Londra 1958.

IX. Bölüm:

M. G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, La Haye 1955

K. M. Setton (editör), *A History of the Crusades*, 1 ve 2. cilt-ler, Philadelphia 1955 ve 1962

W.B Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907

R. Grousset, *Histoire des Croides te du Royaume Franc de Jérusalem*, 3 cilt, Paris 1934-36

S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 cilt, Cambridge 1951-54

C. Cahen, *La Syrie du Nord a l'Epoque des Croissades*, Paris 1940

W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age*, 2 cilt, Leipzig 1885

A. S. Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, Londra 1938

A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon 1250-1900*, Londra 1939

R. Brunschvig ve G. E. von Grunebaum (editör), *Classicisme et Déclin Culturel Dans l'Histoire de l'Islam*, Paris 1957

X. Bölüm:

J. Von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest 1827-35 (Fransızca tercümesi 18 cilt, Paris 1835-43).

H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Suciety and the West, I: Islamic Society in the Eighteenth Century*, 2 kısım, Oxford 1950-57

B. Lewis, *The Middle East and the West*, Londra 1964

J. C Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, (1535-1956) 2 cilt, Princeton 1956

E. Rossi, *Documenti Sulla Origine e Gli Sviluppi Della Questione Araba (1875-1944)*, Roma 1944

G. E. Kirk, *A Short History of the Middle East*, Londra 1955 (3. baskı)

P. Masson, *Histoire du Commerce Français Dans le Levant au XVIIe Siécle*, Paris 1896

P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siécle*, Paris 1911

A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, Londra 1935

F. Gabrieli, *The Arab Revival*, Londra 1961

H. H Dodwell, *The Founder of Modern Egypt, a Study of Muhammed Ali*, Cambridge 1931

I. Hasenclever, *Geschicte Aegyptens im 19 Jahrhundert*, Halle 1917

M. Rifat Bey, *The Awakening of Modern Egypt*, Londra 1947

J. M. Landau, *Parliaments and Parties in Egypt*, New York 1954

H. W. V. Temperley, *England and the Near East The Crimea*, Londra 1936

A. J. Toynbee, *The Islamic World Since the Peace Settlement* (Survey of International Affairs, 1925, I. Oxford 1927) ve di-

ğer ciltler 1928, 1930, 1934, 1936, 1937, v.s

H. A. R. Gibb, *Whither Islam*, Londra 1932

H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Chicago 1947.

W. C. Smith, *Islam in Modern History*, Oxford 1857.

W. Z. Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East*, Londra 1956

A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Londra 1962

Sylvia G. Haim, *Arab Nationalism, an Anthology*, Berkeley ve Los Angeles 1962

G. E. Von Grunebaum, *Modern Islam: The Search for Cultural Identity*, Berkeley ve Los Angeles 1962

W. Braune, *Der Islamische Orient Zwischen Vergangen heit und Zukunft*, Berne 1960

J. Berque, *Les Arabes d'hier a Demaine*, Paris 1960

M. Berger, *The Arab World Today*, Londra 1962

G. Antonius, *The Arab Awakening*, Londra 1939

E. Kedourie, *England and the Middle East*, Londra 1956

Z. N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence fo Arab Natinoalism*, Beyrut 1958

Z. N. Zeine, *The Struggle for Arab Independence*, Beyrut 1960

Sir Reader Bullard, *Britain and the Middle East*, Londra 1952 (2. baskı)

P. Rondot, *The Changing Patterns of the Middle East*, Londra 1961

A. E. Crouchley, *The Economic Development of Modern Egypt*, Londra 1938

M. Colombe, *L'Evolution de l'Egypte 1924-1950*, Paris-1951

C. Issawi, *Egypt in Revolution*, Londra 1963

P. J. Vatikiotis, *The Egyptian Army in Politics*, Bloomington, Ind 1961

P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan*, Londra 1963 (2. baskı)

H. St. Philby, *Saudi Arabia*, Londra 1955

J. B. Kelly, *Easten Arabian Frontiers*, Londra 1964

A. K. Hourani, *Syria and Lebanon*, Londra 1946

S. Longrigg, *Iraq 1900-1950*, Londra 1953

M. Khadduri, *Independent Iraq: a study of Iraqi politics from 1932 to 1958*, Londra 1960 (2. baskı)

R. Le Tourneau, *Evolution politique de l'Afrique du Nord Musulmane 1920-1961*, Paris 1962

M. Khadduri, *Modern Libya: a study in political development*, Baltimore 1963.

DİZİN

A

Abbasî-ler, 24, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 119, 129, 134, 135, 136, 142, 143, 144, 150, 151, 153, 167, 168, 182, 184, 195, 197, 198, 205, 206, 208, 212

Abdullah b. S'ad b. Ebî Serh, 156

Abdullah b. Zubeyr, 94, 103

I. Abdurrahman, 165, 172

II. Abdurrahman, 167, 172

III. Abdurrahman, 168, 169

Abdulaziz b.Su'ûd, 232

Abdülmelik b. Mervan, 95, 96, 103, 104, 105

Abhar, 19

Aden, 122, 227, 232

Adelard of Bath, 174

Aelius Gallus, 40

Afrika, 22, 26, 28, 29, 30, 36, 37, 49, 115, 122, 124, 126, 139, 140, 148, 150, 156, 157, 159, 162, 164, 168, 170, 171, 173, 175, 196, 197

Ağlebî-ler, 157, 158

Ahmed Şevki, 175

Ahmed b. Tûlûn, 130

Ahvâz, 115, 141

Aidhâb, 152

Aiskylos, 20

Akabe, 40

Akdeniz, 34, 37, 38, 48, 49, 115, 124, 152, 156, 157, 164, 171, 173, 188, 197, 203, 207, 213, 220, 227

Akıllı Alphonso, 174

Akka, 205

Akraba Savaşı, 75

Alarcos, 170

Alcazar, 171, 172

Algesiras, 162

Ali (b. Ebî Talib) 57, 86, 87, 88, 89, 94, 101, 102,

140, 143, 144
Ali b. Muhammed, 140, 141, 142
Allât, 44
Alamût, 201
Almanya, 174, 235
Almeria, 171
Almunecar, 165
Alvaro, 166
Amalfi, 152
Amr b. el-Âs, 65, 77, 85, 88
Amr b. Bahr el-Câhız, bkz. Câhız
Anadolu, 36, 71, 72, 78, 84, 156, 199, 210, 216, 229
Anadolu Selçuklu Devleti, 210
Anbâr, 113
Antakya, 124, 184, 202, 203, 205
Apollyon, 68
Arabaya, 20
Arabha, 19
Arabia, 20, 21
Arabia Eudaemon, 22
Arabia Felix, 22
Arabistan, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 72, 96, 215, 229, 232, 236
Arabu, 20
Arab'üd Devle, 119
Aragon, 170
Aramî-ler, 21, 35, 39, 40, 46, 71, 98, 182,
Arap Birliği, 234, 235
Aretas, bkz. Hâris b. Cebele,
Aretas, bkz. Hârisa
Aribî, 20
Aristotales, 174, 185
el-Arîş, 77
Aryanîler, 112
Asur, 20, 35, 39
Asya, 22, 26, 28, 29 , 34, 72, 105, 117, 119, 120, 122, 137, 171, 187, 197, 198, 206, 210, 228,
Athenodorus, 41
Atina, 182
Atlantik Okyanusu, 212
Augustus, 40, 41
Aurelianus, 41
Avrupa, 21, 22, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 55, 61, 63, 72, 112, 122, 124, 129,

149, 152, 155, 161, 162, 169, 172, 173, 174, 179, 185, 189, 194, 201, 206, 209, 210, 212, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 230, 231, 232, 233
Avusturya, 222, 226
Ayşe, 85, 86, 87
Azerbaycan, 115, 138

B

Bâbek, 138
Bâbekîler, 138
Babil, 20, 35
Babylon, 77
Bağdad, 113, 115, 119, 122, 124, 125, 130, 131, 132, 133, 142, 144, 150, 151, 156, 184, 199, 201, 205, 206
Bağdad Demiryolu, 228
el-Bağdadî, 145
Bahreyn, 99, 105, 147, 148, 149
Baltık (bölgesi), 123
Bari, 158
Barsbây, 211
Basra, 79, 86, 87, 108, 115, 122, 125, 139, 140, 141, 142, 152, 183, 184, 225, 227
Basra Körfezi, 33, 42, 49, 49, 120, 122, 152, 212, 227
Batlamyos, 49
Baybars, 208, 209, 210
Bedevî-ler, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 42, 50, 66, 85, 97, 127, 128, 131, 141, 178, 179, 191, 196, 210, 215, 233
Bedir, 64
Beja, 164
Belc b. Bişr, 164, 165
Benû Adî, 58
Benû Hâşim, 56
Benû Nadîr, 58
Benû Kureyza, 58, 65
Berberî-ler, 30, 98, 157, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 196, 215, 216
Bermekî Ailesi, 129, 135
Beşşâr b. Bürd, 182
Beytü'l hikme, 184
Beza, 171
Birleşik Arap Cumhuriyeti, 17, 29
el-Birûnî, 177, 185
Bizans-lılar, 21, 37, 45, 46,

47, 48, 49, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 87, 92, 93, 96, 97, 104, 105, 109, 112, 115, 121, 122, 125, 138, 152, 155, 156, 158, 168, 172, 181, 184, 185, 186, 199, 202, 220
Bombay, 227
Bosra, 80
Buhârâ, 105, 137
Büveyhîler, 132, 195, 198, 199
Büyük Zab Savaşı, 109

C

Câbiye, 124
Caetani, 11, 35. 55
Câhız, 112, 183
Calcena, 171
Câlûla, 77
Campania, 158
el-Câr, 124
Carteya, 162
Castrogiovanni, 158
Cavf, 35
Cebel, 115
Cebel Şammar, 232
Cebel-i Târık, 162
Cemel Savaşı, 87, 94
Cengiz Han, 206
Cesarea, 76
Cevher, 149
Ceyhun, 105, 121, 206
Cezayir, 17, 29, 232, 235
Charles de l'Anjou, 162
Charles Martel, 162
Chartres, 203
Cidde, 49, 124, 225
Cizvitler, 230
Cizye, 82, 106, 107
Ctesiphon, bkz. Medâin
Cundişapur, 184
Curcân, 121

Ç

Çerkes, 209
Çin, 109, 121, 122, 123, 124, 136,186, 187, 188, 196, 198, 211, 220

D

Daniel of Morlay, 174-5
Dante, 68
Dımaşk, 76, 79, 92, 93, 122, 164, 205, 210
Dicle, 113, 115, 124, 207
Dimyat, 121
Divânü'l-berîd, 117

Divânü'l-ceyş, 117
Divânü'l hatem, 117
Diyâr Mudar, 115
Diyâr Rebîa, 115
Domingo Gundisalvi, 174
Don Pedro, 171
Dürzîler, 30, 216

E

East India Company, 227
Ebnâ'ül-Arab, 25, 28
Ebû Bekr, 58, 73, 74, 75, 84
Ebû Hâşim, 108
Ebû Hayyân et-Tevhîdî, 71
Ebu'l-Abbas (es-Saffah), 109, 113
Ebu'l-Alâ el Ma'arrî, 151
Ebû Musa, 85, 88
Ebû Müslim, 109, 111, 135, 136, 137
Ebû Ubeyde, 73, 76
Ecnâdin, 76
Ekvator Afrikası, 29
Elcezîre, 77
Elhamra, 155, 170, 172
Elvira, 164
Emevî-ler 79, 84, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 121, 122, 131, 134, 135, 136, 157, 165, 168, 169, 182, 184, 186, 197
Emîn, 129, 130
Emirülümerâ, 132
Emsâr, 79, 95, 96, 98, 103, 127
Endülüs, 160, 162, 167, 168, 169, 170, 171, 175
Endülüs Emevileri, 165, 168, 169
Ensâr, 60, 61, 73
Erebh, 19
Ermeniler, 76
Ermeniye, 115, 121, 138
Ernest Renan, 53
Eş'arî, 201
Euclides, 174
Euphemius, 157
Evlâd'ül-Arab, 25, 28
Evs, 59
Eyyubîler, 205, 208, 209
el-Ezher, 149
Ezruh, 89

F

Fâ'ik, 144

Fârâbî, 185
Faramâ, bkz. Pelusium,
Fars-lar, 11, 20, 39, 124, 173, 179, 180, 181, 184, 220
Fas, 17, 26, 122, 125, 129, 130, 165, 196, 215, 216, 235
Fâtıma, 73, 101, 143
Fâtımî-ler, 149, 150, 151, 152, 156, 158, 168, 199, 200, 202, 205
Fenikeliler, 35
Ferec b. Sâlim, 162
Fırat, 19, 42, 48, 76, 80, 113, 115, 124, 207
Filipus, 40
Frank-lar, 124 162 163 169 203 220
Fransa, 124, 162, 188, 221
Fulcherius Carnotensis, 202
II. Frederik, 161, 162

G

Gabineau, 111
Galen, 174, 184
Gallienus, 41
Garigliano, 158
Gassânî-ler, 46, 47
Gazâlî, 145, 202, 214
Gazze, 80
George Stephenson, 227
Gerard, 174
Gırnata, 170, 172
Gibb, 15, 18
Gibbon, 69
Gıbraltar, bkz. Cebel-i Târık,
Giralda, 172
Girit, 156, 157
Grek-ler, 71, 161, 172, 174, 179, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 220, 230
II. Guillaume, 160

H

Habasat, 37
Habeşistan, 37, 38, 58
Habîb b. Ebî Ubeyde, 157
el-Haccâc, 105, 106
Haçlılar, 24, 196, 201, 202, 203, 205, 208, 219, 222
II. el-Hakem, 168
Hâlid b. Velîd, 65, 75, 76, 77
Hâlid el-Bermekî, 117
Hâlid el-Kasrî, 107
Halep, 131, 217, 228
Hamâ, 122

Hamâd, 34
Hamdânîler, 131
Hanîfler, 55, 69
Harac, 82, 106, 107
Hâricî-ler, 89 102, 103, 108, 140
Hârisa, 40
Hâris b. Cebele, 46, 47
Harîrî, 214
Hârûn'ur-Reşîd, 111, 117, 122, 129, 167
Hasâ, 147, 232
Hasan b. Ali, 89
Hasan b. Ali el-Kelbî, 158
Hasan Sabbâh, 200, 201
Hâşimî-ler, 108, 109
Hâşimiye, 113
Haşîşîler, 201
Hatice, 56, 57
Havâric, bkz. Hâriciler,
Hayber, 65
Hazarlar, 123
Hazar Denizi, 123, 138
Hazrec, 59, 73
Helenizm, 181, 182, 236
Heraklios, 46, 75, 76
Herman, 174
Herodotos, 20, 44
Hıms, 147, 164
Hicâz, 34, 39, 45, 48, 155, 215, 232, 233
Hicâz Demiryolu, 34, 228
Hicret, 59, 60, 66, 180
Hidâş, 108
Hilâl (kabile), 196, 197
Himyerîler, 37
Hindistan, 37, 40, 105, 120, 121, 122, 123, 124, 148, 151, 152, 171, 185, 188, 211, 212, 225, 227
Hindukuş, 120
Hint, 38, 48, 72, 143, 211, 220
Hint Okyanusu, 33, 155, 212
Hippocrates, 174, 184
Hîre, 46, 47, 77
Hişâm, 107, 108, 117
Hişâm (Endülüslü), 168
Horasan, 78, 98, 106, 107, 108, 109, 115, 130, 137, 197
Horatius, 38
Hudeybîye, 65
Huneyn b. İshak, 184
Hurremîye, 138
Hülâgû, 206
II. Hüsrev, 47
Huseyn b. Ali, 94
Hüsrev Anuşirvan, 136

I

Irak, 17, 18, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 46, 47, 75, 76, 77, 79, 81, 89, 93, 94, 99, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 113, 115, 122, 128, 129, 131, 141, 142, 151, 155, 186, 195, 198, 207, 208, 212, 213, 215, 216, 227, 229, 233, 234

İ

İbn Âmir, 97
İbn Cubeyr, 160
İbn Haldûn, 25, 183, 197, 214, 220
İbn Hamdîs, 160
İbn Havkal, 158-159
İbn Hurdadbih, 124
İbn Mülcem, 89
İbn Rüşd, 185
İbn Sînâ, 185
İbn Zubeyr, bkz. Abdullah b. Zubeyr,
İbrahim b. Muhammed, 109
İbrahim (Mehmed Ali Paşa'nın oğlu), 223
İbranîler, 19, 35, 36, 39, 230
İdrîsî, 160
İgnazio Guidi, 36
İhvânü's-Safâ, 151
İmâdü'd-dîn, 200
İmam Ca'fer, 143
İmru'l Kays, 21
İncil, 166
İngiltere, 174, 223, 227, 235
İran, 24, 26, 29, 38, 45, 46, 47, 49, 67, 72, 77, 78, 81, 84, 97, 99, 103, 105, 112, 113, 116, 117, 121, 125, 128, 129, 130, 132, 136, 137, 138, 141, 142, 173, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 188, 195, 198, 199, 200, 201, 206, 207, 208, 214, 215, 229
İsa (Peygamber), 202
İsfahan, 115, 120
İshak et-Türkî, 137
İskender (Büyük), 34, 37
İskenderiye, 77, 78, 121, 152, 156, 184, 227, 228
İskenderiye Kütüphanesi, 78
İskandinavya, 123, 200
İsmail, 143, 144

İsmailî-ler, 30, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 200, 201, 206, 218
İsmailîye, 143, 151, 187, 201, 202, 218
İspanya, 105, 121, 122, 130, 151, 152, 158, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 186, 196, 219
İsrail, 28, 29, 188, 234,
İstanbul, 105, 106, 124, 157, 171, 215, 230,
İsveç, 123
İtalia, 20
İtalya, 152, 158, 159, 160, 174, 188, 202, 230
İzlanda, 123

J

Jaen, 164
Jativa, 171
John, 174
Jön Türkler, 233
Julianus, 162
Justinianus, 46

K

Kâbe, 45, 64
Kadisîye, 77
Kahire, 77, 122, 149, 150, 200, 208, 209, 211, 215, 223, 228
Kapıdağ (Cyzicus), 157
Kapuçin, 230
Karadeniz, 123, 209, 222
Kaldeliler, 220
Karmatî-ler, 147, 148, 149
Kastilya, 170
Katî'a, 81
Kayrevân, 79, 197
Kays (kabile), 127
Kazablanka, 175
Kelb (kabile) 104, 127
el-Kelbî ailesi, 158
Kerbelâ, 94, 100
Kenanîler, 35
Kinde, 44, 45, 69
Kindî, 185
Kitab Ruccâr, 160
Kıbrıs, 156, 157
Kınnesrîn, 164
Kıpçak-lar, 208, 209
Kızıldeniz, 21, 33, 34, 37, 40, 42, 48, 49, 122, 124, 152, 155, 207, 212, 227, 228
Koptlar, 30, 71, 77, 121, 128, 179, 184

Konstantinopolis, 71
Köprü Savaşı, 77
Kserkses, 20
Kudüs, 60, 61, 76, 135, 202, 205
Kudüs Latin Krallığı, 203
Kûfe, 79, 87, 91, 99, 100, 101, 104, 108, 146
Kulzum, 124
Kum, 100
Kur'ân, 22, 41, 53, 55, 56, 57, 64, 78, 87, 88, 144, 145, 180, 181, 183, 187
Kureyş, 49, 50, 56, 59, 61, 62, 64, 66, 126
Kuteybe b. Müslim, 105
Kurtuba, 162, 164, 165, 167, 170, 171, 172, 175
Kuzey Afrika, 22, 26, 28, 29, 30, 115, 122, 128, 148, 149, 150, 156, 159, 164, 168, 171, 175, 197,
Kürt-ler, 25, 30, 138, 209

L

Lahmî, 47
Lahsâ, 148
Lammens, 50, 55
Las Navas de Tolosa, 170
Latium, 158
Leon, 174
Libya, 17, 29, 157, 197, 235
Lihyân, 41
Lizbon, 212
Luccera, 161
Lübnan, 17, 28, 30, 216, 230, 233, 234

M

Macoraba, 49
Magos Arabos, 20
Magrib, 170, 197
Mahound, 68
Makrîzî, 208
Malaga, 164, 171
Malaya, 179
Menât, 44
Manfred, 161
Mansûr, 113, 115, 117, 129, 135, 137
el-Mansûr, 168
Ma'rib, 37, 42
Marmara Denizi, 157
Marrakeş, 175
Marunî-ler, 30, 230
Mâsarcaveyh, 184
Mâverâünnehr, 206
Mazara, 158
Mâzyâr, 138

Medâin, 77, 113
Medine, 22, 46, 55, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 74, 75, 76, 77, 84, 85, 86, 87, 91, 102, 133, 135, 180, 183, 216, 228
Medinetü's Selâm, 113
Mehmed Ali Paşa, 216, 222, 223, 230
Mekke, 22, 45, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 84, 85, 86, 87, 91, 94, 97, 101, 102, 215, 216
Memlûk-ler, 119, 130, 132, 139, 149, 197, 198, 208, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 222
Me'mûn, 129, 130, 136, 138, 184, 185
Merc-i Râhit, 94, 104
Merida, 162
Merv, 129, 137
Mervân b. el-Hakem, 95
II. Mervân, 108
Messina, 158, 159
Mevâli, 83, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 108, 109, 112, 113, 117, 127
Mezopotamya, 19, 33, 34, 35, 36, 131, 147, 203, 227
Mısır, 17, 18, 21, 26, 28, 29, 30, 35, 37, 42, 48, 71, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 85, 86, 89, 95, 97, 107, 115, 122, 128, 130, 131, 149, 150, 152, 155, 156, 158, 159, 164, 171, 186, 196, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234
Michael Scot, 162, 175
Milton, 38
Mithra, 56
Moğol-lar, 201 206 207 208 209 210 214 218
Moğolistan, 206
Moritanya, 235
Muaviye, 78, 84, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 102, 103, 156, 157
II. Muaviye, 94
Muhacirûn, 60, 61
Hz. Muhammed, 18, 20, 21, 22, 48, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,

62, 64, 65, 66, 68, 72, 74, 84, 85, 97, 100, 108, 126, 142, 180, 182, 188, 214
Muhammed b. Abdulvahhâb, 215
Muhammed b. Ali b. el-Abbâs, 108
Muhammed b. el-Hanefiye, 100, 108, 143,
Muhammed (b. İsmail), 143
Muhammed Kürd Ali, 175
Muhammed el-Nefs el-Zekiyye, 135
Muhammed b. Su'ûd, 215
Muhtar, 100, 108
el-Muhtârâ, 141, 142
Mu'izz, 148, 150
Mukaddesî, 123
Mukanna, 137, 138
Munafiqûn, 60
III. el-Munzir, 47
Murabıtlar, 170
Murcia, 164
Hz. Musa, 73
Musa b. Cafer, 143
Musa b. Nusayr, 162
Musul, 115, 131, 203, 228
Mustansır (Fâtımî halifesi), 150, 200
Mu'tasım, 132, 138, 196, 216
el-Muvaffak, 142
Muvahhidler, 170, 174
Münbit Hilâl, 28, 33, 35, 77, 78
Mütenebbî, 150, 182

N

Nabatî, 39, 40, 41, 46, 48
Nabatya, 40
Namara, 21
Napoléon Bonaparte, 212, 222, 225, 230
Napoli, 158
Nasr b. Seyyâr, 107
Necid, 34, 74, 214, 216, 232
Necran, 46
Nehrevân Savaşı, 102
Nesturî-ler, 46, 47, 184
Nijerya, 196
Nil, 21, 48, 151, 227
Nişâpûr, 136, 137
Nizâmiye Medresesi, 201
Nizâmü'l-mülk, 200, 201, 202
Nizâr, 200
Norman-lar, 159, 160

Nubya, 120
Nufûd, 33, 34
Nureddin, 205

O

Odenathus, 39
Oğuz boyları, 198
Omân, 114, 124
Orta Asya, 22, 104, 116, 120, 122, 136, 170, 186, 196, 198
Osman b. Affân, 58, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 156
Osmanlı İmparatorluğu, 11, 26, 28, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 222, 223, 225, 230, 233

Ö

Ömer b.el-Hattâb, 58, 72, 74, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 91, 126, 156
Ömer b. Abdülazîz, 92, 107, 184

P

Palaestina Tertia, 40
Palermo, 158, 159, 160, 161
Palmira, 40, 41, 46, 47
Paris, 230
Partlar, 72
Pantellaria, 156
Pelusium, 76
Pers-ler, 20, 38, 112
Petra, 38
Petrus Alphonsi, 174
Pireneler, 162, 179,
Piza, 152
Poitiers, 162
Pompeius, 40
Portekiz, 212
Ptolemaioslar, 37, 174

R

Rakka, 115
Râzî, 162, 185
Rheims, 201
Ridde, 74, 75
Rodos, 156, 157
Roma (şehir), 41, 68, 158, 230
Roma İmparatorluğu, 31, 38, 41, 42, 70, 139, 172, 188, 189, 220,
Romalılar, 27, 40, 41, 46, 82, 220,

I. Roger, 158
II. Roger, 160
Rum-lar, 70, 124, 209
Rusya, 123 194, 222

S

Sabâ, 35, 37, 38
Saffah, bkz. Ebu'l Abbas,
Saffârîler, 130
III. Salmanasar, 19
Sâmânîler, 130
Samaritenler, 83
Sâmî-ler, 19, 21, 34, 35, 36, 39, 43, 79, 110, 176
Sanchez Albornoz, 172, 173
Sarazen, 21, 23
Sasanî İmparatorluğu, 45, 46, 47, 48, 71, 72, 76, 77, 93, 96, 113, 116, 120, 136, 181, 183, 184, 186
Sayda, 216
Selâhaddin Eyyubî, 150, 205, 206, 208
Selçuklular, 11, 152, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 208, 209, 210, 214, 216
Selmân, 91
Semerkant, 105, 122
Senegal, 196
Serapeum Kütüphânesi, 78
Sevilla, 162, 164, 166, 170, 171, 172, 174. 175
Seylan, 122
Sıffîn, 88, 89, 102
Sicilya, 120, 150, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 196, 219
Sidonia, 164
Sina, 21
Sind, 104, 124
Sirakuza, 157, 158
Sîstân, 121
Slav-lar, 168, 169
Suab hânedânı, 161
Sudan, 17, 120, 152, 233
Sunbâz, 137
Sung hânedânı, 198
Sur, 201
Su'ûdi Arabistan, 17, 28, 229, 232
Suriye, 17, 20, 23, 26, 28, 29, 30, 33, 35, 39, 40, 46, 47, 48, 67, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 104, 106, 108, 113, 115, 122,

127, 128, 130, 131, 134, 147, 150, 155, 156, 164, 186, 199, 201, 202, 203, 205, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 230, 231, 233, 234
Süleyman, 34
I. Süleyman, 105, 106
Süleyman b. Kesir, 109
Sünnî-ler, 100, 137, 143, 145, 148, 149, 150, 199, 201, 218
Süryanî-ler, 35, 184, 230
Süveyş, 225, 227, 228
Süveyş Kanalı, 228
Svahili, 178

Ş

Şam, 76, 77, 92, 217, 228
Şeyh el-Celîl, 144
Şîa, 99, 101, 104, 109, 140, 142, 143
Şîî-ler, 30, 73, 100, 108, 135, 136, 143, 195, 199
Şu'ûbiyye, 127

T

Taberî, 91, 140
Taberistan, 121
Tâhir (b. Hüseyn), 130
Tâhirîler, 130
Taif, 58
Talha, 85, 86, 87
Talmudî, 21
Tamûd, 41
Taranto, 158
Tarîf, 162
Tarîfa, 162
Târık, 162
Tasso, 25
Tatarlar, 195
Termagant, 68
Tevrat, 20, 37, 56
Tınnîs, 121
Tihâme, 34
Timur, 210
Theodore, 162
Theophanes, 93
Toroslar, 78
Trablusşam, 122, 152, 202, 204, 217
Traianus, 40
Tuğrul Beg, 198
Tûlûnîler, 130
Tuleytule, 162, 163, 169, 171, 174
Tunus, 16, 29, 79, 130, 148, 150, 152, 157, 158,

197, 235
Türkiye, 26, 29, 207
Türk-ler, 11, 12, 13, 24, 25, 26, 119, 130, 132, 137, 152, 195, 197, 198, 199, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 220, 222, 228, 230, 231, 233

U

Ubeydullah (Karmatî İmamı), 148
Ubeydullah b. Habbab, 107
Ubeydullah b. Ziyâd, 94
Ubulla, 115, 122, 124, 141
Uhud, 64
Ukâz, 49
Urbî, 20
Urfa, 202
Usâme b. Munkız, 203
Ustâzsîs, 137
Uzayna, bkz. Odenathus, 41
Uzza, 44

Ü

Ümeyye, 58
Ümit Burnu, 211, 225
Ürdün, 17, 28, 34, 40, 164, 233, 234

V

Vâdi'd Devâsir, 34
Vâdi'r-Rumma, 34
Vâdi's-Sirhân, 35
Vahballât, 41
Vahhâbi-lik-ler, 215, 216, 230, 232
Valence, 122
Valencia, 171
Vasco de Gama, 211, 225
Vâsık, 132
Vâsıt, 115, 142
Vatikan, 230
I. Velîd, 105
Venedik, 152
Vizigot-lar, 162, 163
Volga, 123
Volga Bulgarları, 123
Voltaire, 68
Vufûd, 67, 93, 94
Winckler, 35

Y

Yahudî-ler, 17, 24, 37, 46, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 72, 82, 83, 101, 126,

128, 150, 161, 162, 163, 166, 167, 174, 177, 181, 183, 184, 220, 230, 234
Ya'kub b. Killîs, 150, 152
Ya'kubî, 115
Yâkut, 138, 214
Yemâme, 115
Yemen, 17, 21, 28, 30, 33, 34, 35, 40, 42, 47, 48, 49, 148, 215, 234
Yermuk, 46, 76
Yesrib, bkz. Medine,
III. Yezdecird, 77
Yezîd b. Muviye, 94 103
II. Yezîd, 107
Yezîdîler, 30
Yunan-lılar, 20, 21, 27, 37, 49
Yunanistan, 185, 188
Yusuf b. Taşfîn, 170

Z

Zenc, 139
Zencî-ler, 139, 140, 141, 147
Zengî, 203, 205
Zerdüştî-lik-ler, 100, 136, 137, 177, 181
Zeydîler, 30
Zenobia, 41
Zımmî-ler, 82, 98, 106, 107, 128, 129, 221
Ziyâd b. Ebîhî, 93
Ziyâdatallah, 157
Zû Nuvas, 37
Zübeyr, 85, 86, 87, 94